

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ БЕРҮҮ ЖАНА ИЛИМ
МИНИСТРЛИГИ**

**М.М.АДЫШЕВ АТЫНДАГЫ ОШ ТЕХНОЛОГИЯЛЫК
УНИВЕРСИТЕТИ**

Кол жазма укугунда

УДК:378.147 (575.2) (043.2)

ЗУЛПУЕВ АШИМ ЗУЛПУЕВИЧ

**ЖОГОРКУ ОКУУ ЖАЙЛАРЫНДА МАНАС ТААНУУ КУРСУН
ОКУТУУНУН ИЛИМИЙ-МЕТОДИКАЛЫК НЕГИЗДЕРИ**

**13.00.02 – окутуунун жана тарбиялоонун теориясы менен методикасы
(кыргыз адабияты)**

Педагогика илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын изденип алуу
үчүн жазылган

ДИССЕРТАЦИЯ

Илимий кеңешчи:

педагогика илимдеринин доктору,
профессор С.К.РЫСБАЕВ.

Ош - 2019

МАЗМУНУ

КИРИШҮҮ.....4

БИРИНЧИ БАП. “МАНАС ТААНУУ” КУРСУНУН МАЗМУНУ, АНЫ
ОКУТУУНУН ТЕОРИЯЛЫК МАСЕЛЕЛЕРИ, КУРСТУН СТРУКТУРАСЫ

1.1. Жогорку окуу жайларындагы “Манас таануу” курсунун объекти, предмети,
түзүлүшү, мазмуну, максат-милдеттери жана теориялык
негиздери.....14

1.2. Эпостун изилденишинин, жыйноо, жаздыруу, китеп
түрүндө басып чыгаруунун тарыхы жана аны ЖОЖдордо окуп-үйрөнүүнүн
учурдагы абалы.....30

1.3. Эпостун варианттары жана манасчылык өнөр тууралуу маалымат-
тардын адабий-теориялык, илимий-методикалык мааниси.....74

Глава боюнча корутунду.....89

ЭКИНЧИ БАП. ЖОГОРКУ ОКУУ ЖАЙЛАРЫНДА “МАНАС ТААНУУ”
КУРСУН ОКУТУУНУН МЕТОДИКАЛЫК НЕГИЗДЕРИ

2.1. Эпостук чыгармаларды окуп үйрөнүүнүн методикасы, анын
“Манас таануу” курсун окутууда өбөлгө катары орду, мааниси.....93

2.2. Курсту окутуудагы жаңы технологиялар: методдор, формалар жана
каражаттар.....108

2.3. “Манас таануу” курсун окутуп жаткан окутуучунун жана студенттин
негизги компетенттүүлүктөрү.....125

Глава боюнча кыскача корутунду.....140

ҮЧҮНЧҮ БАП. “МАНАС ТААНУУ” КУРСУН ОКУТУУНУ ЗАМАНБАП
ТЕХНОЛОГИЯЛАР МЕНЕН ӨРКҮНДӨТҮҮНҮН ЖОЛДОРУ

3.1. “Манас таануу” курсунун багыттары, компоненттери, педагогикалык
заманбап талаптар, ага ылайык окутууга жаңы технологияларды
киргизүү.....145

3.2. Жогорку окуу жайларындагы студенттерге “Манастын” осуяттарын
үйрөтүүнүн маани-маңызы жана заманбап технологиялары.....176

3.3. “Манас таануудагы” гуманисттик идеялар, студенттерди
мекенчилдикке тарбиялоодогу орду жана мааниси.....193

Глава боюнча корутунду.....205

ТӨРТҮНЧҮ БАП. МАНАС ТААНУУ КУРСУН ЖОГОРКУ ОКУУ ЖАЙЛАРДА
ОКУТУУНУ ӨРКҮНДӨТҮҮ БОЮНЧА ПЕДАГОГИКАЛЫК
ЭКСПЕРИМЕНТТИН ЖҮРҮШҮ ЖАНА АНЫН ЖЫЙЫНТЫКТАРЫ

<i>4.1. "Манас таануу" курсун окутуу боюнча жүргүзүлгөн эксперименттин мазмуну, максат-милдеттери.....</i>	<i>209</i>
<i>4.2. "Манас таануу" курсун окутуу боюнча эксперименттин жүрүшү жана анын жыйынтыктары.....</i>	<i>218</i>
<i>Глава боюнча кыскача корутунду.....</i>	<i>242</i>

ЖАЛПЫ КОРУТУНДУ ЖАНА ПРАКТИКАЛЫК

СУНУШТАР.....	246
БИБЛИОГРАФИЯ.....	252

КИРИШҮҮ. ИЗИЛДӨӨ ЖӨНҮНДӨ ЖАЛПЫ МААЛЫМАТ

Теманын актуалдуулугу. Өткөн кылымдын токсонунчу жылдарынын башынан бери башка улуттар менен өлкөлөр сыяктуу эле кыргыз элинин эгемендүүлүккө ээ болушу менен мамлекеттик баш мыйзамдан (конституция) тартып башка баардык мыйзамдар, анын ичинде “Билим берүү жөнүндөгү” мыйзамы эркин жана демократиялык өнүгүүнүн талаптарына жана эл аралык алака-мамилелердин, кызматташуулардын негизине ылайык кайрадан иштелип чыкты. Мындай өзгөрүүлөр мектепте жана жогорку окуу жайларында жүргүзүлүп жаткан, эми жүргүзүлө турган реформалардын негизги концептуалдык багыттарын да аныктады.

Негизи, ааламдашуу процесси деп батышка жана европалык башка өлкөлөргө, алардагы жүрүп жаткан билим, тарбия реформаларына жапырт киришүү процесстери улуттук, этностук кайра жаралууларды бутунан тушап, абалтан түзүлүп келе жаткан улуттук жөрөлгөлөрдүн калыптанып кетишине жолтоо болоору анык. Ошондуктан, ааламдашуу (глобализация) эмес, улуттук кыртышка, мындагы каада-салттар менен үрп-адаттарга, оозеки адабиятка, улуттук маданиятка, билим берүү жана тарбиянын улуттук (этнопедагогика) кыртышындагы улуттун салттарына кайтуу, ошону андан ары калыптандыруу маселеси бүгүн биз үчүн күн тартибиндеги биринчи маселе болушу шарт.

Кыргыз Республикасынын жалпы билим берүүчү орто мектептерден тартып профессионалдык жогорку билим берүүчү жогорку мектепке чейин элдин абалтан келе жаткан салтын чагылдырган чыгармаларды активдүү үйрөтүү процесси, ошол улуттук кыртышка кайрадан кайтуу дегендик. Бул иште кыргыздын оозеки адабияты, каада-салты менен үрп-адаттарын чагылдырган көөнө маданияты андай улуттук реформаларды жасоого, аны өнүктүрүүгө өбөлгө болот. Ошол оозеки көөнө адабият менен маданияттын мыкты үлгүсү элдик эпостор, булардын башында турган “Манас” эпосу.

Эпос кыргыз баласы үчүн ата-бабалардан калган табылгыс маданий мурас. Анын мазмуну көптөгөн кылымдарды карыткан элдин, этностун турмуш-

тирилигине, жашоо мыйзамына, тили менен дилине, жан дүйнөсү менен психологиясына, этнопедагогикасына, эркиндик менен көз карандылыктан кутулууга болгон күрөшү менен жеңишине, сүйүнүчү менен трагедиясына, келечек үчүн болгон иш аракетине жык толгон. Мындай нерсени жогорку абалда көркөм чагылдыруу ишинде сөз болуп жаткан оозеки мурастан өткөн маданий уникалдуу мурас жокко эсе. “Манастын” айрым үзүндүлөрүн эң алгачкылардан болуп изилдеген, кагаз бетине түшүрө баштаган окумуштуу Чокан Валихановдун аныктамасына ылайык бул чыгарма “кыргыз турмушунун энциклопедиясы”.

Энциклопедиялык мындай чыгарманы мектепте жана жогорку окуу жайларында окутуу иштери соңку жылдары кадимкидей системага салынып калган өңдүү. Бирок ал жумуштар да жетишсиз. Токсонунчу жылдардын экинчи жарымында Д.Саалиева “Мектепте “Манас” эпосун үйрөнүүнүн методикасы” [334] деген темада, ал эми Б.Оторбаев “Семетей”, “Сейтек” эпосторун окутуунун мазмуну жана методу” [286] деген темада кандидаттык диссертацияларды коргошкон. Андан бери республикалык илимий журналдардын беттеринде аталган үчилтикти окутуу боюнча бир нече ондогон илимий-методикалык макалалар жарык көрдү. Мунун баары аталган эпосту кыргыз адабиятынын мектеп курсунда окутуу иштерине арналган.

Филология багытында бир катар изилдөөлөр жүргүзүлдү. К.Абакиров “Манас таануу” илиминин калыптанышы жана өнүгүшү” [2], Г.Жамгырчиева “Кыргыз эпосторундагы архаикалык мотивдер (“Манас”, “Эртөштүк”, Кожожаш” эпосторунун мисалында)” [96], К.Калчакеев “Манас” эпопеясындагы сюжеттин көрөңгөлүү салты жана анын ийкемдүү уланып өнүгүүсү”[134], С.Жумалиев “Манас” эпосунун лексикасынын хронотопологиялык стратификациясы” [106] деген темаларда доктордук иштерин коргошту. Ал эми “Манасты” “Манас таануу” деген жалпы аталыштагы курс, республиканын жогорку окуу жайларына өзүнчө дисциплина катары киргизилгенине ондогон жыл болгонуна карабай, аны студенттерге үйрөтүүнүн мазмунун, формалары менен каражаттарын системалаштырган бир дагы эмгек жок. Жогорку окуу

жайлардагы окутуучулар аталган курсту окутуу боюнча методикалык (практикалык) жардамга муктаж.

Изилдөөнүн актуалдуулугун аныктоодо практикада жолугуп жаткан төмөндөгүдөй кемчилдиктер, проблемалар эске алынды:

1. “Манас таануу” курсу республиканын жогорку окуу жайларынын ЖОЖдук компоненттин алкагында өзүнчө дисциплина катары киргизилгенине карабай, анын дисциплиналык статусу аныктала элек, илимий-методикалык жактан да анын статусу негиздене элек;

2.“Манас таануу” курсунун максатына жараша окуу материалдарынын тематикасынын мазмуну, формалары менен каражаттары методикалык жактан жабдыла элек;

3.Аталган курсту окутуунун адабий-теориялык, педагогикалык-дидактикалык жана методикалык жактан жабдылышы жогорку окуу жайларында каралган эмес;

4.“Манас таануу” курсунун жалпы методикалык модели иштелип чыккан эмес, аны окутуунун технологиясы иштелип чыга элек. Иштелип чыккан ал технологияларды практикада сыноо иштери жүргүзүлө элек. Мына ушундай муктаждыкты канааттандыруу максатында биз **“Жогорку окуу жайларында “Манас таануу” курсун окутуунун илимий-методикалык негиздери”** деген теманын алкагында диссертациялык изилдөө жүргүзүүнүн зарылдыгы келип чыкты.

Чечилүүчү проблема: Учурдагы окутуу процессинин шартына жана кредиттик окутуунун талаптарына жараша “Манас таануу” курсун окутуунун адабий-теориялык, педагогикалык-дидактикалык жана методикалык технологиясын иштеп чыгуу, аталган курстун мазмуну менен формаларын, каражаттарын тактоо, аларды андан ары өркүндөтүү жолдорун иштеп чыгуу маселелери турат.

Изилдөөнүн объектиси: Кыргызстандын жогорку окуу жайларында “Манас таануу” дисциплинасын окуп-үйрөнүү процесси.

Изилдөөнүн предмети: Кыргызстандын ЖОЖдорунда Манас таануу дисциплинасын окуп-үйрөнүүнүн илимий-методикалык проблемалары, мазмуну, модели, аны жүзөгө ашыруунун технологиялары.

Изилдөөнүн максаты: Кыргыз Республикасынын жогорку окуу жайларында “Манас таануу” курсун окутуунун илимий-методикалык негиздерин аныктоо, анын заманбап технологияларын иштеп чыгуу жана аларды практикага сунуш кылуу.

Изилдөөнүн милдеттери:

1. Учурдагы окутуу процессинин шарттарына ылайык Республиканын жогорку окуу жайларында “Манас таануу” курсун окутуунун методологиялык негизин аныктоо;

2. Аталган курсу окутуунун педагогикалык, методикалык принциптерин, учур талаптарына ылайык иштеп чыгуу;

3. Республиканын жогорку окуу жайларында “Манас таануу” курсун окуп-үйрөнүүнүн абалына анализ жүргүзүү, анын ЖОЖдордун мамлекеттик стандарттарында, окуу программаларында, окуу-усулдук адабияттардагы абалына анализ жүргүзүү;

4. Жогорку окуу жайларда “Манас таануу” курсун өзүнчө окуу дисциплинасы катары негиздөө, анын максатын, милдеттерин, формалары менен каражаттарын жана мазмундук түзүлүшүн аныктоо;

5. “Манас таануу” курсун окуп-үйрөнүүнүн заманбап моделин иштеп чыгуу, моделдин компоненттерин аныктоо, окутуу принциптерин, методдорун аныктоо;

6. Аталган курстун иштелип чыккан моделин турмушка ашыруунун технологияларын, аткарылуучу практикалык-методикалык иштердин системасын жана “Манас таануу” дисциплинасын окуп-үйрөнүүнү мындан ары өркүндөтүүнүн келечектүү концепциясын иштеп чыгуу;

7. Иштелип чыккан моделди практикага киргизип, жүзөгө ашыруунун технологияларын, аларды келечектүү өркүндөтүүнү концепциясынын

тууралыгын эксперименттик сыноодон өткөрүү, жыйынтыгын практикага киргизүү.

Изилдөөнүн жумушчу божомолу (гипотеза): Окутуу процессинин шарттарына ылайык Кыргыз Республикасынын жогорку окуу жайларында “Манас таануу” курсун окутуу иши жакшы натыйжаларды берет, эгерде:

– Аталган курстун мамлекеттик стандарттардагы, концепциялардагы, программалардагы жана окуу-усулдук адабияттардагы орду аныкталса жана ал атайын дисциплина катары теориялык-методикалык жактан негизделсе:

– Жогорку окуу жайлардагы “Манас таануу” курсунун максаты, милдеттери, мазмундук түзүлүшү такталса, аны окутуунун заманбап методикасы иштелип чыкса;

– “Манас таануу” дисциплинасын окуп-үйрөнүүнүн жаңы технологиялары иштелип чыкса, аны окутуу принциптери, методдору, каражаттары так аныкталса;

– Аталган технологиянын турмушка ашыруунун практикалык-методикалык иштеринин системасы түзүлсө, аларды жүзөгө ашыруунун технологиялары илимий-методикалык жактан туура иштелип чыкса жана ал практикага ырааттуу киргизилсе.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы:

➤ Кыргызстандын жогорку окуу жайларында “Манас таануу” курсун окуу дисциплинасы катары теориялык жана методикалык жактан алгачкы ирет негизделишинде;

➤ Аталган курстун максат-милдеттеринин, мазмундук өзөгүнүн, окутуу формалары менен каражаттарынын илимий-методикалык жактан алгачкы жолу такталышында;

➤ ЖОЖдордо “Манас таануу” курсун окуп-үйрөнүүнүн заманбап технологиясынын иштелип чыгышында, аны окутуунун адабий-теориялык, педагогикалык-дидактикалык жана методикалык принциптеринин, ыкмаларынын, методдорунун, формаларынын жана каражаттарынын аныкталышында;

➤ Аталган курстун иштелип чыккан технологиясын жана “Манас таануу” дисциплинасын окуп-үйрөнүүнү мындан ары өркүндөтүүнүн келечектүү концепциясынын иштелип чыгышында;

➤ “Манас таануу” курсун окутууга арналган иш-чаралардын алгачкы ирет Республиканын ЖОЖдорунда практикаланышында.

Коргоого коюлуучу диссертациянын негизги жоболору:

➤ ЖОЖдордогу “Манас таануу” предметинин негиздемеси, курстун илимий-теориялык негиздери, анын структурасы жана багыттары;

➤ “Манас таануу” илими жана “Манас таануу” предмети, алардын мүнөздөмөлөрү;

➤ “Манас” эпосун изилдөө, жыйноо, басып чыгаруу, манасчылык өнөр жана аны окуп-үйрөнүү тарыхы;

➤ эпосту окуп-үйрөнүүнүн формалары, методдору жана технологиялары, анын модели;

➤ “Манас таануу” предметин окутуу жаткан окутуучунун жана студенттин негизги компетенттүүлүктөрү, алардын мүнөздөмөлөрү;

➤ ЖОЖдордо студенттерге “Манастын” осуяттарын үйрөтүүнүн маани-маңызы жана заманбап технологиялары;

➤ “Манас таануудагы” гуманисттик идеялар, студенттерди мекенчилдикке тарбиялоодогу орду жана мааниси.

Изилдөөнүн практикалык мааниси: Жүргүзүлүп жаткан изилдөөнүн жыйынтыктары Кыргыз Республикасынын жогорку окуу жайларында “Манас таануу” курсун окутуу жаткан окутуучуларга практикалык жардам көрсөтөт. Изилдөөдөн келип чыккан корутунду менен практикалык сунуштар “Манас таануу” боюнча жазыла турган окуу китептерин, усулдук колдонмолорду, окуу программаларын мазмунун жакшыртууда таяныч база боло алат. Курсту өздөштүрүүдө студенттерге курстук, дипломдук иштерди, магистрдик жана кандидаттык диссертацияларды жазууда – студенттерге, окутуучуларга, изденүүчүлөргө адабий-теориялык, педагогикалык-методикалык багыт көрсөтөт.

Изилдөөдө колдонулган методдор: Диссертациялык изилдөөдө ар кандай изилдөөлөрдө колдонулуучу салтка айланган методдорду (илимий-теориялык, практикалык-эмпирикалык, эксперименталдык жана статистикалык) колдондук. Илимий-теориялык методдун алкагында тандалып алынган темага байланыштуу нормативдик документтер, адабий-теориялык, илимий-методикалык эмгектер талдоого алынды, жалпылаштырылды, жыйынтыгында аткарыла турган илимий изилдөөнүн жумушчу божомолу негизделди. Эмпирикалык-практикалык методдун алкагында байкоо жүргүзүү, аңгемелешүү, сурамжылоо, анкета толтуруу, тест жүргүзүү, алардын жыйынтыктарын анализдөө жана синтездөө, сабактарга катышуу, талдоо, тажрыйбаларды үйрөнүү иштери жүргүзүлдү. Эксперименталдык методдун алкагында байкоо, изилдөө, аныктоо, текшерүү жана жыйынтыктоо этаптары жүргүзүлдү. Тажрыйбалык-эксперимент мезгилиндеги аныкталган кемчилдиктер менен жетишилген ийгиликтердин пайыздык катышы аныкталып, изилдөөдөгү жалпылыктар, өзгөчөлүктөр жана айырмачылыктардын көрсөткүчтөрү сунуш кылынды.

Диссертанттын жеке салымы: Жогорку окуу жайларында “Манас таануу” курсун окутуунун мазмунун, формаларын жана каражаттарын иштеп чыккандыгы, аны окутуунун натыйжалуу методикалык ыкмаларын, технологияларын сунуш кылгандыгы; окутуунун салттуу ыкмаларынын негизинде салтка айланбаган жаңы сабактардын, инновациялык жана интерактивдүү окутуу технологияларынын иштелип чыгып, аларды практикага сунушталгандыгы; иштелип чыккан ыкмалардын натыйжалуулугу педагогикалык эксперимент аркылуу сыноодон өткөрүлгөндүгү, илимий иштин изилдөө багыты боюнча жыйынтыктардын, сунуштардын апробацияланышы жана тастыкталышы диссертанттын жеке салымы катары каралышы керек.

Илимий изилдөөнүн натыйжаларын тастыкталышы: Изилдөө ишинин темасы боюнча илимий-практикалык конференцияларга докладдар, кырктан ашуун илимий-методикалык макалалар жарыяланган. Диссертациялык иш аткарылган - М.М.Адышев атындагы Ош технологиялык университетинде

кафедранын кеңейтилген жыйынынын отурумунда, диссертациялык кеңештин алдын ала коргоо отурумунда талкууланган.

Изилдөөнүн эксперименталдык базасы Ош шаарындагы М.М.Адышев атындагы Ош технологиялык университети; Ош мамлекеттик университети, Кыргыз-Өзбек университети, Ош гуманитардык-педагогикалык институту, Жалал-Абад мамлекеттик университети.

Изилдөөнүн жүрүшүндө педагогикалык эксперимент үч этапта, төмөнкүдөй график менен жүргүзүлдү:

- Биринчи этап 2012-2013 жана 2013-2014 окуу жылдары проблеманы изилдөө жана байкоо жүргүзүү этабы.
- Экинчи этап 2014-2015 жана 2015-2016 окуу жылдары проблемаларды аныктоо жана изилдөө иштерин жүргүзүү этабы.
- Үчүнчү этап 2016-2017 жана 2017-2018 окуу жылдары текшерүү жана тастыктоо этаптары.

I этапта (2012-2014-окуу жылдары) – изилдөөнүн темасына байланыштуу адабияттарды окуп, теориялык маалыматтарды жыйнап, изилденип жаткан теманын айланасындагы материалдарды, маалыматтык булактарды талдоонун негизинде диссертациянын илимий аппаратын аныктадык.

Изилдөөгө байланыштуу тарыхый жана маалыматтык иш чаралар жүргүзүлүп, мониторинг жүргүзүү менен “Манас таануу” курсун окутуунун жүрүшүнө анализ жасалды.

II этапта (2014-2016-окуу жылдары) – жогорку окуу жайларда “Манас таануу” курсун окутуунун абалы аныкталып, курсту окутуунун методдорун ишке ашыруунун мазмундук, структуралык жана практикалык модели иштелип чыгып, изилдөөнүн темасына ылайык сабактын алгылыктуу инновациялык жана интерактивдүү ыкмалары иштелип чыкты. Жаңы сабактардын иштелмелери берилди, “Манас таануу” курсун окутуунун натыйжалуу технологиялары сунушталды.

III этап (2016-2018-окуу жылдары) – эксперименттик иштин жүрүшүндө аныкталып жана сунуш кылынган ыкмалардын негиздүүлүгү менен

ишенимдүүлүгүн сыноодон өткөрүү максатында практикага киргизилип, текшерүүдөн өтүп, алынган жыйынтыктар апробацияланып, тастыкталып, алардын негизинде изилдөөнүн корутундулары, сунуштары жазылды.

Киришүүдө изилдөөнүн темасынын актуалдуулугу, изилдөөнүн максаты менен милдеттери аныкталып, илимий жаңылыгы, практикалык баалуулугу, жумушчу божомолу (гипотезасы), Изденүүчүнүн жеке салымы, педагогикалык эксперименттин базасы, эксперименттик иштин этаптары, илимий иштин материалдарынын илимий-практикалык конференцияларда баяндама жана макала түрүндө жарыяланышы тууралуу сөз болот.

Биринчи бапта (“Манас таануу” курсунун мазмуну, аны окутуунун теориялык маселелери, курстун структурасы”):

- республиканын жогорку окуу жайларындагы “Манас таануу” курсунун мазмуну, максат-милдеттери жана теориялык негиздери тууралуу;
- эпостун изилдениш тарыхы: жыйноо, жаздыруу жана китеп түрүндө чыгаруу маселелери тууралуу;
- эпостун варианттары жана манасчылык өнөр тууралуу маалыматтардын адабий-теориялык, илимий-методикалык мааниси тууралуу маселелер кенен каралган.

Экинчи бапта **“Жогорку окуу жайларында “Манас таануу” курсун окутуунун педагогикалык жана методикалык маселелери”** деген аталышта болуп, мында республиканын жогорку окуу жайларында “Манас таануу” курсунун окуу дисциплина катары объектиси менен предмети тууралуу; “Манас таануунун” мамлекеттик стандарт, концепция, окуу программа жана окуу китептеринен алган орду тууралуу кенен сөз болуп, курсту окутуудагы педагогикалык методдор, формалар жана каражаттар сунуш кылынды.

Үчүнчү бапта **“Манас таануу” курсунун заманбап технологиялар менен өркүндөтүүнүн методикалык жолдору”** деген аталышта:

- “Манас таануу” курсун окутуунун компоненттери, педагогикалык заманбап модели, окутуудагы жаңы технологиялар тууралуу;

➤ жогорку окуу жайларындагы студенттерге “Манастын” осуяттарын үйрөтүүнүн заманбап технологиялары боюнча сунуш кылынган методика;

➤ “Манас таануудагы” гуманисттик идеялар, студенттерди мекенчилдикке тарбиялоодогу орду, милдети тууралуу сөз болду.

➤ Аталган бапта үчилтиктин өзөгүндөгү тарбиялык маанидеги эпизоддор сүрөттөлүп, анда башкы каармандардын портреттери ачылат. Алар аркылуу студент жаштарды мекенчил инсандар катары туура тарбиялоого боло тургандыгы, “Манас таануу” курсун уюштуруудагы педагогикалык шарттар жана окуп-үйрөнүүнүн жаңы модели сунуш кылынган.

Төртүнчү бапта **“Педагогикалык эксперименттин жүрүшү жана анын жыйынтыктарына”** арналып, мында “Манас таануу” курсу боюнча жүргүзүлгөн эксперименттин мазмуну, максат-милдеттери; эксперименттик-тажрыйбалык иштердин уюштурулушу, базасы тууралуу; “Манас таануу” курсу боюнча студенттердин алган билимин баалоо жана эксперименттин жыйынтыктары чыгарылган.

Диссертациянын жыйынтыктарынын толук жарыяланышы: Илимий изилдөөнүн материалдары жана анын сунушталган жоболору 1 монографияда, 1 усулдук колдонмодо, чет өлкөдө жарыяланган 13, КРда чыккан 13 илимий макалада чагылдырылган.

Диссертациянын көлөмү жана түзүлүшү: Эмгектин жалпы көлөмү – 284, анын ичинен диссертациянын көлөмү – 251, пайдаланылган адабияттардын тизмеси – 404 аталышты түзөт, таблицалар – 9, сүрөттөр – 7, диаграммалар – 5.

БИРИНЧИ БАП. “МАНАС ТААНУУ” КУРСУНУН МАЗМУНУ, АНЫ ОКУТУУНУН ТЕОРИЯЛЫК МАСЕЛЕЛЕРИ, КУРСТУН СТРУКТУРАСЫ

1.1. Жогорку окуу жайларындагы “Манас таануу” курсунун объекти, предмети, түзүлүшү, мазмуну, максат-милдеттери жана теориялык негиздери

“Манас” үчилтиги адамзат жараткан оозеки эпикалык мурастардын ушул мезгилге чейинкилеринин эң эле ирдүүсү. Көлөмү жагынан да, идеялык-көркөмдүк өзгөчөлүктөрү жагынан да, эл турмушун, тарыхый баатырдык окуяларды жеткиликтүү көркөм чагылдыруу жагынан да, жүздөгөн каармандардын образдарын көркөм, элестүү сүрөттөп берүү жагынан да дүйнөдө эч бир эпос теңтайлаша албаган жападан жалгыз руханий кенч – ушул “Манас” эпосу. Мына ушундай руханий дөөлөттүн автору - кыргыз эли, эл ичинен чыккан чыгармачыл инсандар. Кыргыздын ар бир айылында “Манас” айтпаган, же андан чакан үзүндү айтпаган адамды табуу кыйын. Эпос элдин руханий, маданий гана кенчи болбостон, ал элдин тарыхы, санжырасы, улуттук идеологиясы болуп калды. Ал эл турмушунун энциклопедиясы.

Кыргыз эли, узак тарыхында өз башынан ар кандай татаал турмушту кечирип, азап-тозоктун жүгүн көтөрүп келсе да, өзүнүн түгөнгүс руханий кенчин, байлыгын, казынасын сактап биздин күндөргө жеткизди. Ал руханий түгөнгүс кенч – «Манас» эпосу. Улуу эпос элибиздин кан-жаны менен бирге жаралып, эл башынан кечирген тарыхый жана реалдуу окуялардын негизинде көркөм сөз өнөрүнүн эң бийик чокусу болгон манасчылардын табият тартуулаган сырдуу талантынын, көп жылдык тажрыйбасынын аркасында калыптанып биздин күндөргө жетти. Эпос мезгил өткөн сайын улам такталып, толукталып, ашыкча жүктөрдөн бошонуп, кошумча-алымчалары менен идеалдуу абалына келди. Адам баласы чаалыгып-чарчаганда кубат берген кудуреттүү күч, өзгөчө бир ажайып дүйнө, түгөнгүс байлык, эпос учурду уникалдуу көркөм чыгармага айлантырды. “Манас” үчилтигинде кыргыздын ата-бабаларынын кылымдар бою топтоштурулган коомдук адеп-ахлактык, руханий асыл нарктары, бийик гуманисттик идеялары, тарыхы менен үрп-адаты, салты, географиясы,

диний жана медициналык түшүнүктөрү, эл аралык мамилелери, келечекке болгон үмүт-тилеги, умтулуулары, утопиялары менен фантазиялары көркөм чагылдырылган. Ошентсе да мындай көөнөрбөс кенчти оозеки жомок катары айтчу доор аяктап, эми эпосту айтып, илимий жактан терең изилдеп, анын түпкүрүндө ачылбай жаткан катмарларды ачуу доору келди.

Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз Улуттук университети тарабынан иштелип чыккан программанын кириш сөзүндө айтылгандай: “Манас таануу” курсунун максаты менен милдети – эпосту ар тараптан изилдеп үйрөнүүгө студенттерди даярдоо. Жогорку окуу жайларында “Манас таануу” курсун окутуунун объектиси – көркөм сөз өнөрүнүн туу чокусу, кыргыз элинин коомдук турмушунун энциклопедиялык жыйнагы, дүйнөлүк көчмөн цивилизациясынын кенчи, эпос чагылдырган доорлор, эпосто катышкан жүздөгөн каармандардын баатырдык иш-аракеттери, көркөм образдар дүйнөсү, поэтикасы тууралуу кенен маалымат берүү” [206, 2-17 бб.].

“Манас таануу” курсу боюнча программа сунуш кылган материалдардын мазмуну төмөнкүдөй:

- “Манас” – кыргыз элинин эпикалык улуу мурасы (кириш сабагы);
- “Манас” эпосунун мотивдери искусствонун башка түрлөрүндө;
- Манасчылар жана “Манас” эпосунун варианттары;
- “Манас” эпосун эл оозунан жыйноо, бастырып жарыялоо жана изилдөө иштери;
- “Манас” эпосунун пайда болушу жана анда изин калтырган тарыхый доорлор;
- “Манас” эпосу жана анын бөлүмдөрү;
- “Манас” эпосунун 1000 жылдык маарекеси жана анда кабыл алынган жети осуят. Программа бул темалардын ар бирине кенен түшүндүрмө-аннотацияларды да сунуш кылган.

Жогорку билимге ээ болгон адистердин сөзсүз түрдө кыргыздын коомдук аң-сезимин, турмуштук тажрыйбасын, басып өткөн түйшүктүү узак жолун жана тарыхын кенен чагылдырган “Манас” үчилтиги тууралуу кенен, түркүн

түшүнүккө ээ болушу мыйзам ченемдүү көрүнүш. “Манас таануу” курсун окутуудагы дагы бир орчундуу маселе – студенттердин Ата Журтун, эли-жерин жан дили менен сүйүүгө, башка улуттар менен ынтымактуу жашоого тарбиялоо, эпостогу негизги идеялардын бири да ушуну айтат. Студент эпос аркылуу элинин каада-салтын, үрп-адаттарын, адеп-ахлагын терең өздөштүрсүн [206, 2-6 бб.].

Көлөмү менен көркөмдүгү жагынан дүйнөлүк эпостордон бир топ эсе жогору турган «Манас» эпосу көптөгөн окумуштууларды, изилдөөчүлөрдү, ал тургай чет элдик илимпоздорду кызыктырып келген. Бул тууралуу окумуштуу, филология илимдеринин доктору, профессор Курманбек Абакиров мындай дейт: «...Башка эч бир элдик чыгармага теңдешсиз, анын көп катмарлуу энциклопедиялык мазмуну, жаркын образдары, элдин тарыхы, социалдык-рухий турмуш-тиричилиги, кечээкиси, бүгүнкүсү жана эртеңкиси менен да ажырымсыз, өтмө катар байланышы, көркөм-эстетикалык ажары ар түрдүү улуттагы атайын адис-окумуштуулардан тартып мамлекеттик-саясий ишмерлердин, адабият, маданият, искусство өкүлдөрүнүн жана да түрдүү кесиптеги карапайым адамдардын туруктуу кызыгуу объектисине айланды [2, 256-б.]. Үчилтиктин өзөгүндө турмуштун чындыгы жана ошол чындыкка ынанган жашоонун жазылбаган мыйзамдары сыйдырылган. Демек, ал мыйзамдар аны окуган ар бир адамдын көңүлүн буруп, кызыктырып, өзүнө тартып турат. Натыйжада, «Манасты» изилдөө, азыркы убакка чейин бир топ этаптардын алкак-чегинде ар тараптан изилденип келе жатат. Эпостун көлөмүн учу-кыйыры көрүнбөгөн, аяк-башы бүтпөгөн өзүнчө бир чалкып жаткан океанга салыштырууга болот. Кыргыз элинин биринчи кызыл кыргыз профессору К. Тыныстанов «Манас» эпосун «Чети оюлбаган океан» деп баалаган.

Тулкусуна байыркы тарыхты, этнографияны, философиялык ой жоорууларды, коомдук-саясий, географиялык, руханий, көркөм дөөлөт мурастарды камтыган элдик оозеки чыгармалардын башында турган чыгарманын үлгүсү болгондугу менен – «Манас» эпосу чынында эле уникалдуу чыгарма. Анын уникалдуулугун белгилеген ойлор, жазылган пикирлер да арбын. Алсак, КРнын Эл жазуучусу

Түгөлбай Сыдыкбеков: «Кыргыз баласына Манас атанын арбагы улук. «Манас» эпосу элибиздин рухий дүйнөсүнүн ыйык куту. Байыртадан Орхон, Алтай, Энесай, Ала-Тоо жердеген, чоң кагылыштарды, күрөштөрдү далай кылым башынан кечирген, эчен албан кыргын-чабуулда күймөлгөн бабалар бийик сепил, шаар курууга шаа-чамасы келбеди, алар мекенин жоодон коргоп жүрүшүп, ат жалында маектей ушул обологон улуу сөз мунарасын, эстелигин тургузушту. Улуу таланттар, залкар манасчылар миндеген саптарды оозеки жаратып, муундан муунга рухий мурас, керээз калтырып, эпосту тарыхтын чаңына бастырбай, жыйырма биринчи кылымга жеткиришти. «Манас» баяны – ыйык көркөм сөз өнөрү, өлбөс касиеттери менен айырмаланган, элдин тарыхын, кайгы-кубанычын, тилек-үмүтүн кең камтыган улуу дастан! Ал көп өзөндөрдү өзүнө куйган улуу дарыя сыяктуу терең жана бай кенч. Ошондуктан ал бир болгон окуя, не бир муундун өмүрү менен чектелбейт. Ал бүт элдин ар заманындагы башынан кечирген тарыхындагы не бир бай окуяларды өзүндө чагылыштырып турат...» [358, 5-б.], - деп жазат.

Ашым Жакыпбеков “Байыркы «Манас» назилинде исламдан эки-үч эсе улуу, көөнө эстелик. Мен өзүм да алхамдуу-лиллахи мусулманмын. Бирок, элдик эпостун байыркылыгы айдан ачык болуп турган соң, акыйкатчылыкты карманганыбыз оң. Манас – «Манас» болмогу элден. Эл чыгарган, эл сактап келген. Көп миндеген жыл мурда көзү ачылган булак болуп башталса, бүтүн ал чалкыган деңиз сымал. Бул узак тарыхында кыргыз башынан эмнелерди кечирбеди, «белес-белден беш удургуп», бирде кызыл бороон болуп албууттанса, бирде кумга сиңген суудай дайынсыз өчүп турду. Ал ортодо «тоо бузулуп сай болуп... эчен кылым эл өттү». Эгер кыргыз бүгүнкү күнгө жетпей жоголуп кеткен болсо улуу эпос кошо жоголмок. Антпеди, анте алмак эмес, «Манас» башка элге барып жуга алмак эмес – ал нукура кыргыздыкы, кыргыз рухунун түбөлүктүү кенчи болуп сакталып кала бермек. «Манасты» кыргыз жараткан, кыргызды «Манас» сактаган [97, 8-б.], – деген баасын берген.

«Манас» эпосу өзүнүн кайталангыс көркөмдүгү боюнча, нечен кылымдардын кайгылуу, оор окуяларын тулку боюна сиңирип, философиялык

мазмундуу жыйынтыктоолору боюнча, элдин тагдырын ар тараптан: жашоо-тиричилик, жоопкерчилик, үй-бүлөө мыйзамдары менен шарттары, ар түрдүү салт-санаа, үрп-адаттары, социалдык жана коомдук турмушунун кеңири камтылышы боюнча, дүйнөдөгү эң сейрек кездешкен дүйнөлүк поэтиканын эстеликтеринин үлгүлөрүндө жатат. Үчилтиктин өзөгүн көк мелжиген ааламга, же чети оюлбаган деңизге салыштыруунун өзү – анын тереңинде кээ бир учурда адамдын акыл-эси же өткөргөн өмүрү чак келбеген зор маселенин болушу менен божомолдоого болот. “Манас” эпосунда эмнелер камтылса, дал ошол нерселерди окуп-үйрөнүү, түшүнүү жана жайылтуу “Манас таануу” деген илимий тармактын чегинде изилденет, жалпыланат, таанып-билинет, өздөштүрүлөт.

Чындыгында, “Манастын” ээси- кыргыз эли. Андай “Манас таануунун” башатында нак кыргыз эли – өзү жатат. Кыргыз элинин турмушу, тарыхы, жан дүйнөсү, дүйнө таанымы, философиясы, этнографиясы, этнопедагогикасы, этнопсихологиясы анын негизин ээлеп жатат. Эпостун жаралышында кыргыз элинин улуу сөз өнөрү турат, ошол сөз өнөрү эпосту урагыс улуу пирамида кылып жараткан жана аны бириктирип турат. Ушул жерде элдик “Манас таануу” түшүнүгү жатат. Элдик “Манас таануу” дегенибиз- көчмөн элибиздин мына ошол сөз өнөрү, сөздү барктаган, кадырлаган сапаты, көркөм сөз өнөрүн баалоо жөндөмү, көркөм элдик поэтика, аны узак кылымдар бою сактап келген, улантып, байытып келген элдик талант, элдик өнөр, ага жогорку баа берген элдик ченем, сынчыл мамиле жатат. Антпеген күндө улуу эпос ушунчалык көлөмдө жана кенен мазмунда, сөз өнөрүнүн улуу үлгүсү болгон деңгээлге жетмек эмес жана кылымдар бою сакталып калмак эмес.

Демек “Манас таануу” дегенде эмнени түшүнөбүз? –деген суроо туулат. Профессор К. Абакировдун сөзү менен айтсак, “эпосту баалоо, ага болгон мамиле жана көз караш болсо, анын генезиси элдик сөз таануу эстетикасына барып такалып, ал кийинки илимий “Манас таануунун” келип чыгышына” (К.Абакиров, ““Манас таануу” илиминин келип чыгышы жана калыптанышы”, Үрүмчү, 2016, 18-б.) алып келген.

“Манас таануу” илими- аны изилдөө ишинин башталышы жана жыйналуу процесси менен бирге башталган жана түптөлө баштаган. Анын башатында эпосту изилдөөчүлөр, жыйноочулар турат-десек жаңылбайбыз. Ал эми бүгүнкү күндөгү изилдөөлөр, жарыяланып китеп болуп чыгышы, эпостун варианттары, аны окутуунун башталышы, эпостун маани-маңызын ачуу, тармактарга бөлүп изилдөө ”Манас таануу” илиминин өнүккөн мезгилин элестетет.

“Манас таануу” курсунун мазмуну, маани-маңызы абдан кеңири маселелердин айкалышын камтыйт. Алсак, эпосту окуп-түшүнүү үчүн анын келип чыгышы, пайда болуш себептерин, эпосту эл арасынан жыйноо, жазып алуу иштерин, эпосту айтып бүгүнкү күнгө жеткирген манасчылардын айтуучулук өнөрү, алардын жашап өткөн мезгилдери, алардын айткан варианттары, “Манас” эпосунун толук мазмуну, эпостун идеясы, андагы адам жана жаратылыш концепциялары, эпостун изилдениш деңгээли, эпосту изилдеп, жайылтуу дагы иш-чаралар, эпосту окутуп-үйрөтүү иштери сыяктуу абдан орчундуу маселелер жатат. Мындан тышкары “Манас таануу” – тил, адабият, тарых, искусство, педагогика, психология, музыка, театр, укук, идеология, сүрөт, кино, скульптура, география, экология, философия, саясат, этика, медицина, дин, коом ж.б. тармактарды камтып, аларды азыркы мезгилдин орчундуу маселелери менен тикелей байланышта иликтенип, илимдин бир тармагына айланып отурат.

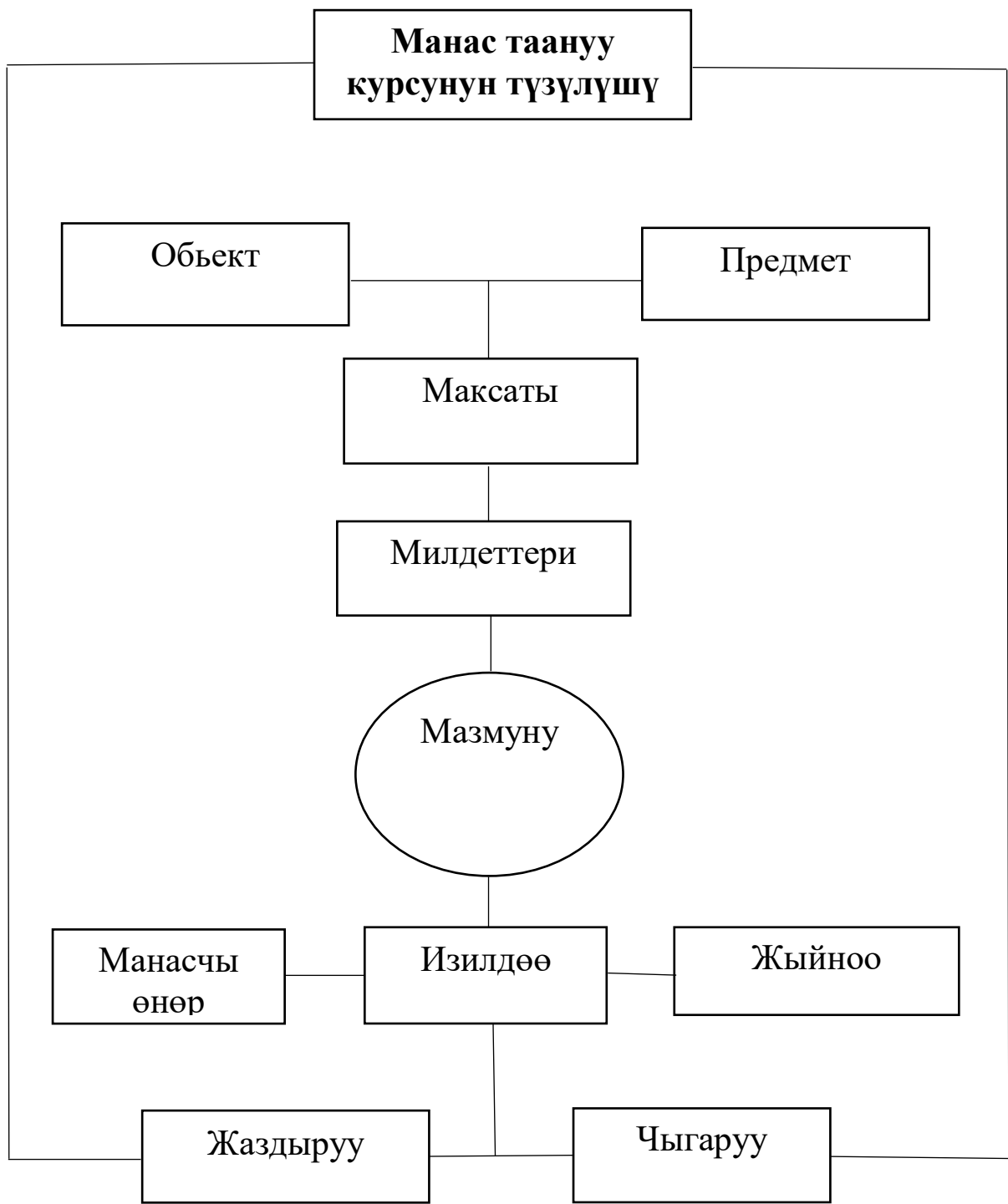
Мына ушул тармак – кыргыз элинин чыгармачылыгынан улам жаралган, бүгүнкү күнгө чейинки узак жолдо такталып, тазарып, керектүү, зарыл жаңы кошумчаларды кабыл алып, тулку боюна сиңирген көркөм чыгарманын өзөгүндөгү ар бир нерсени ачып берип, ар түрдүү жагдайларды, анын ичинде кадимки кадыресе жашоо-тиричилик менен катар, акыл жеткис укмуштуу фантастика, тарыхый окуялардын миф менен коштолушун, андагы адеп-ахлактык, тарбиялык маанилерин изилдеп-иликтеп, азыркы коомубузда жашап жаткан түрдүү курактагы улутташтарыбызга жеткирүү жана түшүндүрүү деген эки чоң милдеттин үстүндө иш жүргүзүшү керек. Аталган милдеттерди ишке ашырууга Кыргыз Республикасынын жөнөкөй атуулунан тартып, илимпоздорунун, өкмөт адамдарынын жапатырмак киришиши бүгүнкү негизги

талап. Бир сөз менен айтканда “Манас таануу” тармагы – “Манас” эпосунун кыргыздар үчүн эч нерсеге алмашкыс, баасы кунсуз казына экендигин жана андагы улуттук идеологияны талдап, талкуулап, ийне-жибине чейин изилдеп, аны өлкөбүздүн ар тараптан өнүгүшү үчүн колдонуудагы келечегин (перспективасын) аныктап бериши керек. Иштин жүрүшүндө эң биринчи иретте эпостогу башкы идеяны үлгү кылып алуу зарыл. Эпостогу негизги идея – адамзаттын жаралышынан бери аны аздырып-тоздуруп, кубантып-сүйүнтүп, чарчап-чаалыгып, алдан тайып баратканда ага канат байлап, күч берип келген, арыбас, чарчабас жана соолубас идея. Сабатсыздык жоюлуп, улуу эпос өзүнүн түбөлүктүү, экинчи өмүрү, тактап айтканда, китепте, тасмада, сүрөт өмүрү менен жашоо мүмкүнчүлүгүнө ээ болуп, нукура көркөмдүк наркын сактап, өлбөс-өчпөстүктү, түбөлүктүүлүктү даңазалап, дүйнөлүк маданияттын алтын казынасына кошулду. Демек, бул “алтын казынаны” төкпөй-чачпай урпактарга өткөрүп берүү азыркы биз, сиздер менен жашап жаткан коомдогу кыргыз атуулдарынын негизги милдети. “Манас таануу” предмети “Манаска” эмне тиешелүү болсо, ошонун бардыгын камтып турган предмет, аны окутуу, өркүндөтүү, жайылтуу бүгүнкү күндүн башкы талабы. Албетте, эмне үчүн? деген суроо туулбай койбойт. Ушул жерден Кыргыз билим берүү академиясынын вице-президенти, филология илимдеринин доктору, профессор, Советбек Байгазиевдин 2012-жылы 8-майда Кыргыз Туусу газетасына Баарын коюп, “Манасты” айт. Улутту сактап келген рух наркты окуталы (“Манасты” мектептерде жана жогорку окуу жайларында окутуунун концепциясы) аттуу макаласында: “Азыркы глобалдашуунун кырдаалында “Манас” эпосун окутуу жаш муундарда тарыхый эс-тутумду, мекенчилдикти, достук сезимдерди, бир сөз менен айтканда, улуттук иденттүүлүктү, этномаданий компетенттүүлүктү калыптандыруу, бул аркылуу кыргыз мамлекетинин руханий пайдубалын бекемдөө жана өлкө ичиндеги биримдикти, улуттар аралык ынтымакты чыңдоо үчүн аба менен суудай зарыл. “Манасты” мектептерде жана жогорку окуу жайларында окутуунун түпкү максаты жана маңызы ушунда» [48, 188-б.], - деп белгилөө менен, “Манас” эпосун окутуунун мыйзамдык-укуктук негизи

тууралуу сөз кылган. Ошондой эле, эпосту окутууга бир нече сунуштарын билдирген. Алсак, мектептерде жана жогорку окуу жайларында "Манас" эпосун окутуунун мазмунун эл ичинде кылымдап калыптанган, калк оозунан чогултулган, классикалык манасчылардын (Сагымбай, Саякбай ж.б.) айтуусунда жазылып алынган элдик "Манастын" өзөктүү салттык сюжети жана андан келип чыккан адептик-ыймандык, руханий, патриоттук дөөлөттөр жана андагы жалпы адамзаттык нарктар түзүүгө тийиш; билим берүүдө "Манасты" жомок катары карап эмес, калайык-калкыбыздын реалдуу тарыхын көркөм образдар аркылуу өздөштүргөн, түпкүлүгүндө өзүнүн социологиялык-маданий тамыры бар улуу дастан катары, кыргыз турмушунун энциклопедиясы катары эсептеп, ага тарыхый методологиянын оңутунан жана адабий-эстетикалык категориялардын ыңгайынан мамиле жасап, окутууга тийишпиз; "Манас" эпосун мектептерде жана жогорку окуу жайларында окутууну илимий-методикалык, окуу-педагогикалык комплекс менен жабдуу; "Манастын" педагогикасын, моралдык-этикалык, рухий-философиялык нарктарын изилдөө жана жайылтуу; "Манасты" окутуунун илимий-усулдук негиздерин иштеп чыгуу; мектептерде жана ЖОЖдордо улуу эпосту окутуу процессине аба менен суудай зарыл окуу каражаттарын, б.а., окуу концепцияларын, окуу стандарттарын, программаларын, окуу китептерин, методикалык колдонмолорду, иштелмелерди, дидактикалык материалдарды, көрсөтмө куралдарды, укма-көрмө каражаттарды, илимий-популярдуу басылмаларды, кошумча окуу куралдарын иштеп чыгуу; мектептер жана жогорку окуу жайлары үчүн "Манас" боюнча адаптацияланган окуу хрестоматияларын түзүү; "Манас" боюнча окутуу-тарбиялоо ишиндеги алдыңкы педагогикалык тажрыйбаларды үйрөнүү жана жайылтуу ж.б. Окумуштуунун бул айтылган сунуштары бүгүнкү күндөгү "Манас" эпосун билим берүү мекемелеринде, анын ичинде бала бакчаларда, мектептерде, жогорку жана орто окуу жайларында, окутуу ишинин жакшырышына абдан эле олуттуу салым кошмок. Ал үчүн атайын адистерден турган топ түзүлүү керек. Эгерде, ал сунуштарды жетекчиликке алып, "Манасты" окутуу үчүн илимий-методикалык, окуу-педагогикалык, усулдук база

түзүлсө, колго алаарлык китептер, окуу куралдары, методикалык колдонмолор, хрестоматиялар жарык көрсө, окутуп жаткандар үчүн да, окуп жаткандар үчүн да кыйла жеңилдик болуп, коом үчүн зор эмгек ишке ашкан болоор эле.

Ушул жерден төмөндөгү таблица аркылуу аталган курстун жалпы түзүлүшүн элестетели (караңыз, сүрөт 1.1.1)

Сүрөт 1.1.1 – “Манас таануу” курсунун түзүлүшү

“Манас таануу” курсунун мына ушул түзүлүшүнөн анын объекти дагы да ачыкталып көрүнөт, т.а.:

-биринчиден, эпостун изилдениш тарыхын тактоо, аны изилдөөчүлөрдү үйрөнүү, изилдөөлөрдүн эмгектерин - илимий булак катары үйрөнүү;

-экинчиден, эпосту айтуу өнөрүн окуп-үйрөнүү, манасчылык өнөрдүн табиятын, анын өзгөчөлүгүн үйрөнүү;

- үчүнчүдөн, эпостун варианттары, алардагы өзгөчөлүктөр жана жалпылыктар, эпостун жалпы өзөгү, андагы салттуулукту үйрөнүү;

- эпостогу эл таануу, жер таануу, т.а. этнология маселелери: кыргыз таануу идеялары, элдик педагогика, этнография, этнопсихология, элдик дүйнө таануу идеялары, элдик медицина идеялары;

-эпостогу элдик осуяттар, эл-жерди коргоо, патриотизм;

-эпосту окуп-үйрөнүү тарыхы, ага жараша иштелип чыккан окуу-нормативдик адабияттар, окуп-үйрөнүү технологиялары, окуу китептер, бул иштердин келечеги, ж.б.

Ушулардан улам “Манас таануу” илиминин тармактары келип чыгат, атап айтканда:

-“Манас “ эпосу жана фольклор таануу;

-“Манас” эпосу жана этнология: кыргыз таануу, улуттук идеология, улуттук дүйнөтаануу;

-Манас” эпосу жана кыргыз тарыхы;

- “Манас” эпосу жана кыргыз географиясы;

-“Манас” эпосу жана кыргыз этнографиясы;

-“Манас” эпосу жана этнопедагогика;

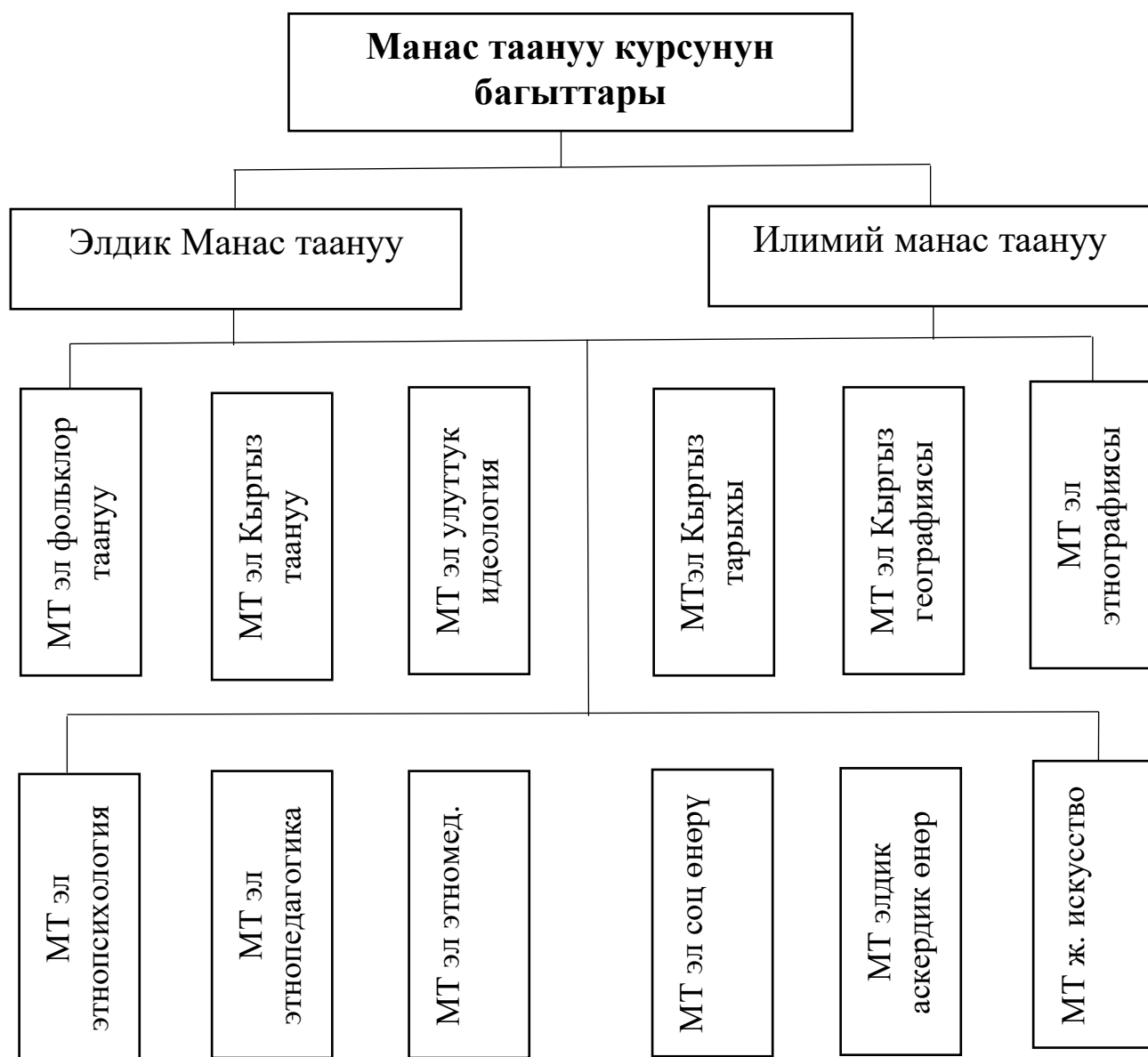
-“Манас” эпосу жана этнопсихология;

-“Манас” жана элдик медицина;

-“Манас” эпосу жана сөз өнөрү;

-“Манас” эпосу жана аскердик өнөр;

-“Манас” жана искусствонун башка түрлөрү (театр, кино, архитектура, сүрөт өнөрү, ...) ж.б. Аны да чийме менен элестүүнү берип көрөлү (караңыз, сүрөт 1.1.2)

Сүрөт 1.1.2 – “Манас таануу” курсунун багыттары

Жогорку окуу жайларында тигил же бул предметти, курсту окутуу боюнча канча методист болсо, ошончо методика, ошончо технология болот, аны өздөштүргөн канча адис болсо, ошончо ой-пикир болот. Бирок, ошолордун баарынын натыйжалууларын, алгылыктууларын ортого салып, аларды өздөштүрүүгө оңой болгон атайын бирдиктүү бир методикалык системаны иштеп чыгуу – ошол тармактын ар качан актуалдуу маселеси болуп келген. Аны

үчүн атайын милдеттер менен максаттар коюлуп, аларды ишке ашырууда бир катар изилдөөлөрдү жүргүзүп, изилдөөнүн алкагында студенттердин билимдерин жана билгичтиктерин калыптандырып, алар ээ болуучу компетенцияларды тактап, андан соң гана натыйжаларды күтүү керек. Асыресе, республиканын жогорку окуу жайларында “Манас таануу” курсун окутуу боюнча төмөндөгүдөй милдеттердин коюлушу талапка ылайык:

1. Уникалдуу “Манас” эпос-үчилтигинин кыргыз маданиятындагы жана дүйнөлүк маданияттагы алган ордун белгилөө;

2. Эпос жөнүндөгү алгачкы маалыматтар менен (окурманды, угарманды, окуучуну, студенти ж.б.) толук кандуу кабардар кылуу;

3. Эпостун негизги темасы менен, идеясы менен тааныштыруу;

4. Байыркы менен бүгүнкүгө көпүрө болгон, Манас баатырдын баянын биздин күндөргө жеткирген, баатыр өзү тандап, даарыган залкар манасчылардын жеке чыгармачылыгын, алардагы айтуучулук өзгөчөлүктөрдү даңазалоо;

5. «Манасты» изилдеген окумуштуулар жана алардын эмгектери менен тереңден маалымат берүү;

6. Үчилтикти жазып алууда, кагазга түшүрүүдө, кара сөзгө келтирүүдө, басып чыгарууда жана которууда жүргүзүлгөн иш-аракеттер жөнүндө маалыматтарды берүү;

7. Эпостун сюжетин, кыскача мазмунун, өзөктүү окуяларын окутуу, алардагы турмуштук-философиялык ойлордун, тажрыйбалардын маани-маңызды турмушунда колдонууга көнүктүрүү;

8. Үчилтиктеги каармандар системасын талдоо жана өздөштүрүү;

9. Эпостун өзөгүндөгү каада-салт, ырым-жырым, үрп-адаттарды жана улуттук дөөлөттөрдү окурмандардын (а.и., студенттердин) аң-сезимине, жан-дүйнөсүнө жеткирүү;

10. Эпостун окуяларын жана элементтерин кагазга түшүргөн сүрөткерлердин эмгектерин даңазалоо;

11. Муундан-муунга оозеки айтылып келген таберигибиз менен сыймыктануу сезимин калыптандыруу;

12. Табиятынан айтуу шыгы болбосо да ар бир окурманды «Манастын» саптарынан айта билүүгө, көркөм окууга жана кептик чеберчиликке машыктыруу;

13. Эпостун негизинде жазылган пьесалар, драмалар, опералар, музыкалар, кинолор, даректүү фильмдер жөнүндө кабардар кылуу;

14. Кыргыз баласы кылымдардын кыйырында «Манастан» кубат алып, «Манас» менен сыймыктанып да, сыйынып да келгендиктен, анын уникалдуулугун даңазалап улуттук жүзүн сактай алууга көмөк көрсөтүү;

15. Кыргыз улутунун идеологиясынын пайдубалы болгон эпосту сактап, өнүктүрүү, жайылтуу менен урпактарды Ата-Журт үчүн күйүп жанган мекенчил болууга, эл камын ойлоого тарбиялоо.

Мындай милдеттер океан сымал чалкыган эпосту толук кандуу окутуу, жеткирүү үчүн, балким, аздык кылат, биз бул милдеттерди шарттуу гана болжоп алдык. Ушул милдеттерди жетекчиликке алып, ага жоопкерчилик менен мамиле кылуу менен окутуу ишин алып баруунун негизинде көптөгөн жакшы жыйынтыктарга жетише болот.

Учурда колдонулуп келаткан программаларда сунуш кылынган “Манас таануу” курсунун негизги темаларынын бири - **“Манас” эпосунун темасы жана идеясы**” болушу керек, анын болжолдуу варианты төмөнкүдөй:

«Манас» эпосунун темасы, идеясы анын жаралышына себеп жана негиз болгон тарыхый окуяларга, чагылдырган дооруна байланыштуу экени талашсыз. Маселе, ошол эпостун чыгышына негиз болгон окуялардын чыгармада кандай чагылдырылышында, кандай мүнөздө экендигинде турат.

«Манас» эпосу, бир күндө, бир жылда эле түзүлө калган эмес. Алгач элдик баатырларга арналган ырлар, кошок-жоктоолор, чакан дастандар жаралып, муундар алмашып, бүтүндөй бир кылымдар артка жылган сайын ал жаңы маалыматтар менен толукталып, бир бүтүн болуп жуурулушуп, акырындык менен улуу сөз деңгээлине чейин өсүп отурган. Эпостун окуяларынын башкы башатын кыргыздар Саян тоолорунан түндүктү карай Орто Энесай жерлеринде жашап, өзүнчө мамлекеттүүлүгүн түзүп турган биздин замандын VI-кылымынан

тарта издеген туура болчудай. Биздин замандын VII к. экинчи жарымынан VIII к. баш ченине карата кыргыздарды айлакер кол башчы, баатыр ажо Барсбек башкарып турган. Кыргыздардын күчтөнүп бара жатышынан чочулаган көк түрктөрдүн аскерлери 710-жылдан 711-жылга караган кышта өтүүгө мүмкүн эмес делген Саян тоолорун ашып өтүп, кыргыздарга күтүүсүз сокку урат. Түрк аскерин даңазалуу аскер башы Тонукөк менен баатыр Күлтегин баштап барган. Кыргыздар оор жеңилишке учурап, Барсбек каган өлөт. Барсбек эпостогу Манастын чоң атасы Ороздуну (Сагымбайда Ногой деп берилет) эске салат. Эпосто Орозду күчтүү бийлик жүргүзүп, кыргыздарды бириктирип турганы эскерилет. Ал өлгөнү кыргыздар тышкы душмандар тарабынан кыйратылып, туш тарапка тентитип жиберилген.

Кайрадан өз эгемендүүлүгүнө кыргыздар Экинчи Чыгыш Түрк каганатынын 745-жылы уйгурлар тарабынан талкаланышынан кийин гана жетишишет. Бирок жаңы бутуна туруп келаткан Кыргыз мамлекетин 758-жылы ошол эле уйгурлар басып алышат. Ошондон жарым кылымдан ашуун убакыт өтүп барып гана кыргыз ажосу өзүн каган деп жарыялайт. 820-жылы уйгурлар кыргыздарга каршы аскер жөнөтүшөт. Бул учурда кыргыздар кыйла күчтөнүп, аскер кошуну 100 миң адамга жеткен. Айыгышкан согуш жыйырма жылдан ашык убакытка созулган. 840-жылы кыргыздар уйгурларга каршы чоң чабуул баштап, 843-жылы алардын Аньси, Бешбалык деген башкы шаарларын каратып алат. Жыйынтыгында кыргыздардын күчтүү мамлекеттүүлүгү – улуу державасы түзүлүп, ал IX–X кылымдарда, тактап айтсак, IX кылымдын 20-жылдарынан X кылымдын 10-жылдарына чейинки мезгил аралыгында жашап турган. 840-жылы уйгурларга каршы жиберилип, 843-жылга карата алардын таш талканын чыгарып талкалаган кыргыз колун даңазалуу аскер башы Алп Сол баштап барган. Анын ээлигиндеги жерлер Алтайда, анан азыркы Тува аймагында болучу. Кыргыздардын IX кылымдын 20-жылдарына карата күчтүү мамлекеттүүлүгүн түзүүгө жетишкени, башында Алп Сол турган ири аскер күчтөрүнүн уйгурларга каршы 840-жылдагы чоң чабуулу, алардын Аньси, Бешбалык деген башкы шаарларын каратып алышы эрксизден Манастын

чабылып-чачылган кыргыздарды бириктирип, күчтүү мамлекет түзүп, жүз миңдеген аскерлери менен түндүк-чыгыш тарапка жортуулдап барып, чет Бээжинди багындырышын эске салат. Алп Сол алтайлыктарда Алп Манаш деп берилет. Мындан Алп Сол Алп Манашка, Алп Манаш Алп Манаска, анан Манаска өткөнү көрүнүп турат. Демек, «Манас» эпосунун мазмунунан VIII кылымдын этегиндеги Барсбектен баштап, IX кылымдын орто ченине чейинки окуялар орун алган деген ой-корутунду чындыкка жакын. Эпосто кыргыздардын негизги душманы уйгурлар эмес, кара кытайлар, андан да кийин эле чыккан калмактар болуп калышы сыяктуу ири чаташуулардын орун алышы – ырас, жазып калтырган тарыхы болбогондон кийин, элдик оозеки чыгармачылыкта боло берчү мыйзам ченемдүү эле көрүнүш.

Эпостогу кара кытайлардын (кидандардын) чабуулунун негизги максаты кыргыз урууларынын жашаган жерлерин, күн көргөн оокат-малын тартып алып, аларды эркинен ажыратып, эзүүгө багытталгандыктан, кыргыздар жерин, мал-мүлкүн, элдигин, кыскасы, өмүрүн сактап калуу үчүн аянбай аракет кылган. Ошондуктан басма сөздөрдө жана илимий кеңешмелерде көпчүлүк окумуштуулар тарабынан айтылып жүргөн пикир – эпостун негизги темасы кыргыздардын чет жерлик баскынчыларга каршы жүргүзгөн баатырдык аракеттерине байланыштуу деген пикир чындыкка туура келет. Арийне, адам саны көп, күчтүү жоого каршы бир уруунун, чакан бир элдин каршы барышы кыйындыкка турат. Андыктан аларга туруштук бериш үчүн кыргыз урууларынын башын кошуп, тили, дили жакын жамаатташ элдерди бириктириш керек эле. Мына ушул себептүү кыргыз урууларынын, элдердин башын кошуу темасы да эпосто көрүнүктүү орунду ээлеп турат.

«Манас» зор көлөмдүү, эл турмушун ар түрдүү аспектиде чагылдырган туунду болгону үчүн, анда тема да, идея да көп. Бирок эпосто ал тема, идеялар башаламан, иретсиз бериле бербейт, анын баары эл эркиндиги, көз каранды болбостук үчүн күрөш, Ата Мекенди коргоо темасына, патриоттуулук, элге чын дили менен кызмат кылуу идеяларына барып кошулуп, бир бүтүндүктү түзүп турушат. Чыгармага, айрыкча эпостук адабий туундуга туура баа берип,

жакындан түшүнүүдө анын чагылдырган доорун билүү бөтөнчө маанилүү. Уруулук-патриархалдык түзүлүштүн бузулуп кулай башташы менен «согуштук демократия» доору пайда болуп, бул учурда өз ара согушуу аркылуу материалдык каражат табуу элдин кадыресе турмуштук функциясы болуп калат. Согуштук демократия мезгилинде бытыранды майда урууларга табигый түрдө аргасыздан биригүү зарылдыгы туулат да, өзүнчө бир эл болуп түзүлүүнүн негизин камсыз кылат. Бул көрүнүш «Манас» эпосунда кыргыз эли кара кытайлар тарабынан чабылып, бытырап бөлүнүп кеткенден кийин кайра эркиндик алып, көз каранды эместикке жетиш үчүн майда уруулардын бир чоң уруу союзуна бириккени болуп чагылдырылат. Мындай доордо айрым бир баатырлар, уруу башчылары жортуулдарда көп олжого туйтунуп байышса да, аскер башчы, жөнөкөй эле катардагы жоокер – баары элдик жыйында бирдей укукта болушат, жан башына салык салуу, адамды адам эзүү деген түшүнүк али чыга элек болот. Демек, «Манас» үчилтигинин биринчи бөлүмү адам коомунун өнүгүшүнүн согуштук демократия доорун чагылдырып турганы айныксыз.

“Манас таануу” курсунун алкагында студенттерге сунуш кылынган мындай маалыматтарды “Манас” эпосу жана бүгүнкү мезгил” деген темадагы чакан маалымат толуктап турушу керек: «Манас» эпосу бүгүнкү күндө кайра баштан жаралгандай болуп экинчи өмүрүн – бүт дүйнө жүзүнө таанылуу өмүрүн жашап жатат. Дүйнө эли бизди, кыргыздарды, «Манас» аркылуу билип таанууда. Бул улуу бабабыз Манастын арбагы колдоп жатат дегенди билдирет. Бөтөнчө журтчулугубуз эгемендүүлүккө жетишкенден бери бабабыздын улук арбагы, теңдешсиз эстелик-мурасыбыз менен болчу ички руханий байланышыбыз күч алды десе болот. Кыргыздар илгертен эле арбагы улуу Манас бабабыздан колдоо күтүп, ага сыйынып, «культ» даражасына чейин жеткизишкен. Бүгүнкү күндө андай тенденция уланып, цивилизациялуу өң-түс алууга жетишип отурат. Буга кубануубуз гана керек. Себеби, «Манас» кылымдардан берки жазылбай калган тарыхыбыз, улуу эстелик мурасыбыз болгону үчүн эле эмес, эртеңкибизге туура багыт алчу жолду көрсөтүп бере турган шам чырак экени үчүн да баалуу. Кыйын күндө, азыркы учурдагыдай мурункунун баарын сел алып кеткенсиген улуу

бурулуш заманында бир «Манас» гана элибизге соолбос руханий азык, эртеңки күн үчүн бекем ишеним болуп бере алат.

“Манас таануу” курсун милдеттүү түрдө өздөштүрүүнүн башкы факторлорунун бири – эпопеялык мүнөздөгү бул үчилтик аркылуу кыргыз элинин басып өткөн тарыхый жолун аныктоо, белгилүү бир деңгээлде тарыхый турмуш чындыгын тастыктоо, илимий жана коомдук пикирлерге саресеп салуу. “Манастын” классикалык үлгүлүү варианттарынын негизинде чыгарманын өзөк окуяларын, педагогикалык, филологиялык, дидактикалык жана маданий маанисин, көркөмдүк поэтикасын терең изилдөө милдети турат. “Манасты” улуттук идеологиянын булагы катарында жалпы билим берүүчү орто мектептерде, кесиптик билим берүүчү орто жана жогорку окуу жайларында максаттуу окутуу зарыл.

Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңеши 2011-жылы “Манас” эпосу жөнүндө мыйзам кабыл алды, аны бекитти. Буга ылайык эпосту кенири үйрөнүүгө, анда көркөм чагылдырылган адамдык айкөлдүк, аруу, таза жашоо идеяларын жалпы адамзатка пропагандалоого, кыргыздын улуттук жана Кыргызстандын мамлекеттик идеологиясын түптөөгө жол ачылды.

1.2.Эпостун изилдениши, жыйноо, жаздыруу, китеп түрүндө басып чыгаруу тарыхы жана окуп-үйрөнүү маселелери

Бүгүнкү күндө “Манас” эпосу тууралуу чет өлкөлүк жана өзүбүздүн окумуштууларыбыз тарабынан жүргүзүлгөн изилдөөлөр абдан эле көп. Оозеки айтылып келген “Манас” кагазга түшүрүлө баштагандан тартып, анын сюжетине, жаралышына, аны айткан айтуучуларга, тактап айтканда, “Манасчыларга” кызыккан дүйнөлүк деңгээлдеги изилдөөлөр – адабият таануучулар, тарыхчылар, этнографтар, философтор, композиторлор, кол өнөрчүлөр, сүрөтчүлөр ж.б. тарабынан жүргүзүлүп келип, азыркы күндө да уланууда. Аларга окумуштуулардын илимий эмгектери менен макалалары, илимий маалымдоочу кабарлар, илимий тыянактар, эпостун варианттарын салыштыруудагы пикирлер, макалалар, илимий-изилдөөнүн жыйынтыктары,

далилдүү фактылар, монографиялар, изилдөө иштери, кандидаттык жана доктордук диссертациялар, философиялык изилдөөлөр, тарыхчылар менен этнографтардын илимий эмгектери, археологдордун археологиялык изилдөөлөрү, эпостун ыргагын изилдеген композиторлордун илимий эмгектери жана музыкалык чыгармалары, режиссёрлордун кино, документалдуу-тарыхый фильмдери, актёр менен актрисалардын театрдагы жараткан ролдору, уздар менен усталардын эпоско тиешелүү болгон кол өнөрчүлүгү, сүрөтчүлөрдүн жараткан эмгектери мисал боло алат.

Изилдөө жөнүндө сөз кылаардан мурда, эпос жөнүндөгү алгачкы маалыматтар тууралуу маалымат берүү зарылдыгы бар. Эпос жөнүндөгү алгачкы маалымат XVI кылымда жазылган «Маджму ат-таварих» («Тарыхтардын жыйнагы») аттуу кол жазмада эпостун эпизоддору баяндалган. Аталган кол жазма XVI кылымдын башында Фергана өрөөнүндөгү Ахсыкенттин тургуну Сайф ад Динге таандык. Автор бул эмгегине өткөн кылымдарда жашаган элдердин баатырдык иштерди, диний, фантазиялуу уламыштарды, окуяларды, фактыларды чагылдыруу менен бирге Манастын тарыхый адам экендигин далилдей турган окуяларга, ал китепте аты аталган, ар кайсы кылымдарда жашап өткөн тарыхый адамдарга, географиялык жер-суунун аталыштарына токтолгон. Бул болсо Манас жөнүндө жөн гана маалымат болгон.

Ал эми аны изилдөө иши Октябрь революциясынан кийин гана колго алынып, эң чоң маданий эстелик катары бааланган. Казак окумуштуусу Чокан Валиханов кыргыз жерине үч жолу (биринчи жолу 1856-жылы, экинчи жолу – 1857-жылы, үчүнчү жолу – 1858-жылы) келген. Ал ошол үч жолку келишинде кыргыз элинин оозеки адабиятын, тарыхын, этнографиясын изилдеген. Окумуштуу “Манас” эпосунун салттык туруктуу окуяларынын бири “Көкөтөйдүн ашы” бөлүгүн жазып алып, анын зор көркөм эстелик экендигин белгилеген. 1904-жылы Санкт-Петербургда орус тилинде жарык көргөн Чокан Валихановдун “Жунгария очерктери” атуу эмгегинде “Манас” – кыргыз мифтеринин, жомокторунун, легенде-санжыраларынын энциклопедиялык жыйнагы. Бул кучак жеткис эпопеяда кыргыздардын турмуш образы, салт-санаасы, адеп-ыйманы,

географиясы, диний жана медициналык түшүнүктөрү, эл аралык мамилелери чагылдырылган” – деген “Манас” эпосу жөнүндөгү алгачкы илимий байкоолорун жазган. Ошондой эле эпостун башкы каарманы – Манастын образына кеңири мүнөздөмө берген. Окумуштуунун бул эмгеги биздин “Манас” эпосубуздун терең масштабын ачып бергендиктен улам, Ч.Валихановду “Манас таануу” илиминин көч башында турган илимпоз деп билсек болот. Муну адабиятчы, профессор К.Абакиров да ырастайт.

Үчилтик менен кеңири таанышып, чыгарманын бардык окуяларын кагазга түшүрүүгө аракет жасап, кеңири илимий мүнөздө талдоо жүргүзүүгө ниеттенген белгилүү окумуштуу В.В.Радлов болгон. Ал да кыргыздарга үч жолу келип кеткен (1862-жылы, 1864-жылы, 1869-жылы.). “Манас” эпопеясынын үч бөлүмүн тең жазып алган. В.В.Радлов жазып алган материалдын илимий баалуулугу бөтөнчө зор. “Манас” эпосунун В.В.Радлов жазып алган текстинин жалпы көлөмү 12454 сап ыр, анын 9449 сабы “Манас” эпосуна, калган 3005 сабы “Семетей” менен “Сейтек” эпосуна таандык. Анын жазып алган үзүндүлөрдүн кыргызчасы Санкт-Петербургда, немисчеси Лейпцигде 1885-жылы жарык көргөн. Окумуштуу кыргыз элинин улуу эпосу жөнүндө олуттуу илимий ойлорун өзүнүн 1885-жылы жарык көргөн “Түндүк түрк урууларынын элдик адабиятынын үлгүлөрү” аттуу эмгегинде билдирип, кыргыздардын өз эне тилинде ойду ачык, так түшүндүрүп, көрктүү сүйлөй билгенин, кыргыздардын сөзү кара сөз болсо да, ыр сыяктуу куюлушуп тураарын, кыргыздар ырга шыктуу жана сөз кадырын билген адамдар экендигин жазган. Эң негизгиси В.Радлов жогорудагы эмгегинде эпостун сюжетин баяндап, Манастын образына талдоо жүргүзүп, бул эпикалык чыгарманын образдары жомокко, фантастикага караганда, реалдуу турмушка жакын экендигин белгилеген. Мындан улам окумуштуу эпосту салыштыруунун негизинде изилдегендигин билсек болот. Анткени ал “Манас” эпосунун генезисин тарыхый доордун мүнөзүнө байланыштырып, аны талдоодо тарыхы принципке таянып ой жүгүртүп, келечектеги “Манас таануу” илиминин айрым методологиялык жол-жоболорун түптөй алган. Демек, «Манас» тууралуу илимий пикирлерди жазган, “Манасты”

изилдөө, аны илим катары түптөөдө, “Манас таануу” илиминин пайдубалын тургузгандардын сап башында дал ушул белгилүү окумуштуулар Ч.Валиханов менен В.Радлов болгон.

Окумуштуу В.М.Жирмунский бүткүл түрк элдеринин фольклорун изилдөө менен дүйнө элдеринин эпостору боюнча кеңири түшүнүккө ээ болуп, жыйынтыгында 1948-жылы эң чон эмгек жаратат. Ал эмгек “ “Манас” эпосун үйрөнүүгө киришүү” (“Введение в изучение эпоса “Манас”) деп аталып, анда кыргыз элинин үчилтигин Европа, Славян, Иран, Кавказ, Орто Азия, Карело-Фин, Сибир, Алтай элдеринин көп сандаган эпосторуна салыштырып изилдеген. В.М.Жирмунский “Манас” эпосунун көркөмдүгүнүн көп катмарлуулугун (эң байыркы, кийинки, соңку замандарга тиешелүү эпикалык катмар), тарыхый өнүгүүнүн түрдүү тепкичтерине мүнөздүү формалар бар экендигин, архаикалык катмардын (миф, тотем, шаман) орун алгандыгын, эпостун канчалаган доорлордогу стадиясын, адегенде ыр катары жаралып, андан соң көптөгөн кылымдардын жомок, тарых, уламыш, санжыраларын боюна сиңирип, байып, толукталып жүрүп отуруп зор эпоско айлангандыгын аргументтер менен далилдеп берген.

Эпос жөнүндөгү Д.Алмаши, П.Мелиоранский, Ф.Крош, П.Фалеев сыяктуу бир катар окумуштуулар өздөрүнүн эмгектеринде жазышып, алар эпостун бөтөнчө байлыгын жана көркөмдүгүн белгилешип, дүйнөгө белгилүү болгон эпикалык чыгармалар менен салыштырышып, баалуу илимий пикирлерин билдиришкен. Кыргыз элинин турмушу, анын каада-салты, үрп-адаты, ырым-жырымдары, элдик оозеки чыгармалары, анын ичинде “Манас” эпосун изилдөөгө арналган ар түрдүү мүнөздөгү, мазмундагы абдан көп, кеминде миңден ашуун изилдөөлөр жана эмгектер бар. Жогоруда айтып кеткендей, эпостун өзөгүнө жана анын уникалдуулугуна өзүбүздүн да, чет элдик илимпоздор да кызыгышкан. Алсак, окумуштуулар К.Тыныстанов, З.Бектенов, Т.Саманчин, Т.Жолдошев, Т.Байжиев, Б.М.Юнусалиев, Г.Алмаши, М.Ауэзов, В.М.Жирмунский, М.Богданова, А.Н.Бернштам, П.Н.Берков, А.Батманов, Е.Поливанов, П.Фалев, К.Рахматуллин, С.М.Абрамзон, Е.В.Мелетинский, И.Шерстюк, А.Маргулан,

А.Токомбаев, К.Маликов, С.М.Мусаев, А.К.Боровков, Н.А.Климович, Ч.Айтматов, М.Мамыров, Р.Сарыпбеков, Э.Абдылдаев, Т.Сыдыкбеков, С.Бегалиев, А.Жайнакова, Т.Абдракунов, А.Сыдыков, К.Кырбашев, М.Мамыров, Ы.Абдрахманов, К.Мифтаков, К.Иманалиев, Р.З.Кыдырбаева, З.Мамытбеков, М.Борбугулов, М.Убукеев, Б.Керимжанова, Ч.Өмүралиев, А.Идирисов, С.Байгазиев, А.Акматалиев, К.Абакиров, О.Айтымбетов, Ху-Чжень-Хуа, Ли Жинхон, Лаң Ийц (Кытай), Инжи Энгунин, Камил Тойгар, Копроло-Заде, Ивгин Хайретдин (Түркия), Г.Имарт, Реми Дор (Франция), Ильзе-Лауде-Циртаутас (АКШ), М.Парри, А.Б.Лорд, Маркварт, А.Т.Хатто (Англия), Карл Решл (Германия), Макелек Өмүрбай, К.Осмонбетов, К.Матикеев, Ж.Шериев, Т.Чоротегин, Ж.Матенова, К.Айдаркулов, Анвар Байтур, Мамбеттурду Мамбетакун, Жумакадыр Жакып (Кытайдын Шинжаң Уйгур автономиялык району) Ж.Орозбекова, И.Б.Молдобаев ж.б. улуу эпосубуздун тематикасы, тарыхый орду, өзөктүү окуялары, каармандары, маңызы тууралуу илимий пикирлерди сунушташкан.

Эпосту изилдеген окумуштуулар «Манасты» кыргыз турмушунун «Көркөм энциклопедиясы» деп аташып, анын кеңири мазмунуна, терең идеясына, бийик деңгээлине жогору бааларын беришкен. Аталган окумуштуулар тарабынан бүгүнкү күнгө чейин абдан көп эмгектер чыгып, ал эмгектердин курамында манасчылардан жазылып алынган «Манастын» варианттары, ал варианттардын ыр жана кара сөз түрүндөгү тексттери, илимий баяндамалар, илимий изилдөөлөр, докладдар, макалалар, доктордук жана кандидаттык диссертациялар, окуу китептери, методикалык колдонмолор, дил баяндар, ой толгоолор бар.

Кыргыз Республикасынын тунгуч эл агартуу комиссары, кыргыз тилинин грамматикасын негиздеген профессор жана кыргыз маданиятынын, адабиятынын өнүгүшүнө зор салым кошкон мамлекеттик ишмер Касым Тыныстанов үчүн «Манас» эпосу өзгөчө баалуу жана эң биринчи маселе болгон. 1935-жылы Фрунзеде илимий конференция өткөн. Конференцияны Кыгызсовнаркомдун төрагасы Баялы Исакеев алып барып, анда «Манас» эпосу –

элдик дастанбы же өткөн доордогу бай-манаптарды даңазалаган жомокпу? - деген негизги маселе талкууланат. Анда үч доклад окулган. Анын биринчиси, дал ошол К.Тыныстановго таандык болуп, ал «Манас» жомогунун кыргыз эли үчүн мааниси» деген темада өтө маанилүү жана маңыздуу доклад болгон. Касым Тыныстанов докладында «Манас» эпосу дүйнөлүк адабияттын алтын казынасынын алдыңкы орундарын ээлөөгө татыктуу экендигин, мындай укук анын эбегейсиз зор көлөмү үчүн эмес, анын бай жана кызыктуу мазмуну үчүн берилерин белгилеп, «Манас» тарыхый эстелик катары илимге али белгисиз, кыргыз элинин байыркы тарыхы менен тиричилигин гана чагылдырбастан, борбордук Азиядагы элдер: кытай, уйгур, казак, өзбек жана башка улуттардын тиричилигин, нравасын жана психологиясын чагылдыраарын айткан. Мындан тышкары эпос тарых илими үчүн даяр материал болуп бербесе да, өткөн кылымдын тигил же бул учурун тактоо үчүн көп кызыктуу материалдарды ачып берерин, тарыхчы-этнографтар үчүн «Манасты» эски турмуш-тиричилик элементтеринин молдугун, өтө баалуулугун белгилеген [237]. Экинчиси, казак элинин жазуучусу Мухтар Ауэзовго таандык болгон. М.Ауэзовдун макаласы да абдан кызыктуу болуп, бирок ал өз сөзүндө К.Тыныстановдун докладынан кийин «бизге айта турган сөз калган жок» деп адилет баасын айткан. Үчүнчү докладды орус окумуштуусу Евгений Дмитриевич Поливанов «Манасты» орус тилине которуунун негизги принциби» деген темада жасаган. Жыйынтыгында, фондудагы кол жазмаларды иргеп, тактап, бир нукка келтирип, компартиянын марксизм-ленинизм саясатына ылайыксыз жерлеринен арылтып, кыскартып, кыргыз элинин турмуштук көз карашына, маданиятына, адеп-ахлагына шек келтирген эпизоддорду ондоп, «Чоң казат» бөлүмүн тактап, С.Орозбаков менен С.Каралаевдин айтууларын бириктирген вариант түзүлүп, орус тилине которулсун» [296, 109-б.], - деген чечимге келишип, атайын комиссия түзүлгөн. Демек, эпосту которуу маселеси да Касым Тыныстановдун ысымы менен тыгыз байланышта болуп, ал иш мындайча башталган. 1933-жылы Кыргызстан Обком партиясына биринчи катчы болуп М.Белоцкий келген. Келээри менен жыйналыш жасап, анда К.Тыныстановду «феодалчы акын» деп айыптайт.

Жыйналыштан кийин тез эле, К.Тыныстанов Белоцкийдин кабыл алуусунда болуп, экөөнүн ортосунда үч жарым сааттык сүйлөшүү болот. М.Белоцкийдин кызыккан суроолоруна ачык-так жооп берип, гуманитардык илимдин бир катар маселелери жөнүндө өз билимин көрсөтөт. Аңгеме аяктаганда М.Белоцкий К.Тыныстановго абдан ыраазы болуп, “сиз аябагандай терең билимдүү окумуштуу экенсиз, сиз өңдүү кызматчы кыргыз эли үчүн өтө керек, сиз мындан ары эч коркпостон илимий ишинизди иштей бериңиз, мен сизге жардам берем” - деген сөзүнөн улам К.Тыныстанов кызуу ишке киришет. Мына ошол күндөн баштап Белоцкий менен кеңешип отуруп, 1934-жылы «Манасты» орус тилине которууга Кыргыз Республикасынын бюджетинен 80 миң сом акча бөлдүрүп, өзү, Кусейин Карасаев, Узакбай Абдыкаимов, Тазабек Саманчин менен бирдикте эпостун «Чоң казат» бөлүмүн которушат. Котормонун көркөмдүк жагын кооздоп иштеп чыгуу үчүн, каталарын оңдоо үчүн Москвадан Семен Израилевич Липкинди, Марк Ариевич Тарловский, Лев Минаевич Пенковскийди чакыртып, өзү редактор болуп, баш сөзүн жазган.

Ушул иш чаралардын бардыгында «Манас» баштаган кылымдар бою ооздон-оозго өтүп, бизге жеткен бир нече адабий мурастарды тарыхый окуяларга жана фактыларга кайрылып эл арасынан жыйноо, үйрөнүү, жайылтуу, бурмалабай өтө кылдаттык менен изилдөө, аны кийинки урпактарга жеткирүү маселелерин козгогон милдеттер коюлган. Өзөгүнө байыркы тарыхты, этнографияны, философиялык ой-жорууларды, коомдук-саясий, географиялык, руханий, көркөм дөөлөт мурастарды камтыган элдик оозеки чыгармалардын башында турган чыгарманын үлгүсү болгон – «Манас» эпосу элдик чыгармалардын башаты болуп саналат. Элдик чыгармалардын тутумуна (эпикалык чыгармалар: мифтер, легендалар, уламыштар, жомоктор, дастандар, аңгемелер, эпостор ж.б.; дидактикалык чыгармалар: санат-насыят ырлары, макалдар, ылакаптар, жаңылмачтар, табышмактар ж.б.; лирикалык чыгармалар: эмгек, салттык жана турмуштук ырлар) кирет, бардыгы оозеки түрдө эл арасында айтылып, аткарылып келе жаткандыктан «оозеки» жана «элдик» деп аталган эки сөздүн айкашында, айтууга оңой болгону менен, тулкусунда бүтүндөй кыргыз элинин

акыл-эсинин улуттук философиялык маани-маңызы сыйдырылган чыгармалар. Элдик чыгармалар «фольклор», ал эми аларды талдоого алып, изилдеп үйрөтө турган илим фольклористика деп аталып, кыргыздардын элдик чыгармаларын изилдөө маселелеринин алгачкы кышын койгондор Ч.Валиханов менен В.В.Радлов болгондугун жогоруда айттык. Алардын эмгектери алгачкы жана фундаменталдуу болгондугу менен баалуу. Деги эле, кыргыз жергесине келген окумуштуулардын көпчүлүгү кыргыз элинин үрп-адаты менен оозеки чыгармачылыгына, өзгөчө “Манас” эпосуна аябагандай кызыгышкан. Кызыгуунун негизинде ошол күндөн ушул күнгө чейинки учурларда оозеки чыгармачылыктын баалуулугун түшүнүп, канчалаган окумуштуулар тарабынан системалуу изилденип, классификацияланып, ар түрдүү аспектиде анализденип, түрдүү багыттагы иш-аракеттер жүрдү. Ал иш-аракеттер түрдүү багыттагы адистердин бардыгынын элдик чыгармалар менен фольклорго кызыгуулары өзгөчө болгондугунан, аларды чагылдыруу жана иштеп чыгуу бир топ ийгиликтүү динамикада ишке ашкан десек жаңылышпаган болоор элек.

“Манас” эпосунун изилдениш тарыхы: жыйноо, жаздыруу жана китеп түрүндө чыгаруу маселелери боюнча окумуштуу С.Байгазиевдин маалыматы окутуучу менен студент үчүн зарыл маселе: «Манас» качандыр бир кезде кагазга түшкөнбү?-деген маселе. Чындыгында, «Манастын» эл оозунан жыйналуу, кагаз бетине түшүрүү, китеп болуп басылып чыгуу таржымалы өзүнчө бир чоң сабак, үлкөн тарых. Алгачкылардан болуп көңүл буруп, «Манас» дастанын манасчылардан жазып алууга, эл оозунан жыйноого демилге көтөрүп, “Манас таануу” илиминин чыйырын салган окумуштуу инсандарга, атуулдарга кыргыз урпактары таазим этүүгө милдеттүү. Борбордук Азиянын кемеңгер жана чыгаан уулдарынын бири Чокан Валихановдун XIX-кылымда эл ичинен «Манастын» үзүндүсүн жазып алып жатып, «Бул балким, кагаз бетине түшкөн биринчи кыргыз сөзү болуш керек» - деп жазганы бар. Балким, чын эле ошондойдур. Бирок, башкача да ой-жорууларды, божомолдоолорду айтса болот. Те байыртадан биздин Тенир-Тоону, Ала-Тоону аралап, эл аралык Улуу Жибек-Жолу өткөн. Кыргыз эли илгертеден нечендеген жазуу-сызуусу бар калктар

менен алака-катышта жашап келген. Биздин эрага чейинки кылымдардан тарта, андан соң байыркы замандарда, орто кылымдарда, кийинки XIX кылымга дейре Орто Азияга далайлаган Византиялык жана араб, перс, кытай, түрк, орус, европа саякатчылары, тарыхчылары, окумуштуулары келишип, бул аймакта жашаган түркүн түрк калктарынын, анын ичинде кыргыздардын да жашоо-тиричилиги, жер-суусу, маданияты жөнүндө факты-материалдарды чогултушуп, көптөгөн эмгектерди жазышкан, кол жазмаларды калтырышкан. Маселен, X кылымда Орто Азияда болуп кеткен географ, акын жана саякатчы Абу Дулафтын 1923-жылы Мешхед шаарынан табылган кол жазма китебинде кыргыздардын тамакашы, диндик жөрөлгөлөрү жөнүндө кызыктуу маалыматтар бар. Балким, ошондой саякатчы-тарыхчылардын кай бирлери кыргыздын оозеки чыгармаларына көңүл буруп, маселен, «Манастын» саптарынан илим кызыкчылыгы үчүн кагазга түшүрүп жазып алышкандыр, ким билет? Анан калса, өз кезегинде Кыргызстандын аймагынан да билимдүү инсандар, окумуштуулар чыккан эмеспи. Мисалы, токмоктук Жусуп Баласагын бабабызды эле алалы. Балким, өз учурунда чыгаан чыккан кыргыздын же түрктүн окумал, билимдүү уулдарынын айрымдары илгери-кийин даңктуу «Манас» поэмасынан кээ бир үзүн-дүлөрүн араб же уйгур жазмасы менен кагазга чиймелеп жазгандыр.

Ошондой илгерки кол жазмалар белгисиз бойдон алиге дейре бир жерде катылып же көмүлүп, же дүйнөнүн бир бурчунда архивдин түпкүрүндө саргайып жатышы да ажеп эмес. Балким, бир заманда алгачкы жолу кагазга түшкөн «Манас» сөзү табылаар.

Жогоруда айтылгандай, эпостун изилдениш тарыхы, анын ичинен, орус жана казак окумуштуулары тарабынан изилденишинин өзү эле өзүнчө кенен изилдөөнү талап кылат. Залкар поэма «Манас» өзүнүн кагазга түшкөн күнүнөн баштап, кыргыздын, Батыштын жана Чыгыштын көптөгөн аалымдарын, окумуштууларын кызыктырып, ар түркүн багыттагы илимий изилдөөлөрдүн, кызыктуу, мазмундуу илимий макалалардын, китептердин, монографиялардын жаралышына себепкер болду. «Манас» адабият таануучулар, фольклористтер,

тарыхчылар, этнографтар, философтор, чыгыш таануучулар, педагог-окумуштуулар жана башка көптөгөн илим тармактарынын өкүлдөрү үчүн илимий изилдөөлөрдүн өзүнчө бир казып жатса түгөнгүс казынасына, соолугус булагына айланды. 1995-жылы Бишкекте жарык көргөн «Манас» энциклопедиясында 1851-жылдан 1993-жылга чейинки тарыхый аралыкта кыргыздын улуу эпосу боюнча маалымат-кабар, макала, изилдөө, илимий китеп, монография түрүндө ар түрдүү тилде жарыяланган эмгектердин тизмеси берилген. Бул библиографиялык көрсөткүчтө тизмеленген эмгектердин саны 2200дөн ашык. 1993-жылдан бери карай «Манас» жөнүндө биздин республикада жана дүйнөлүк басма сөздө дагы толгон-токой пикирлер, макалалар, изилдөөлөр жарыяланды. Кыскасы, чамалап айтканда, «Манас» тууралуу жарык көргөн эмгектердин библиографиясы бүгүнкү күндө үч миңден ашат. «Манас» темасындагы изилдөөлөр жалаң гана адабий дастан, фольклордук классикалык чыгарма жөнүндөгү гана сөз эмес, эң негизгиси, эпостун тегерегиндеги илим сөздөрү кыргыз эли, кыргыз калкынын этногенези, тарыхы, эл аралык мамилелери, дүйнөгө көз карашы, салт-санаасы, эстетикасы, философиясы, он сегиз миң ааламда кыргыздын башка элдердин катарынан алган орду жөнүндөгү чоң сөзгө айланып олтурат. «Манас» жөнүндөгү изилдөөлөрдүн маңызы байкасак, мына ушунда. 1904-жылы Санкт-Петербургда орус тилинде жарык көргөн Чокан Валихановдун (1835-1865) «Жунгария очерктери» аттуу эмгеги “Манас таануу” илиминин алгачкы «төл башы» болуп эсептелет. Аталган «очерктерде» Ч. Валиханов өзүнүн «Манас» эпосу жөнүндөгү алгачкы илимий байкоолорун ортого салган. Казак окумуштуусу «Манас» - кыргыз мифтеринин, жомокторунун, легенда-санжыраларынын энциклопедиялык жыйнагы. Бул кучак жеткис эпопеяда кыргыздардын турмуш образы, салт-санаасы, адеп-ыйманы, географиясы, диний жана медициналык түшүнүктөрү, эл аралык мамилелери чагылдырылган» [77, 188-б.], - деп таамай баа берген. Ч. Валиханов «Жунгария очерктеринде» «Манасты» гректердин «Илиадасына» салыштырса, «Семетейди» кыргыз «Одиссеясы» деп атаган. Эпостун башкы каарманы - Манастын образына кеңири мүнөздөмө берген. Айткан ойлорунан улам Ч. Валихановдун өз

мезгилинин абдан билимдүү адамы болгондугу айкын сезилип турат. Ал бүркүт сыяктуу ободо каалгып, кыргыз турмушуна бийиктен саресеп салып, «Манас» эпосунун масштабын жана тереңдигин даанышмандык менен көрө билген. Ч. Валиханов “Манас таануу” илиминин башатында турган Чыгыштын чыгаан илимпозу.

Ч. Валихановдон кийин кыргыз элинин учу-кыйрына көз жетпеген улуу эпосу жөнүндө олуттуу, салмактуу илимий ойлорду биринчилерден болуп айтуу, жазуу бактысы Василий Радловдун (1837-1918) үлүшүнө туш келген. Ал кыргыз эпосуна байланыштуу ойлорун негизинен 1885-жылы Санкт-Петербургда жарык көргөн «Түндүк түрк урууларынын элдик адабиятынын үлгүлөрү» аттуу томдукка жазган «Кириш сөзүндө» айткан. Мында В. Радлов биринчи кезекте, кыргыз элинин сөз өнөрүнө жогору баа берген. Кыргыздардын өз эне тилинде ойду ачык, так түшүндүрүп, көрктүү, чечен сүйлөй билгенин, кыргыздын сөзү кара сөз болсо да, ыр сыяктуу куюлушуп айтаарын, кара кыргыздардын ырчы, акындары, жомокчулары көркөм сөздүн күчүн өтө жогору баалашарын жана ыр өнөрүнүн Ала-Тоо аймагында өтө бийик деңгээлге өсүп жеткендигин баса белгилеген.

В. Радлов ак калпак калктын ичинде «Манас» баш болгон эпикалык поэзиянын күчтүү өнүгүшүн көчмөн кыргыздардын тарыхый жашоо шарты менен тыгыз байланышта караган. «Кыргызга тиешелүү бул адаттан тыш чечендик, сөзмөрлүк, аны курчап турган шарт-чөйрөдөн табигый түрдө келип чыгат. Сөз искусствосуна машыгууга кыргыздын убактысы бар. Тамак менен уйку гана жолтоо кылганы болбосо, ал күнү-түнү кызыл тилин сайратып сүйлөй берет» - деп жазган окумуштуу. В. Радлов гректин «Иллиадасы» менен «Одиссеясы» да кагазга түшпөстөн, оозеки түрүндө жашаган байыркы «эпикалык доор» болгон, көчмөн кара кыргыздар да ушул XIX-кылымда дал ошол эзелки грек доорундагыдай эпикалык доордо жашап жатат, ошон үчүн Тянь-Шанда эпикалык поэзия гүлдөп турат деген сыяктуу ойлорун ортого салат. В. Радловдун бул илимий бүтүм-корутундулары бизди терең ойго салбай койбойт. XIX-кылымда ошол гректер капитализм мезгилине бут коюп отурса,

ушул эле кылымда кара кыргыздардын гректер мындан үч миң жылдай мурда басып өткөн байыркы «эпикалык доордун» тепкичинде туруп жатышы - бул өтө кызык көрүнүш. Бул факт кыргыз журтунун Европадан тарыхый аралык жагынан канчалык алыс кал-гандыгынан, дүйнөлүк прогресстин көчүнөн бөлүнүп байыркы архаикалык көчмөндүк-патриархалдык түзүлүштө, «эпикалык доордо» кала бергендигин көрсөтп, кыргыз баласынын тарыхый тагдыры жөнүндө бизди олуттуу ой-санааларга кабылтат. Ошол байыркы гректердин «эпикалык доорунда» да биздегидей ырчылар, төкмөлөр, акындар, дастанчылар жашаган экен. Алар байыркы Грецияда Аэддер, Рапсоддор деп аталышкан. В. Радловдун илимий логикасы боюнча, коом маданий өнүгүүнүн тилкесине өтүп, индивидуалдуу жазма поэзия келип чыкканда, Аэддер менен Рапсоддордун өнөрү жашоосун токтотот, себеп дегенде бул өнөрдү азыктандырып турган «эпикалык доордун» өзү тарыхый аренадан кетет. В.Радловдун ой-жүгүртүүлөрүнө ко-шулуп, ойлонуп көрсөк, чын эле кыргыздар да көчмөндүк «эпикалык доордун» кучагынан чыгып, граждандык коомдун тилкесине өтүп, индустриалдык, цивилизациялык жолго түшкөндө, илгерки Келдибек, Сагымбай, Саякбай сыяктуу чоң манасчылар чыкпай, биротоло сейректеп, бүгүн кечөөкү Токтогул, Жеңижок, Осмонкул, Калык өндүү чоң төкмөлөрдүн ташкындаган өнөрү тартылган суудай азайып, акындар улам майдаланып барат. Анткен себеби, ташкындаган эпикалык поэзияны «төрөгөн» тарыхый кыртыш, төкмөлүктү, манасчылыкты азыктандырып турган булак - кечээги адамдын энергиясы, бүткүл күч кубаты сөзгө, тилге чыккан, найза көтөрүп, кылыч байланып, тулпар минген, татаал өндүрүшү жок көчмөн коом, «эпикалык доор» артка кетип, жаңы техникалык заманга жол бошотуп отурат. Мындан ары эпикалык элдик поэзия эмес, индивидуалдуу автору бар жазма профессионал поэзия өкүмүн жүргүзмөкчү. Чоң манасчылардын доору аяктады дешке негиз бар. Бекеринен билимдүүлөр Саякбай Каралаевди төкмө чоң манасчылардын акыркысы деп айтып, жазып жүрүшпөгөн чыгар.

«Манасты» элдин бүткүл оюн, умтулуштарын, духун чагылтып көрсөткөн эң зор эпикалык классика катары мүнөздөгөн. В. Радлов эпикалык поэзиянын

генезисин тарыхый доордун мүнөзүнө байланыштырып карап, «Манасты» талдоодо историзм принцибине таянып ой жүгүртүп, келечектеги “Манас таануу” илиминин айрым жалпы методологиялык жол-жоболорун түптөгөн. В. Радловдун «Кириш сөзү» “Манас таануу” илиминдеги терең мазмунга, масштабдуу ой жүгүртүүлөргө бай классикалык илимий эмгектердин бири болуп саналат.

Ч. Валиханов менен В. Радловдон кийин Октябрь революциясына чейин «Манас» эпосу тууралуу учкай илимий ой айткан окумуштуулар: Венгер илимпозу Д. Алмаши, орус аалымдары П. М. Мелиоранский жана Ф. Е. Корш болгон. «Манас» боюнча илим-изилдөө иштери Октябрь төңкөрүшүнөн кийин кеңири кулач жайган. Окумуштуу Павел Фалевдин 1922-жылы Ташкентте «Илим жана агартуу» журналына жарыяланган «Кара-Кыргыз жомогу кантип курулат?» аттуу илимий макаласын Совет бийлигинин доорундагы “Манас таануу” илиминин алгачкы карлыгачы десек болот. П. Фалев (1888-1922) аталган макаласын В. Радлов жазып алган «Манастын» текстине негизденип жазган. Анын макаласынын илимий жаңылыгы мында турат. П. Фалевдин «Манастын» айрым тексттери менен байыркы Орхон-Енисей таш эстеликтериндеги рун жазууларынын окшоштугун мисалдар менен ырастап көрсөткөн. П. Фалев минтип жазат: «Кара кыргыздардын жомогу ар түрдүүчө башталып, бирок анда боло келген окшош кайталоолор учурайт, Алардын бири мындайча: Жер жер болгондо суу болгондо, - деп башталып, андан ары жомок улантылып кетет. Мындай кайталоолордун идеясы бизди Култегин эстелигиндеги «Төбөсү бийик көк Теңир, төшү түктүү кара жер жаралгандан бери карай», - деген жазууну эскерүүгө аргасыз кылат» [391, 145-б.]. П. Фалевдин бул сыяктуу ойлору «Манас» эпосунун жаралуу мезгилин, чыгыш тегин байыркы Орхон-Енисей дооруна байланыштырып кароо жөнүндөгү ойлорго алып келип такабай койбойт. П. Фалевдин мындай илимий гипотезасын 1952-жылкы «Манаска» арналган бүткүл союздук конференцияда Мухтар Ауэзов колдоп: «Манас» эпосунун жаралуу доорун, эпостун байыркы негиздерин IX-кылымдан издөө

биринчилиги ыраматылык П.Фалевге таандык» [391, 146-б.], - деп атайы белгилеген.

“Манас таануу” илиминин калыптанышына жана өнүгүшүнө ошол эле казактын улуу окумуштуусу жана жазуучусу Мухтар Ауэзовдун, В.М.Жирмунскийдин, А.Н.Бернштамдын, П.Н.Берковдун, С.М.Абрамзондун, А.А.Петросьяндын, К.Рахматуллиндин, М.И.Богданованын, Е.Д. Поливановдун, А. Х. Маргуландын өтөгөн эмгектери зор. “Манас таануу” илиминде казак илимпоздорунун ичинен Ч. Валихановдун салтын уланткан Мухтар Ауэзов (1897-1961). Мухтар Ауэзов 20-жылдардан баштап Сагымбай Орозбаковдун вариантына негизденип, «Манасты» изилдөө ишин баштаган. 20-30-жылдарда эл ичин аралап, ырчы, жомокчу, манасчыларга жолугуп, алардын айтуусунда «Манасты» көп жолу уккан. «Манасты» өзү да эл оозунан жазып алган. Саякбай Каралаев менен достук мамиледе болгон. Саякбай жөнүндө «Мындай дастанчы Сакенден кийин дүйнөгө келбейт» [39, 33-б.], - деп да айткан сөзү бар. Мына ушинтип, улуу Мухтар Ауэзов манасчыларды өз көзү менен көрүп, «Манасты» өз кулагы менен угуп, эпосту ич жактан терең түшүнүп, терең иликтеп чыгармачылык лабораториясында 20-30-жыл бою узанып отуруп, акыры «Манас» - кыргыз элинин баатырдык эпосу» аттуу фундаменталдуу илимий эмгегин жараткан. Аталган изилдөө М.Ауэзовдун 1959-жылы чыккан «Ар кыл жылдардагы ойлор» деген орус тилиндеги эмгегинде биринчи жолу толук түрдө жарык көргөн эле. «Эмгекте эпостун айтуучулары, түрдүү варианттары, мазмуну менен формасынын негизги өзгөчөлүктөрү, башкы темалары менен сюжеттери, жаралыш доору, каармандардын образдары, көркөм сөз каражаттары, чыгыш элдеринин эпикалык мурастары менен болгон байланыштары сыяктуу өтө орчундуу маселелер каралган» («Манас» энциклопедиясы, I том, 110-бет). М. Ауэзов изилдөөсүндө манасчылардын өнөрүнүн өзгөчөлүгүнө атайын токтолуп, Манастын эрдиктери жөнүндөгү биринчи ырды эпостогу эр Манастын чоролорунун бири «Жалаң үйдүн борумун, жарым күнү ырдаган» Жайсан ырчы ырдаган болушу ыктымал деген ойду биринчи айткан. Окумуштуу – жазуучу манасчылардын «Манасты» түш көрүү аркылуу, тыштан аян берген кудуреттүү

күчтүн жардамы менен айтып калуулары жөнүндөгү маселеге да өз мамилесин билдирген. М. Ауэзов «Манасты» түш көрүп айтуунун илимий чындыкка жатпастыгын далилдөөгө аракет кылган. Окумуштуу-жазуучу манасчы чынында, өзүнөн мурдагы манасчылардан үйрөнүп, таалим алат, эпостун негизги сюжетин жана илгертен канонго айланган туруктуу ыр тексттерин, саптарын эсине тутат (муну М. Ауэзов мисалдар менен көрсөтөт), бирок чоң манасчы-жомокчу ошол сюжеттик окуяларды чыгармачылык менен өз сөзү, өзүнүн ыры менен жамгырдай төгүп айтат, бирок исламдын таасири астында жүргөн манасчы өзүнүн талантынын күчүн, өнөр касиетин кудайдын кудуретинен, Манастын арбагынын колдоосунан деп билет, же болбосо, балким угуучулардын алдында аброй күтүш үчүн манасчылыгын тышкы күчтүн аян берүүсүнө байланыштырып коет, бул айтуучулардын профессионалдык ыкмасы болушу мүмкүн деген корутундуга келген. М. Ауэзов «Манас» жомогунун алгачкы ядросун «Чоң казат» окуясы түзүшү мүмкүн деп айтып, эпостун жаралыш мезгилин тарыхый чоң окуя менен - 840-жылы кыргыздардын уйгурларды талкалашы менен байланыштырып, ошол аскердик жеңиштин башында турган ажо, жетекчи-полководец Манас болгон деген божомолду сунуштаган. Манас баатырдын ысымына байланыштуу мындай деп жазган: «Лингвистикалык жагынан Манастын ысымы шамандык пантеондогу кудайлардын биринин атын билдириши мүмкүн же туурараагы, ошо кездеги Орто Азияда кеңири тараган манихейизмден чыгышы ыктымал. А балким, ал кезде атактуу баатырдын чыныгы ысымы башка болуп, кийин дүнгүрөгөн даңкынан улам Чыңгыз-Хан сыяктуу ага «Манас» деген кудайдын аты ыйгарылып, ошо бойдон ылакап болуп кеткендир»[39, 145-б.].

М. Ауэзов талдоого алган жогорудагы жомокчулардын «Манасты» жашыруун сырдуу керемет күчтүн аян берүүсү менен айтып калуусу жөнүндөгү маселеге академик В. М. Жирмунский да кайрылган. В.М.Жирмунский манасчылардын өнөрүндөгү мындай «Кыдыр даарыган» сырдын түпкү учугу “сөздүн, ырдын магиялык күчүнө карата болгон байыркы архаикалык ишенимдин жана илгерки шамандык ынанымдын али да үлүндөп өчпөгөн

бүгүнкү рудиментинен тамыр алып чыгат”[98, 300-б.], - деп белгилеген. Окумуштуу кыргыз арасында кээде киши же мал ооруп калса, жомокчулардын аларды Манас айтып даарылагандыгы да бекеринен эмес экендигин көрсөтүп өткөн.

Ири филолог-окумуштуу, герман тилдери боюнча чоң адис, адабияттын теоретиги Виктор Максимович Жирмунский (1891-1971) 1941-жылы Ленинградды фашисттик армия курчоого алганда Ташкентке эвакуацияланган. Ушул мезгилден тарта ал өзүнүн окумуштуулук ишмердигин түрк элдеринин фольклорун изилдөө менен байланыштырат. Илимпоз орус тилинде «Өзбек элинин баатырдык эпосу», «Түрк баатырдык эпосу» деген фундаменталдык эмгектерди жараткан. Ошондой олуттуу, залкар эмгектеринин бири «Манас» эпосун үйрөнүүгө киришүү» (Введение в изучение эпоса «Манас», 1948) аттуу изилдөөсү болуп эсептелет. В.М.Жирмунский аталган изилдөөсү аркылуу өзүн дүйнө элдеринин эпостору боюнча универсалдуу билими бар, кеңири кругозорго, масштабдуу аналитикалык ой жүгүртүүгө эгедер аалым экенин ачык көрсөткөн. «Манас» эпосун үйрөнүүгө киришүүдө илимпоз кыргыздын монументалдуу трилогиясын Европа калктарынын, Славян журттарынын, Иран, Кавказ, Ка-рело-Фин, Орто Азия, Сибирь-Алтай элдеринин көп сандаган эпосторуна, былиналарына салыштырып изилдеген. Буга чейин «Манас» дүйнө элдеринин эпикалык чыгармачылыгы менен системалуу түрдө салыштырылбай, кандайдыр өзүнчө обочолонуп турган эле. В.М.Жирмунский «Манасты» салыштырма планда талдап, кыргыз эпосунун өзүнүн образдары, идеялары, мотивдери, сюжети, композициясы, стили жагынан дүйнө элдеринин эпостору менен көп жеринен окшош, типтеш, өндөш экенин мисалдар менен ачып көрсөткөн. Орто Азия, Сибирь-Алтай калктарынын эпосторундагы образ, идея, мотив жагынан типологиялык окшоштуктар жана жалпылыктарды В. М. Жирмунский элдердин бири-биринен көчүрүп алгандыгынан эмес, тескерисинче, көчмөн журттардын, жамааттардын коомдук-тарыхый шарттарынын, тарыхый тагдырларынын окшоштугунан, коомдук өнүгүү тепкичинин бирдейлигинен, көркөм аң-сезим, ойлоо ыктарынын типтештигинен келип чыккан кубулуш деп

түшүндүргөн. Изилдөөчү «Манастын», «Семетейдин», «Сейтектин» сюжети менен образдарын кеңири талдап, эпопеянын келип чыгышына, кылымдарды баскан өнүгүү жолуна карата ой-пикирлерин айткан. В. М. Жирмунский «Манастын» көркөм составынын көп катмарлуулугун, эпосто эң байыркы, кийинки жана соңку замандарга тиешелүү эпикалык катмарлар жана тарыхый өнүгүүнүн түрдүү тепкичтерине мүнөздүү аң-сезим формалары бар экендигин, архаикалык катмар катары мифтик, тотемдик, шамандык ж.б. мотивдердин орун алгандыгын, эпопеянын доорлорду, нечендеген кылымдарды сыдырып өткөн көп стадиялуулугун, адегенде бир кичинекей ыр булак катары жаралып, анан бара-бара поэтикалык дайрага айланып, далайлаган замандардын тарых-жомокторун, уламыш-санжыраларын, дастандарын, эпикалык сюжеттерин алпкаракушчасынан улам «жутуп» алып, боюна сиңирип отуруп, акыры чалкыган поэзия океанына айлангандыгын аргументтер менен далилдеп көрсөткөн.

Окумуштуу кыргыз жомокчу-дастанчылары башка калктардын эпос жаратуучуларынан кескин айырмаланып, «Манасты» музыкалык аспаптын коштоосуз өтө көрөсөндүү кол жаңсоолор жана бай мимика менен аткараарын белгилейт. Ал төмөндөгүдөй деп жазган: «Манас айтып жатканда айтуучу-төкмө өзгөчө эргүү абалында болот. Угуучулардын реакциясы аны ого бетер козутуп, шыктандырып турат. Ошондуктан эпикалык чыгарманын текстин ушундай сеанстын учурунда жазып алыш керек. Лабораториялык шартта манасчыны жалгыз камап алып, эжелетип айттырып жаздырганда, айтуучу мазмунду жөнөкөй гана баяндап калат да, текст чыгармачылык менен күпүлдөп айткандагыдай эң сонун көркөм боектордон, кооз стилистикалык табылгалардан, бай добуштук инструментовкадан ажырап калат. Эпикалык чыгарманын стилин талдоо жомокчу эл алдында эргип ээн-жайкын айтып жатканда жазылып алынган тексттин негизинде жүргүзүлгөнү абзел» [98, 302-б.].

Орус адабиятчысы, профессор Павел Наумович Берковдун (1896-1969) «Алтай эпосу жана «Манас» аттуу чакан изилдөөсү да кызыктуу гипотезалары менен айырмаланат. Профессор кыргыз эпосу «Манастын» алтайлыктардын

«Алып-Манаш» жомогу менен байланышы барбы деген суроону койгон. П. Н. Берков алтайлык «Алып-Манаштын» сюжетин талдап келип, бул эпос архаикалуу экендигин, негизин мифология түзүп тургандыгын, ал эми кыргыздын «Манасында» болсо «реалисттик» тенденция көрүнөө байкалаарын белгилеген. Бирок окумуштуу Алып-Манаш менен Манастын сырткы түрпөт-түрлөрүндөгү, кебете-кешпирлериндеги, ошондой эле алардын тулпарларынын турпаттарындагы кээ бир окшоштуктарды жана башка айрым үндөштүктөрдү талдап келип, «Манас» түпкү теги жагынан байыркы мифологиялык «Алып-Манаштан» «уруктанып» өсүп чыгып, кийин бара-бара зор поэзия-энциклопедияга өсүп чыгышы мүмкүн деген гипотезаны айткан. Эгерде кыргыздын ата-бабаларынын илгери Енесай-Алтай тарапты мекендегенин эске алсак, анда профессор П. Н. Берковдун «Алып-Манаш», «Манастын» Алтайда калган мифологиялык бир учугу, калдыгы болушу ыктымал деген илимий божомолу көңүл бурууга татыктуу.

Александр Натанович Бернштам (1910-1956) Ленинграддык көрүнүктүү тарыхчы, археолог жана этнограф. Ал «Манас» эпосуна багыштап 20дан ашык изилдөөлөрдү, эмгектерди, макалаларды жараткан. А.Н.Бернштам эмгектеринин биринде «Манас» эпосун элдик көркөм чыгарма катары кароо менен гана чектелүүбүз керекпи же анын тарыхый баалуулугун да көңүлгө алганыбыз туурабы?» - деген суроону коюп, анан өзү мындай деп жооп берген: «Колдогу маалыматтарга таянып, мындай жыйынтык чыгарууга болот. Биринчи, «Манас» эпосу көркөм чыгармачылыктын туу чокусу, эстелиги катары гана саналбастан, ошондой эле, байыркы этабы 820-847-жылдарды камтыган кыргыз урууларынын көз карандысыздык үчүн күрөшүн баяндаган кайталангыс тарыхый повесть да болуп эсептелет. Экинчи, эпикалык Манастын негизинде 820-847-жылдардагы боштондукка умтулуу күрөшүндө кыргыз элинин жетекчисинин конкреттүү тарыхый образы турат». IX-кылымда, 820-847-жылдар аралыгында өздөрү келип катылган уйгурлар менен күрөшүп, акыры аларды талкалап, кыргыздар тарыхчы, академик Бартольд жазгандай, Азияда өздөрүнүн «улуу мамлекетин» түзгөн. А. Н. Бернштам ошол мезгилде кыргыздардын башында Яглакар хан аттуу тарыхый

инсан турган деп далилдеп, ошол баатыр-жетекчини Манас баатырдын прототиби деп эсептейт. Тарыхчы-окумуштуунун бул көз карашы кезегинде В. М. Жирмунский жана С. Е. Малов тарабынан сынга алынган. Бирок А.Н.Бернштамдын бул илимий гипотезасы даде болсо окумуштууларды ойлондурган орчундуу божомол-көз караш бойдон калууда.

«Манас» эпосун биринчи жолу тарыхый-этнографиялык булак катары изилдеген окумуштуулардын бири Саул Матвеевич Абрамзон (1905-1977) болуп саналат. 1926-жылы Ленинград мамлекеттик университетин бүтүрүп Кыргызстанга келип, тоолуу крайдын тарыхын изилдей баштаган. Ала-Тоо аймагында 5 жыл жашап, эмгектенип, 1931-жылы Ленинградга туруктуу жашоо үчүн кайра кайтып барган да, өмүрүнүн акырына чейин Кыргызстандын тарых жана этнография илими, анын жергиликтүү өкүлдөрү менен тыгыз байланышта болгон. Ал кыргыздын этнография илимине негиз салган инсан. Анын калемине «Баатырдык «Манас» эпосу кыргыз маданиятынын эстелиги», «Кыргыздын «Манас» эпосундагы этнографиялык сюжеттер», «Кыргыздын баатырдык «Манас» эпосу - этнографиялык булак» аттуу изилдөөлөр жана «Манас» боюнча дагы бир катар илимий макалалар, эмгектер таандык. С. М. Абрамзондун «Манас» жөнүндөгү тарыхый-этнографиялык изилдөөлөрүнүн натыйжасы системалаштырылган, жыйынтыкталган түрдө анын 1971-жылы Ленинграддан орусча жарык көргөн «Кыргыздар жана алардын этногенетикалык, тарыхый-маданий байланыштары»[10] деген фундаменталдык монографиясында «Манасты» этнографиялык эң бай казына катары мүнөздөп, эпостун «Манастын төрөлүшү жана бала чагы», «Манастын Каныкейге үйлөнүшү», «Көкөтөйдүн ашы» сыяктуу сюжеттерин жана башка бир катар эпизоддорун, мотивдерин этнографиялык илимдин өңүтүнөн туруп талдоого алган. Окумуштуу-этнограф «Манастын» этнографиялык сюжеттерин изилдөө аркылуу кыргыз элинин дүйнөгө көз карашын, ишенимдерин, үрп-адаттарын, каада-салттарын, материалдык маданиятын, коомдук түзүлүшүн, социалдык мамилелеринин жаратылышын, ар кандай коомдук институттарын, башка калктар менен болгон этникалык, тарыхый, маданий, адабий байланыштарын аныктап ачууга жана

«Манас» эпосунун өзүнүн генезисин андап түшүнүүгө болот деген корутундуга келген. С. М. Абрамзон «Манас» менен моңголдордун 1240-жылкы «Сокровенное знание» аттуу тарыхый мурасынын ортосундагы кээ бир сюжеттик окшоштуктарды (мисалы Дэй-Сечен менен Жакыптын түшүнө ак шумкардын бирдей кириши, Темучин менен Манастын көздөрүнүн окшоштугу, Манастын да, Темучиндин да төрөлгөндө кан уучтап түшкөндөрү сыяктуу) байкап, кыргыз-моңгол, кыргыз-калмак эпосторун тереңирээк салыштырып изилдөөнүн зарылдыгын белгилеген. Окумуштуу эпостордун ономастикасын жакшылап үйрөнүүнүн өзү да жемиштүү натыйжаларды бериши мүмкүн экендигин жазат. Маселен, «калмактын «Жангар» эпосунун башкы каармандарынын бири Хонгор «Манастагы» Коңурбайдын атын эске салат», [10, 265-б.], - дейт окумуштуу. Илимпоз ошондой эле, «Манастагы» Жолойдун аты XIV-кылымда Алтынхан династиясын негиздеген моңгол князы Шолой Коңтайчынын ысымына окшоштугун белгилеп, эпикалык Жолой менен тарыхый Шолой бир эле киши болушу ыктымал деп жазган. Мунун өзү ойлондура турган гипотеза.

С. М. Абрамзон эпос - бул тарых эмес, фольклордон тарыхты издөөнүн кажети аз. Эпос көркөм фантазиядан жаралган жомок деген сыяктуу айрым окумуштуулардын үстүрт ойлоруна каршы чыгып, төмөндөгүдөй деп жазган: «Бардык эпостордогудай эле «Манас» бизге идеалдуу образдардын дүйнөсүн түзүп берүүгө ашыгат. Буга карабастан, анда кыргыз тарыхынын конкреттүү окуялары чагылдырылган деп тартынбай айтууга болот. Реалисттик маанидеги окуялар менен эпизоддорго жыштыгы, бардык пенделерге тиешелүү артыкчылык-кемчилиги менен каармандардын тирүү адамдардай элес калтырышы кыргыз эпосунун өзгөчөлүгү. Эпостун айрым сюжеттик өнүгүш жолунун өзөгүндө, анын чоң-чоң эпизоддорунда ар кайсы мезгилде болуп өткөн реалдуу окуялар жатат. Алар көп сандаган эскерүүлөрдөн кийин көркөм формага салынып, иштелип чыккан». Мындай жүйөөлүү ойго кошулбай коюуга болбос эле. С. М. Абрамзон «Манастын» фактылары «Кыргыз элинин маданиятынын, тарыхынын гана эмес, жалпы адамзат маданиятынын байыркы элементтерин

ачууга жана андап түшүнүүгө да эң сонун материал болуп берет»[10, 287-б.], - деп кыргыз эпосуна кеңири планда чоң масштаб менен караган.

«Манаска» арналган илимий эмгектердин ичинен Богданова Медина Искендеровнанын (1908-1962) «Кыргыздын баатырдык эпосунун өзгөчөлүктөрү жөнүндө» аттуу изилдөөсү өзүнчө айырмаланып турат.

М.И.Богданова орус совет адабиятчысы, Орто Азия элдеринин адабияты жана фольклору боюнча белгилүү адис болгон. Кыргыз адабиятын, акындар поэзиясын, «Манасты» изилдөөгө орошон салым кошкон чыгаан илимпоздордун бири. М. И. Богданова аталган негизги изилдөөсүндө «Манастын» башка элдердин эпосторунан айырмаланган өзгөчөлүгү төмөнкүлөр деп эсептейт:

1. «Манастын» монументалдуулугу;
2. «Манас» эпосунун ушул күндөргө чейин оозеки жашап, манасчылар тарабынан эл ичинде активдүү аткарылып, интенсивдүү өмүр кечиргендиги, акыркы мезгилге чейин идеялары өнүгүп, тереңдеп, сюжети кеңейип, көркөм сөз каражаттары байып, жаңы окуялар менен толукталып (Мисалы: Сагымбай манасчынын вариантындагы Манастын Түндүккө жана Батышка жасаган жортуулдары, Илья Муромец менен согушканы) жандуу кыймылда, өсүүдө тургандыгы;
3. Негизги өзөк сюжети сакталса да, «Манастын» көп варианттуулугу, «Манастын» бир катар сюжеттик окуяларынын, эпизоддорунун манасчылардын айтуусундагы вариативдүүлүгү;
4. Эпосто кереметтүү-фантастикалык элементтер менен реалисттик элементтердин жанаша жашашы;
5. Монументалдуу «Манаста» ар түрдүү доорлордун тарых-санжырасы, ырлары, поэмалары, жомоктору, уламыштары биригип, бири-бири менен өрүлүшүп, жуурулушуп бир бүтүндү түзүп калгандыгы;
6. Эпостун кыргыз элинин нечендеген доорлорду, замандарды камтыган узак тарыхын чагылдыргандыгы, ушундан улам «Манастын» көп пландуулугу, көп сюжеттүүлүгү;

7. «Манаста» ар замандын, ар түрдүү кылымдардын ырчыларынын, жомокчуларынын, манасчыларынын активдүү чыгармачылык тажрыйбасы, ойлору жана сезимдери, оргуштаган төкмөлүк өнөр жемиши, талант үзүрлөрү топтолгондугу. М. И. Богданова мына ушундай илимий жыйынтыктарын, корутундуларын эмгегинде мисалдар менен ырастаган. Ушуну менен бирге айта кете турган нерсе, изилдөөдө автордун «Манастын» айрым маселелерин марксизмдин таптык идеологиясынын позициясынан туруп карагандыгы ачык сезилип турат. Ошондуктан эмгекте «феодалная, бай-манапская верхушка» деген саясий терминология тез-тез учурайт. Ушул «Верхушканын», кыргыздын эзүүчү төбөлдөрүнүн элге каршы идеологиясынын «Манастын» айрым варианттарынын (мисалы, С. Орозбаковдун, Б. Сазановдун варианттары) мазмунуна терс таасирин тийгизгендиги жөнүндө изилдөөчүнүн «саясий» бүтүмдөрү окурманда анча ишенич туудурбайт. М. И. Богданованын дагы бир ою талаш туудурат. Окумуштуу кечээ XIX-кылымдын аягында эле калмак баатыры Жолой жөнүндөгү санжыра-поэма өз алдынча чыгарма катары жашаган, азыр болсо ал «Манаска» кошулуп калган» деп жазган. Андай болсо, Сайфатдин Аксыкентинин 15-16-кылымга тиешелүү алиги «Тарыхтар жыйнагындагы» Манас менен Жолойдун согушун каякка алпарабыз? Медина Искендеровна океандай «Манастын» жаралыш шарттарына байланыштуу түрколог В.Радловдун концепциясына үндөш келген төмөндөгүдөй жүйөөлүү ойлорду ортого салган: «Кыргыздарда өткөндө өнүккөн жазма адабияттын болбогону «Манас» сыяктуу монументалдык чыгарманын жаралышына өбөлгө түзгөн. Илгертен өнүккөн жазма адабияты бар элдерде калктын чыгармачылык энергиясынын кыйла бөлүгү ошол жазма көркөм сөз өнөрүн өнүктүрүү жагына ооп кеткен. Кыргыз элине келе турган болсок, калктын поэтикалык бүткүл таланты, анын өкүлдөрүнүн чыгармачылык күч-кубаты толугу менен оозеки чыгармачылыкка, анын ичинде эпоско мобилизацияланган. Мына ушундай шарт-жагдай, өнүккөн жазма адабияттын болбогондугу жана башка факторлор ченебегендей зор эпикалык эстеликтин жаралышына алып келген».

(М.И.Богданова «Об особенностях киргизского героического эпоса «Манас».

Китепте: Киргизский героический эпос «Манас», Москва, 1961, 200-бет). Арфо Авестисовна Петросян (1909-1985) СССР элдеринин адабияты жана фольклору боюнча адис болгон жана 1952-жылы «Манас» боюнча өткөрүлгөн конференцияны уюштурууга жана анда «Манастын» элдүүлүгүн коргоого активдүү катышкан илимпоз. А.А.Петросяндын 1961-жылы Москвадан жарык көргөн «Киргизский героический эпос «Манас» аттуу илимий жыйнакка жана 1984-жылы Москвадагы «Наука» басмасынан орусча-кыргызча чыккан «Манас» сериясынын I томдугуна жазган баш сөздөрү өзүнүн олуттуулугу, салмактуулугу менен бөтөнчөлөнөт. «Баш сөздөрүндө» А. А. Петросян «Манастын» кыргыз элинин көп кылымдык турмушунун көркөм летописи экендигин, эпостун далай чыгаан таланттардын чыгармачылык эмгегинен эленип өткөн жогорку көркөмдүүлүгүн, поэтикалуулугун, дастандын бүгүнкү күндөгү эл ичиндеги функционалдык активдүүлүгүн, элдик азыркы рухий турмушуна тийгизип жаткан таасирин, азыркы кыргыз тарыхый романын «Манастын» көрөңгөсүз элестетүү мүмкүн эместигин, манасчынын өнөрү бир актёрдун театрын элестетерин, башка элдердин эпосторуна караганда «Манаста» реалисттик сюжеттердин арбындыгын, эпопеянын чыныгы элдүүлүгүн, анын Ала-Тоолук калктын рухий байлыгынын казынасы экендигин, дүйнө калктарынын байыркы эпикалык поэзиясынын ичинен өзгөчө орун ээлерин жана теңдешсиз артыкчылыгын баса белгилеп көрсөткөн. Чыгыш тилдерин изилдөөчү, Евразия элдеринин 20дан ашык тилин билген, 30-жылдарда Кыргызстанда жашап, репрессияга дуушар болгон филолог-илимпоз Евгений Дмитриевич Поливанов (1891-1938) биринчи жолу «Манас» эпосун орус тилине которуунун принциптери (1936) жөнүндө илимий ой-пикирлерин айтса, 40-жылдары адабиятчы Калим Рахматуллин (1903-1946) «Манасчылар», «Улуу патриот-укмуштуу Манас» деген эмгектеринде алгач ирет манасчылар, алардын чыгармачылык өзгөчөлүктөрү тууралуу кенен-чонон сөз кылган. «Манас» өзүнүн архаикалык катмарларында «уруулук, патриархалдык-кулчулук түзүлүштүн» элементтерин чагылдырат деген «Манас таануу» илиминин алгачкы башталышында айтылган ой К.Рахматуллинге таандык. «Көптөгөн белгилүү

манасчылардын чыгармачылык өмүр таржымалын эпостун калыптануу тарыхы менен синхрондуу байланышта үйрөнүүнү биринчи баштаган да таланттуу изилдөөчү К. Рахматуллин» [160, 299-б.], - деп жазат көрүнүктүү Манас таануучу Р.З.Кыдырбаева, өзүнүн «Манас» эпосунун генезиси» аттуу эмгегинде». Бул жерде “Манас таануу” илиминде Чокан Валиханов менен Мухтар Ауэзовдун салтын уланткан казак академиги Алкей Хакан уулу Маргуландын «Чокон жана Манас» деген белгилүү изилдөөсү жөнүндө сөз кылбай өтүү мүмкүн эмес. А. Маргулан тарых, археология, этнография, адабият жана маданият тарыхы боюнча 300 дөн ашык илимий эмгектерди жана макалаларды жараткан. Казакстанда Ч. Валихановдун 6 томдугун чыгарууга жетекчилик кылган. Ошол эле Ч. Валиханов тарабынан 1856-жылы Ысык-Көлдөн белгисиз манасчыдан жазылып алынып, бирок кийин дайынсыз жоголуп кеткен «Көкөтөйдүн ашын» 1960-жылдары архивдерден таап чыгып, аны казакчага которуп жарыялаган.

«Чокон жана Манас» эмгегинин өзгөчөлүгү кеңири тарыхый, архивдик материалдарга негизделип жазылгандыгында. Окумуштуу мында «Манас» эпосунун революцияга чейин жыйналыш жана изилдениш тарыхына кенен токтолгон. Чокан Валихановдун Ысык-Көлгө келгенге чейин, Омскиде кадеттер корпусунда окуп жүргөндө эле «Манастан» кабары бар экендигин жана Ысык-Көлдө улуу эпос менен кандайча кездешкенин, Чокондун кыргыздын «Илиадасын» изилдөөдөгү жана аны дүйнөлүк чөйрөгө жар салып жеткирүүдөгү атуулдук эрдигин, «Көкөтөйдүн ашынын» кантип табылгандыгын кызыктуу, мурда белгисиз фактылар аркылуу кең-кесири, мазмундуу баяндаган. А. Маргулан «Манастын» варианттарынын айрым тексттерин салыштыруу аркылуу Ч.Валиханов «Көкөтөйдүн ашын» Ысык-Көл тегерегинде жашаган Назар аттуу манасчыдан жазып алышы мүмкүн деген божомолду айтат. Окумуштуу Ч.Валиханов жазып алган «Манастын» сюжет курулушу жагынан Сагымбай менен Саякбайдын Манасына окшош экендигин белгилеген. Изилдөөнүн соңунда А.Маргулан «Көкөтөйдүн ашынын» мазмунуна, сюжет курулушуна, андагы топонимдерге кеңири токтолуп, «Манастын» бул үзүндүсүнүн

этнография илими үчүн баалуу материал экенин, Ч. Валихановдун «Вариантында» кыргыздын каада-салттары өзүнүн илгерки калыбында, табигый кебетесинде сакталгандыгын баса көрсөткөн. Ошондой эле, 30-40-жылдарда орус тилиндеги массалык маалымат каражаттарында кыргыздын улуу эпосун популяризациялоодо Е.Мозольковдун да белгилүү салымы, эмгеги бар экендигин эске алуу керек.

“Манас таануу” илиминин калыптанышына жана өнүгүшүнө орус жана казак окумуштууларынын кошкон салымы атайы баса көрсөтүүгө татыктуу. Теориялык планда алганда, алардын эң башкы сабагы, “Манас таануу” илиминин илимий методологиясын түзүшкөндүгүндө болду. Орус окумуштуулары эпосту талдоонун теориялык жана интеллектуалдык деңгээлин бийикке көтөрүшүп, улуу «Манастын» генезисин жана көркөм составын изилдөөдө дүйнөлүк фольклористика илиминде сынактан өткөн салыштырма жана тарыхый методологияны жемиштүү колдонуунун өрнөгүн көрсөтүштү. Мындай методология жергиликтүү изилдөөчүлөр үчүн «Манас» эпосун мындан ары да тереңдетип изилдөөгө ийкемдүү теориялык курал катары кызмат кылды. Орус окумуштууларынын ролу жөнүндө дагы бир жолу Манас изилдөөчүнүн өзүнүн оозунан угуп көрөлү. Кыргыз Манас таануучусу, белгилүү окумуштуу Мундук Мамыров мындайча жазат: «Жыйынтыктаганда, бир кылымдан ашык мезгилдин ичинде орус окумуштуулары «Манас» эпосун изилдөөдө зор эмгек сиңиришти. «Манас» трилогиясынын идеялык мазмуну, көркөмдүк өзгөчөлүгү менен кеңири таанышып, кыргыз дастанын байыркы гректердин «Иллиадасына», «Одиссеине», финдердин «Калеваласына», армяндардын «Давид Сасунскийине», орустардын «Игордун кошуну жөнүндө сөзүнө», ирандыктардын «Шах-намесине», калмактардын «Жангарына» жана индиялыктардын «Махабхаратасына» салыштырып, дүйнөлүк эпостун катарына коюшту. Аталган эпостордун бардыгы дээрлик көлөмү жагынан «Манас» трилогиясына теңеле алышпагандыгын белгилеген да орус окумуштуулары болушкан. Алар кыргыздын баатырдык улуу жомогу «Манасты» дүйнөгө белгилүү кылууда, жергиликтүү элдин адабиятчыларын тарбиялоодо, кыргыз эли менен орус элинин ортосундагы

достукту чындоодо зор салым кошушту. (М.Мамыров, Орус окумуштуулары «Манас» эпосу жөнүндө, «Кыргызстан» басмасы, 1964, 41-42-беттер).

Эми «Манас» эпосунун кыргыз окумуштуулары тарабынан изилдениши тууралуу сөз кылсак төмөндөгүлөрдү айтсак болот. Айтмакчы, укмуштуу жомок, улуу дастан «Манас» Кыргызстандын илимпоздору тарабынан ар түрдүү аспектиде изилденип келген жана изилденип жатат. «Манастын» этнографиялык тарабы жана турмуштук-тарыхый негиздери жөнүндөгү маселелер Белек Солтоноев, академик Б. Жамгырчинов, С.Ильясов, А. Хасанов, О. Караев, А. Мокеев, И. Б. Молдобаев ж.б. тарыхчы жана этнограф окумуштуулар тарабынан изилдөөгө алынган.

Кыргыз тарыхчы-этнографтарынын ичинен «Манасты» изилдөөгө көп эмгек жумшаган жана эпостун тарыхый-этнографиялык проблемалары боюнча бир катар орчундуу илимий монографияларды, элүүдөн ашык макалаларды жазган, ар кандай эл аралык жана республикалык конференцияларда «Манас» боюнча 50гө жакын докладдарды жасаган тарых илимдеринин доктору, көрүнүктүү илимпоз Молдобаев Имель Бакиевич болуп эсептелет. «Манас» дастанын жанындай сүйгөн бул чаалыкпаган күжүрмөн илимпоз эпоско байланышкан тарыхый жерлерди, башкача айтканда, Түштүк Сибирди, Саян-Алтайды, Монголияны өз демилгеси менен кыдырып чыккан. Ал жерлердеги түрк-моңгол элдеринин турмушу, этнографиясы менен жакындан таанышкан. Мындай саякат «Манастын» тарыхый-этнографиялык маселелерин терең изилдөөгө окумуштууга жакшы көмөк берген. Дагы бир белгилей турган нерсе, жогорудагы «Манас» боюнча эмгек жазган тарыхчы-окумуштуулар эпосту атайы изилдеген кишилер болгон эмес. И. Б. Молдобаев болсо улуу эпосту изилдөөнү туруктуу колго алган кыргыздын биринчи профессионал «Манас» изилдөөчү-тарыхчысы. Ал С. М. Абрамзондун «Манас» эпосун этнографиялык жактан изилдөө боюнча белгилеген илимий багыттарын уланткан.

И. Б. Молдобаев «Манас» - кыргыздардын тарыхый-маданий эстелиги (Бишкек, 1995) аттуу монографиясында жана башка эмгектеринде «Манас» эпосун кыргыз элинин өткөн тарыхын жана маданиятын реконструкциялоонун

маанилүү булагы катары эсептейт. И. Б. Молдобаев изилдөөлөрүндө «Манас» эпосунун этнографиялык казынасын салыштырма-тарыхый жана ретроспективдик методдун негизинде кеңири тарыхый, этнографиялык, лингвистикалык, фольклордук, археологиялык материалдардын контекстинде карап иликтеген. Дастандын эпикалык маалыматтарын салыштырма планда талдап отуруп, кыргыз элинин Түштүк Сибирь, Борбордук Азия, Орто Азия, Волга-Урал, Крым, Кавказ, Памир элдери менен болгон этномаданий байланыштарын, кыргыз калкынын ар түрдүү мифтерин, анын түрк-моңгол мифтери менен болгон катышын, эпосто сакталган этностун байыркы ишенимдерин, тотемизмдин, анимизмдин, шаманизмдин жана ислам, будда диндеринин издерин, каада-салттардын мазмунун ишенимдүү ачып чыккан. Илимпоз-этнограф мисалы, кыргыздарга будда дининин тийгизген таасирин «Манастагы» «бут», «буткана», «Буркан», «Лайлама», «Лаа-нат-маанат» деген сыяктуу будда түшүнүктөрүн талдоо аркылуу ырастайт. И. Б. Молдобаев «Манас» эпосунун түзүлүшүнүн алгачкы башталышын байыркы гунндардын дооруна тиешелүү деп карайт. Бул гипотеза тарыхчы Белек Солтоноевдин ушундай божомолуна үндөш.

«Манастын» социалдык-философиялык, этикалык-эстетикалык маани-маңызын ачууга философтор А. Салиевдин, А. Какеевдин, А. Брудныйдын, А. Табалдиевдин, Ж. Бөкөшевдин, А. Медетбековдун, А. Алтымышбаевдин, Б. Аманалиевдин, Р. Ачылованын, А. Бекбоевдин, О. Козубаевдин, Г.А.Бакиеванын, М. Убукеевдин, Ж. К. Урманбетовдун, Т. Аскараровдун, Ш.Б.Акмолдоеванын, Чоюн Өмүралиевдин монографиялары, эмгектери, макалалары арналган.

“Манас таануу” илиминин калыптанышы тууралуу эмгектердин ичинен айрыкча изилдөөчү К.Абакировдун жогоруда сөз болгон эмгегин [2] бөлүп көрсөтүү абзел. Ал өзүнүн оригиналдуу изилдөөсүнүн алдына:

➤ “Манас таануу” предметин айкындап, элдик башаттарынан тарта бүгүнкү күнгө чейинки эволюциясын сыпаттоо;

- тууралуу жазылган иликтөөлөрдүн объективдүү мазмунуна карай “Манас таануунун” тармак багыттарын, өнүгүш этаптарын айкындоо;
- Кыргыз фольклористикасынын теориялык пайдубалын түптөгөн В.Радловдун эпикалык чыгармачылык жана аны жаратып-аткаруучулар тууралуу көз карашын талдоо;
- кыргыз эпосторунун жанрдык спецификасын иликтеп, анын системасында тарыхый-баатырдык эпос “Манастын” ордун белгилөө;
- илимпоздордун “Манас” эпосу тууралуу ирдүү эмгектерин системалап, аларды тематикалык-проблематикалык топторго ажыратып талдоо иштерин жүргүзүү;
- жомокчулук-манасчылык тууралуу карама-каршы жана чаташ көз караштарды талдап, тыянак чыгаруу;
- эпос чагылдырган тарыхый доор маселесин изилдеген окумуштуулардын эмгектерин кеңири анализдеп, тиешелүү жыйынтыктарды чыгаруу;
- эпостун образдар системасы жана андагы адам таануу түшүнүгү тууралуу көз-караштарды талдоого алуу сыяктуу милдеттерди коюп, аларды ийгиликтүү чечет [2, 201-б.].

“Манас” эпосун изилдөө иштери философтордун да изилдөө объектисине илинбей койгон жок. Кыргыз философторунун көз караштарынын маңызы мында турат: «Манас» - кыргыздардын духу жана өзүн-өзү андап түшүнүүсү (дух и сознание), кыргыз маданиятынын архетиби, спецификалык тили, байыркы кыргыздардын дүйнө модели. «Манас» - кыргыздын өмүр, өлүм, эл, Ата-Мекен жөнүндөгү философиясынын, этикалык бийик идеалдарынын, адеп-ахлактык чен-өлчөмдөрүнүн, руханий асыл-нарктарынын алтын казынасы. «Манас» - кыргыздын нечендеген муундарынын даанышман акыл-эсинин каймагы. Ал философиялык бийик жалпылоолордун эпосу. Ушунун бардыгы «Манаста» көркөм поэтикалык форма аркылуу берилген. Чоюн Өмүралиев «Теңирчилик» (Бишкек, 1995) аттуу философиялык эмгегинде «Манас» - көчмөн духтун, көчмөн цивилизациясынын алтын кору, кыргыздын кечээги улуттук

философиясынын уңгусу, «Манас» эпос эмес, андан да жогору турган төгөрөк аалам сыяктуу деген өзгөчөлүү концепцияны тартуулайт.

Ш.Б.Акмолдоева өзүнүн «Байыркы кыргызча дүйнө модели» (Бишкек, 1996) аттуу кызыктуу, проблемалуу жазылган монографиясында эпостун тексттерин байыркы Индия мифологиясы менен салыштырып келип, «Манастын» мифогендик түпкү тамыры биздин эрага чейин 3 миң жыл мурда Алдыңкы Азияда жашаган байыркы индоарий урууларынын эзелки мифологиясына барып такалат дейт да, мындай «генетикалык» байланышты кыргыздардын байыркы ата-бабаларынын ошол алмустактагы индоарийлердин чыгышка карай миграциясы менен кошо борбордук Азияга ооп келгендиги менен түшүндүрөт. Окумуштуунун логикасын ээрчисек, кыргыздар түбү алдыңкы Азиялык арийлер тукумунан, мифинин тамыры да ошол жакта. Мындай көз-карашка кошулуу кыйын. Тарыхчылардын бир ооздон далилдөөсү боюнча кыргыздардын эзелки мекени Эне-сай, Түштүк Сибирь тарап. Индоарийлер менен монголоиддер (кыргыздар монголоид), экөө эки башка антропологиялык типке таандык. Кыргызча айтканда, экөөнүн тукуму, этникалык түпкү теги башка. Илимпоз И. М. Золотарева «Казак, кыргыз сыяктуу калктар, ар түркүн алтай тобундагылар Түштүк Сибир антропологиялык типке таандык» деп туура жазган. Эгерде биз «Манастын» Индия, индоарий мифологиясы менен байланыш учугун издеп тапсак, анда аны жасалма этногенетикалык байланыш менен эмес, эзелки Энесай-Тибет тарыхый карым-катышынын таасири менен түшүндүрүүгө аракет кылганыбыз жөндүү. «Археологиялык» материалдар Будда дининин Энесайлык кыргыздарга жайылганын далилдейт. IX—X кылымдарда Кыргыз-Тибет байланыштары күч алган» [244, 188-б.]. Тарыхчы-этнограф И.Молдобаевдин илимий корутундусуна да кулак салып өтөлү: «Этнографиялык, лингвистикалык жана башка булактардын кыргыз элинин келип чыгыш тамыры Түштүк Сибир, Борбордук Азия тарапта экендиги тууралуу ырастоолорун «Манас» эпосу чынга чыгарып отурат». (И.Б.Молдобаев. «Манас» эпосу: [244, 189-б.]. «Манас» эпосунун педагогикасы жана аны окутуунун проблемалары жөнүндө А.Э. Измаилов, Т. Байжиев, М.Рахимова, Т. В. Панкова, С. Байгазиев,

Д.Саалиева, Б.Оторбаев, Б. Исаков, С. Иптаров, Б. Акматов жана башка окумуштуу инсандар өздөрүнүн эмгектерин жаратышкан. Академик А. Э. Измайлов «Патриотизм, бир тууган эл, жерди берилип сүйүү идеясы кыргыз эпосу «Манаста» өтө күчтүү берилген. Бул чыгарма турмуштун чыныгы мектеби, балдарды патриоттуулукка тарбиялоонун кайталангыс каражаты» деген жыйынтыкка келсе (А. Э. Измайлов, Народная педагогика, Москва, 1991), профессорлор М.Р.Рахимова менен Т.В.Панкова «Манасты» «Элдик педагогиканын казынасы» катары аныкташат (М. Р. Рахимова, Т. В. Панкова, Кыргыз элдик педагогикасы, Бишкек, 1993). Окумуштуу-педагог Советбек Байгазиев: Манас, Бакай, Кошой, Каныкей - булар жайынча гана адабий каармандар, образдар эмес, булар бизге таалим катары тартууланган мезгил карытпас, көөнөрбөс моралдык жандуу үлгүлөр, жалпы адамзаттык маанидеги элдин бийик адеп-ахлак нормаларынын эстелик-символдору», [49, 188-б.], -деп корутундулайт.

«Манас» эпосунун идеялык мазмуну, көркөмдүк нарк-насили, руханий дөөлөттөрү, тили жана башка ар кандай маселелери тууралуу А.Токомбаев, Т.Сыдыкбеков, К.Маликов, Ч. Айтматов, Мар Байжиев сыяктуу залкар жазуучулар, акындар, Х. Карасаев, К. К. Юдахин, И. А. Батманов, Б. Орузбаева, А. Биялиев өндүү көрүнүктүү тилчи-окумуштуулар өз ой-пикирлерин айтышып, илимий-публицистикалык макалаларды, лингвистикалык эмгектерди, материалдарды жазышкан. Чыңгыз Айтматовдун «Манасты» «Байыркы кыргыз рухунун туу чокусу» деп атаганы учкул сөз, аңыз кеп катары жалпыга белгилүү болуп калды.

Элдик эпопеянын адабият таануучулук жана фольклористикалык мүнөздөгү жана адабий-тарыхый маселелери, генезиси адабиятчы-илимпоздор Т. Байжиев, З. Бектенов, Ж. Таштемиров, Б. Керикжанова, А.Сыдыков, К. Асаналиев, Ө. Жакишев, Ж. Кулманбетов, С. Закиров, М.Борбугулов, Т. Абдыракунов жана атактуу тилчи окумуштуулар К.Тыныстанов, Б.М. Юнусалиев тарабынан изилдегендигин белгилөө зарыл. Булардын ичинен

академик Юнусалиев Болот Мураталиевичтин залкар мурасты изилдөөдөгү өзгөчө эмгегине токтолбой өтүүгө болбойт.

Юнусалиев Болот Мураталиевич (1913-1970) - кыргыз тил илиминин классиги, филология илимдеринин доктору, академик. "Манас таануу" илимине орчундуу салым кошкон улуу окумуштуу. Ал «Манас» эпосунун бириктирилген кошмо вариантын түзүүгө жана басмадан бастырып чыгарууга жетекчилик кылган. 1952-жылы эпосту изилдеп үйрөнүүгө арналган айтылуу бүткүл союздук чон конференцияда «Манастын» элдүүлүгүн чечкиндүү коргоп чыккан патриоттордун бири ушул Б.Юнусалиев болгон. Ал улуу эпопеяга 50-60-жылдарда ««Манас» эпосунун доору жана келип чыгышы жөнүндөгү маселеге карата», ««Манаска кириш сөз», ««Манас» эпосунун кошмо вариантын түзүүнүн тажрыйбасы жөнүндө», «Кыргыздын баатырдык эпосу «Манас»» деген фундаменталдуу изилдөөлөрдү арнаган. Б. Юнусалиев бириктирилген вариантка жазган «Кириш сөзүндө» «Манас» жомогу жүздөгөн жылдар бою кыргыздар үчүн таалим алуучу роман-китептин, таасирдүү сахнанын жана экрандын, өткөндү эске салуучу тарых китебинин милдетин аткарып келген»[403, 295-б.], - деп, ыйык мурастын кыргыз калкынын социалдык, рухий-маданий турмушундагы тарыхый ролун таамай аныктаган. Ошол эле «Кириш сөздө» тилчи окумуштуу «Манас» жомогу кайсы доордо пайда болгон деген суроону коюп, бул соболго жооп табуу үчүн төмөнкүдөй жолду же методиканы колдонууну сунуш кылган: «Эпостон орун алган идеологиялык мотивдерди, этнографиялык жана мифологиялык элементтерди, эпостун тилин, стилдик формасын, сюжеттик сызыгын, варианттардын ортосундагы айырмаларды, каармандардын образдарын, алардын граждандык тарыхтагы фактылар менен байланышын терең изилдөө». Б. Юнусалиев өзү да ушул методдун жолу менен жүрүп, «Кириш сөздө» эпостогу турмушта болгон тарыхый окуялар менен жаңырыкташып турган сюжеттик эпизоддорго, этнографиялык, лингвистикалык, ономастикалык, топонимикалык фактыларга негизденип, «Манастын» келип чыгышы кыргыздардын улуу мамлекетин кыйраткан IX-XI-кылымдагы кара кытайлардын баскынчылык доору менен байланыштуу деген ойду айткан.

Тилчи катары Б. Юнусалиев эпостун тилине өзгөчө көңүл буруп: «нечен кылымдардан бери ашкан чеберчилик менен өрчүтүлүп, элестүү сөздөрдүн түгөнгүс казынасына айланган «Манас» жомогу азыркы адабий тилибизди байытууда да абдан чоң рол ойнойт»[403, 277-б.] - деп, көрөгөчтүк менен жазган. Чынында эле бүгүнкү күндө Манастын тил байлыгынын таасири аркылуу жамаатыбыздын жарандарынын сөз маданияты жандануу жолунда баратат. Илимпоз «Кириш сөзүндө» манасчылардын чыгармачылыгындагы салттуулукту жана индивидуалдуулукту белгилеп, манасчы-жомокчу бир эле мезгилде акын да, композитор да, артист да деп баа берген. Б. Юнусалиев эпосту илимий принциптерге ылайык бастырып чыгаруунун негизги жоболорун түзгөн. Илимпоздун «Кыргыздын баатырдык эпосу «Манас» аттуу фундаменталдык изилдөөсүнүн маселелери, мазмуну жөнүндө окумуштуу Самар Мусаев төмөндөгүчө жазат: «Бул эмгегинде автор кыргыздардын ар түркүн оозеки чыгармачылыкка бай экендигин белгилеп, ошол бай мурастын ичинде өзгөчө орун ээлеген зор көлөмдүү «Манастын» жалаң ыр түрүндө түзүлгөндүгүнө көңүл буруп, бул көрүнүш элибиздин көркөм сөзгө, айрыкча, ырга бөтөнчө көңүл бөлүп, чоң маани бергенинин далили экендигин белгилейт. «Манастын» дүйнө элдеринин бул өңдүү чыгармаларынын арасында көлөм жактан теңдеши жоктугун фактылар менен көрсөтө келип, мындай абалдын сыры эмнеде экендигине кенен токтолот. Эпостун көөнө мүнөзүн ачып, ал адегенде көлөмү чакан кара сөз түрүндөгү чыгарма болушу ыктымал деген божомолду айтып, ошол баяндын бара-бара кеңейтилип, бутактанып, көптөгөн башка чыгармаларды ичине сиңирип, көптөгөн доор, мезгилдердин изин камтып, маалыматтары менен байып, циклдештирилип, уландылары пайда болуп отуруп, бүгүнкү көркөмдүк, көлөмдүк деңгээлине жеткен жолун белгилейт. Эпостун үч бөлүмүнүн сюжеттик схемасын ирети менен баяндап, талдоо жүргзөт, окуялардын түрдүү варианттарындагы айырмачылыктарына көңүл бурат, эпостун башкы темасы менен идеясына, каармандардын образдарына мүнөздөмө берет, чыгарманын көркөмдүк касиеттерине, тилине байланышкан ойлорун айтат» (Манас энциклопедиясы, II том, 379-бет).

Б. Юнусалиевдин изилдөөлөрүнүн өзгөчөлүгү автордун кыргыз илимпоздорунун ичинен биринчи болуп “Манас таануу” илиминин буга чейинки методологиялык жана методикалык жетишкендиктерине, илимий жыйынтыктарына негизденип, «Манас» эпосунун генезиси, поэтикасы, манасчылык өнөр ж. б. маселелерин кеңири планда комплекстүү карап, кыска жана нуска талдоолор аркылуу салмактуу бүтүмдөрдү, таасын байкоолорду, олуттуу гипотезаларды тартуулагандыгында.

Профессор Мухтар Борбугуловдун «Манас» эпосунун байыркы башаттары аттуу илимий изилдөөсү да өзүнүн олуттуулугу менен өзгөчөлөнүп тургандыгын көрсөтүп өтүү керек. М. Борбугулов бул изилдөөсүндө П. Н. Берковдун «Алтай эпосу жана «Манас»» аттуу эмгегиндеги Манастын алгачкы мифологиялык түпкү теги жөнүндөгү оюн тереңдеткен. Профессор Манастын образынын структурасындагы байыркы элементтерди эпостун өзүнөн алынган мисалдардын жана Чыгыш менен Батыштын, Орто Азиянын кеңири археологиялык, этнографиялык, мифологиялык материалдарынын фонунда салыштырма планда деталдуу талдап чыккан. Акырында М. Борбугулов эр Манастын образы өзүнүн адепки «түйүлдүк» абалында элибиздин эң байыркы дүйнө түшүнүктөрү, ишенимдери менен тыгыз байланышта экендигин белгилеп, төмөнкүдөй корутунду чыгарган: «Көрсө, Манас «айың менен күнүндүн бир өзүнөн бүткөн» экен. Мына ошентип, Манас же күн менен айдын өзү, же алардан бүткөн - алардын уулу. Бул болсо, П. Н. Берковдун алтай эпосу байыркы кыргыздардын солярдык (күнгө байланыштуу) мифи менен байланыштуу деген гипотезасын чындыкка жакындыштырат. «Алып-Манаш» «Манастын» бир бөлүкчөсү болгон соң, албетте, «Манас» да мүмкүн дагы көбүрөөк деңгээлде бул миф менен байланыштуу».

Илимдер академиясынын тил жана адабият институтунун тутумунда 1956-жылы уюштурулган «Манас» секторунун илимий коллективинин (С.Мусаев, З. Мамытбеков, Р. Кыдырбаева, М. Мамыров, Э. Абдылдаев, Р.Сарыпбеков, О. Сооронов) “Манас таануу” илиминин жаңы баскычка көтөрүлүп, өсүп-өнүгүшүнө өтөгөн кызматы салмактуу жана орчундуу.

«Сектордун илимий кызматкерлери эпосту жыйноо жана жарыялоо менен катар эпостун ар кыл аспекттеги проблемалык маселелерин изилдөөгө кайрылышып, ар түрдүү темадагы илим-изилдөө иштерин жүргүзүп, монографиялык эмгектерди жаратышты. Авторлор эпостун жаралуу доорун, тарых менен байланышын, тигил же бул варианттын идеялык-көркөмдүк өзгөчөлүктөрүн, композициясынын жана сюжет курулушунун варианттардагы айырмачылыктарын, манасчылардын жекече айтуучулук чеберлигин, эпостун варианттарынын стилдик жактан өзгөчөлүктөрүн, поэтикасын ж. б. проблемалык маселелерине көңүл буруп, “Манас таануу” илимине өз салымдарын кошушту» [Манас энциклопедиясы, I том, 420-бет]. Көп жыл бою «Манас» секторунун илимий-уюштуруу иштеринин башында туруп келген, кыргыз “Манас таануу” илиминин ветерандарынын бири Самар Мусаев. «Манас эпосу», «Манастын» тексттерин илимий жактан жарыялоонун проблемалары», «Каныкейдин образы» аттуу илимий эмгектердин автору. Орус, кыргыз тилдеринде чыккан «Манастын» томдуктарына, илимий жыйнактарга көптөгөн олуттуу мазмундагы баш сөздөрдү жазган. «Манастын» варианттары жана Сагымбай айткан варианты боюнча түмөн-түйшүктүү текстологиялык иштерди жүргүзгөн. Эпостун тексттерин жарыялоодо эмгеги зор. Фольклор илиминин жетишкендиктерине таянып, «Манастын» академиялык басылышын басмага даярдоонун негизги принциптерин иштеп чыккан. Бул жерде С. Мусаевдин Сагымбай Орозбаковдун вариантынын академиялык басылышынын I-томдугуна (1995) жазган «Кириш сөзүн» өзгөчө бөлүп көрсөткүбүз келет.

Бул илимий эмгек «Кириш сөз» деп гана аталгандыгына карабастан, өзүнүн жаңылыгы, мазмундуулугу менен айырмаланат жана Сагымбай Орозбаковдун варианты жөнүндө буга чейин эч ким С. Мусаев жазгандай деңгээлде кенен жана терең жазган эмес. С. Мусаев «Кириш сөздө» архивдик, тарыхый, мемуардык, биографиялык материалдарга кеңири таянуу менен Сагымбай Орозбаковдун манасчы катары калыптанышын, андан “Манастын” жазылып алыныш шарттарын, улуу жомокчунун личностун жана инсандык тагдырын, талант кудуретин, тоталитардык идеология учурундагы анын

вариантына байланышкан кыйын кезенди, бул тагдыры татаал варианттын мазмунун, башка варианттардан айырмаланган өзгөчөлүгүн, көркөмдүгүн, уникалдуулугун жана кайталангыс поэтикалык артыкчылыктарын, ошону менен бирге айрым кемчиликтерин да ийкемдүү илимий аспаптар менен ишенимдүү, далилдүү, кеңири ачып берген.

“Манас таануу” илиминде көптөн бери «баш катырма» маселе болуп келе жаткан манасчылык өнөргө эгедер болууда түштүн чечүүчү ролу жөнүндөгү проблеманын түйүнүн мурдагы изилдөөчүлөргө караганда С.Мусаев далилдүүрөөк, ишенимдүүрөөк жандырганга жетишкен десек болот. Изилдөөчү Сагымбай Орозбаковдун чыгармачылык тагдырында, чоң манасчы болушунда түш көрүү керемети эмес (ал Манаска байланыштуу өмүр бою түш көрүп, галлюцинацияларды башынан көп өткөргөн), биринчи иретте, манасчынын жаш талант кезинде жомокчулук өнөрдүн тажрыйбасын башкалардан ынтаа коюп үйрөнгөндүгү, Чоңбаш, Тыныбек, Найманбай, а түгүл атактуу Балык, Келдибек сыяктуу манасчылардын манасын угуп, алардын таалим-тарбия мектебинен өткөндүгү жана өзүнүн жекече ташкын-даган таланты башкы ролду ойногондугун фактылар менен ырастаган. С.Мусаев С.Орозбаковдун «Манастын» илгертен келе жаткан салттык сюжеттик көркөмдүк-поэтикалык уютку-көрөңгөсүн, өзөк-нугун өздөштүргөндүгүн төмөнкү факты менен да далилдеген: «Мисалы, мындан 150 жыл чамалуу мурда Ч. Валиханов, В. В. Радлов кагаз бетине түшүрүшкөн тексттердеги негизги чоң-чоң окуялардын өнүгүш нугу, багыты гана эмес, көптөгөн майда деталдарына чейин, а түгүл сөзмө-сөз бири-бирине туура келген ыр саптарынын көптүгү Сагымбай өз вариантында эпостун илгертен келе жаткан салттык мазмунун, формалык белгилерин кеңири пайдалангандыгын айгинелейт». (Манас, С. Орозбаковдун варианты боюнча академиялык басылыш, Бишкек, 1995, I том, 49-бет). С. Мусаев жомокчулар өз оозу менен маалымдаган «түш көрүү» кереметинин аныктоочу күчү жөнүндөгү ойлорунун ынанымсыздыгын көрсөтүп, манасчылык өнөрдүн калыптануу сырларын үйрөнүү үчүн абдан баалуу төмөндөгүдөй корутундуну чыгарат: «Манасчылык өнөрдүн алгачкы кадамын түш көрүүдөн

баштаган ар бир талапкер, кесиптин сырларын дароо эле өздөштүрүп, өнөр ээси катары тааныла койбойт. Чыгармачылыгынын алгачкы этаптарында башка кесип ээлеринен үлгү алуу, б.а. үйрөнчүктүк баскычтан өтүү, кичине-чоңуна, жөндөмүнө карабай, ар бир айтуучуга мүнөздүү белги. Ал гана турмак эпостун башка манасчылар айткан варианттары менен таанышуу, алардагы ийгиликтерди өздөштүрүп, өз вариантына сиңирүү, ыгы менен пайдалануу жомокчулардын бүт өмүрү боюнча улантыла турган өзгөчө узак процесс». Самар Мусаев «Кириш сөзүндө» Сагымбай манасчынын варианты ар түрлүү элдик салт-санаа, үрп-адаттарга, ишенимдерге айрыкча карк экендигин, башкача айтканда, С.Орозбаковдун «Манасынын» бөлөк варианттардан айырмаланган өзгөчө этнографиялуулугун таамай белгилеген.

Кыдырбаева Раиса Заитовна (1930) - көрүнүктүү «Манас» изилдөөчү. Кыргыз адабиятынын маселелерине, фольклорго, «Манаска» арналган онго жакын монографиянын ээси. 1981-жылы Түркияда түрк элдеринин 2-бүткүл дүйнөлүк конгрессине Кыргызстандын өкүлү катары катышып, «Манас» боюнча доклад жасаган. «Манас» эпосунун генезиси» аттуу фундаменталдык изилдөөсүнөн улам дүйнөнүн фольклорист-окумуштууларынын арасында кадыр-баркка ээ болгон. Раиса Заитовнаны “Манас таануу” илиминин кыз Сайкалы десе эч бир жаңылыштык болбойт. Көп жылдык эмгектин натыйжасында 1980-жылы Бишкекте орус тилинде жарык көргөн «Манас» эпосунун генезиси» “Манас таануу” илиминин соңку мезгилдердеги теориялык бийиктигин, теориялык алдыңкы чегин күбөлөгөн көрүнүктүү эмгектердин бири. Эмгектин теориялык артыкчылыгы катары автордун историзм методун, салыштырма-типологиялык, тарыхый-типологиялык методологиянын куралдарын жемиштүү колдонгондугун эсептөөгө болот. Мына ушундай теориялык куралдарга таянып, Р.Кыдырбаева кеңири фактылык материалдардын негизинде «Манас» эпопеясын Саян-Алтай, түрк-моңгол эпосторуна салыштырып изилдеген. Ошондой эле, «Манастын» сюжетинин, стилистикасынын байыркы түрк руникалык жазма эстеликтери менен байланышынын даражасын жана мүнөзүн илимий талдоого алган. Эгерде «Манастын» тексттери менен байыркы түрк рун жазмаларынын ортосундагы

мазмундук жана стилистикалык жакындыкты мындан мурда П.Фалев, А.Н.Бернштам, М. Ауэзов айрым мисалдар менен көрсөткөн болсо, Р.З.Кыдырбаева бул маселени кең-кесири аналитикалык планда иликтеген. Бир сөз менен айтканда, Р. З. Кыдырбаева «Манас» эпосунун генезисинде» маселени салыштырма-тарыхый, тарыхый-типологиялык планда карап, кыргыз эпосунун эпос катары өнүгүшүнүн көп кылымдык эволюциясын ачып көрсөткөн. Мындай кең кулачтуу изилдөөнү буга чейин эч ким жүргүзгөн эмес. Илимпоз кыргыз эпосунун түзүлүш, өнүгүш тарыхы үч чоң доорду баштан кечиргендигин аныктаган.

Булар:

а) байыркы уруулук түзүлүштүн жана түрк каганатынын доору (раннее среденевоковье);

б) Орто Азиядагы урууларды жана элдерди басып кирип кыйла ассимиляциялаган моңгол баскынчылыгынын доору;

в) Орто Азия, анын ичинде Тянь-Шань аймагы менен байланышкан жунгар Хандыгынын түзүлүш доору.

Р.З.Кыдырбаева «Манас» дастанынын түпкү көөнө, архаикалык тамырлары Саян-Алтай эпосторунун байыркы эпикалык катмарлары менен байланышта экендигин мисалдардын негизинде ырастайт. Окумуштуунун концепциясы боюнча, «Манас» байыркы уруулук коомдун кыртышынан тамырлап чыккан мифологиялык баяндан уланып жүрүп отуруп, өйдөкүдөй үч доорду басып өтүп, тарыхый-баатырдык эпоско чейин өсүп жеткен. Эске түшүрөлү, «Манастын» көп стадиялуулугун кезегинде В.М.Жирмунский да белгилеген. Бирок ал мындай ойду тезис түрүндө айткан. Р.З. Кыдырбаева болсо, эпостун көп стадиялуулугун бай тарыхый-фольклордук материалдардын мисалында кеңири анализ менен далилдеген. Р.З.Кыдырбаеванын эпостун генезиси, тарыхый эволюциясы жөнүндөгү жыйынтык көз-карашына көңүл буралы: «Эпосто эпикалык баатырдын алгачкы образы асман кудайлары менен байланышкан... Мезгилдин өтүшү менен кудайдын баласы өзүнүн алгачкы эпитети “алпка” ээ болот. Образдын эволюциясынын кийинки уламасында «алп» «баатырга» орун

бошотот... Өз кезегинде «баатыр» эпитети феодалдык өз ара мамилелер калыптанып жана өнүгүп жаткан доордогу кийинки эпикалык формага - жаңы эпитетке - «Канга» трансформацияланат. “Манас” эң эле байыркы, ошону менен бирге эле, кечээ эле өткөндөр жөнүндөгү эпос. Байыркы жомок формасында жаралган менен бара-бара тарыхый-баатырдык эпос катары калыптанат. Бирок ушул абалга жеткенге чейин ал кыргыз элинин коомдук аң-сезиминин миң түркүн жактарын чагылдыруу менен мифологиядан тарыхыйлыкка чейин бүткүл баскычтарды, узак, татаал жана кымбат жолду басып өттү деп ишенимдүү түрдө айта алабыз» [160, 94-95 бб.] Р.З.Кыдырбаева аталган эмгегинде «Манастын» поэтикасынын, көркөм формасынын, чагылтуу каражаттарынын тарыхый эволюциясын да жалпы түрк-моңгол, Саян-Алтай эпикалык чыгармачылыгынын контекстинде карап изилдеген. Илимпоз маселен «Манаста» да, алтайлыктардын «Алып-Манашында» да структуралык поэтикалык элемент катары учураган жоктоо, кошок формаларынын стилистикасынын эки эпосто тең бирдейлигин, түрк тилдүү элдердин эпосторунда көркөм эпитеттер, аллитерация, синтаксистик параллелизм, уйкаштык, каармандарды, окуяларды сүрөттөө, мүнөздөө сыяктуу ыкма-каражаттардын көп жагынын окшоштугун, якут, хакас, алтай, моңгол, кыргыз эпосторунун бир катар сюжеттик сызыктар, эпизоддор, шамандык, магиялык, фантастикалык мотивдер жагынан жалпылыгын аргументтер менен тастыктайт. Р. З. Кыдырбаева Орто Азия, Түштүк Сибирь, моңгол ареалдарындагы эпикалык баяндардын сюжет, идея, образ, мотив, поэтикалык элементтер жагынан көп жерлерде үндөштүгүн, типтештигин В.М.Жирмунский айткандай, элдердин тарыхый тагдырларынын, же болбосо коомдук өнүгүү тепкичтеринин бирдейлигинен чыккан типологиялык дал келүүлөр деп гана эсептебестен, бул көрүнүш тарыхта тагдыр жолдору далай кесилишкен кыргыз, алтай, хакас, якут, моңгол калктарынын этногенетикалык, этнотарыхый жана фольклордук байланыштары менен шартталган кубулуш экендигин далилдүү түшүндүрөт. Бул жерде «Манас» изилдөөчү Райкул Сарыпбековдун Манас баатырдын образынын тарыхый эволюциясын чечмелөөдөгү келтирген мисалдары, далил, фактылары кызыктуу, талдоолору

кыйла ынанымдуу чыккандыгын жана бул маселеде илимпоздун чыгарган жыйынтыктары Р. 3. Кыдырбаеванын жогорудагы корутундуларына үндөш экендигин белгилеп кетүү жөндүү. Р.Сарыпбеков В.М. Жирмунский сыяктуу Манастын образын грек, славян, түрк ж. б. калктарынын эпосторундагы образдар менен салыштырып талдап келип, Манастын образы түпкү абалында мифтик кудай катары жаралгандыгын, анан байыркы жамааттык-уруулук формациянын бузулуп, анын идеологиясы болгон мифологиянын арткы планга сүрүлүп, жаны тарыхый шарттарга ылайык рационалдуу ой жүгүртүүнүн тилкесине өткөн аң-сезимдин шарапаты менен алиги мифтик көөнө образ бара-бара жүрүп отуруп, жердеги реалдуу адамды элестеткен тарыхый-баатырдык образга айлангандыгын, бирок, Манастын бүгүнкү образында мифологиялык, тотемдик, зооморфтук байыркы башталмалар реликт, рудимент катары (мисалы, кээде «кара чаар кабылан, капталында чамынып» Манасты колдоп жүрүшү) сакталып калгандыгын ырастап көрсөткөн. Бул маселе Р. Сарыпбековдун мурдагы изилдөөлөрүнүн («Алмамбеттин образынын эволюциялык өнүгүшү», «Манас» эпосунун баатырдык мотивдеринин эволюциясы») экстракты сыяктуу сезилген анын «Манас» аттуу көлөмдүү илимий макаласында баяндалган («Манас» энциклопедиясы, II том, 402-410-беттер).

Ырас, соңку мезгилде, “Манас” эпосун мектепте жана ЖОЖдордо окуп-үйрөнүү маселесин тереңдетүү иштери туруктуу түрдө колго алына баштады. Адегенде, 1999-жылы басылып чыккан орто мектептердин 5-11-класстары үчүн “Кыргыз адабияты” окуу программасына 11-класска 18 саат өлчөмүндө “Манас таануу” курсу киргизилгенин эске алсак, бул аталган проблеманын чечилишинин башаты болгон десек жаңылышпайбыз. Кийинки жылдары, профессор С.О.Байгазиевдин “Манас таануу” аттуу (С.О.Байгазиев, “Манас таануу”, Б., 2006-ж.) китебинин чыгышы- “Манас таануу” курсун мектепте жана ЖОЖдордо окуп-үйрөнүүнү максаттуу нукка бурганы талашсыз. Аталган китепте Манас эпосунун изилдениши, жыйналышы, манасчылык өнөр, манасчылар, алардын варианттары, эпосто камтылган элдик педагогикалык жана этнопсихологиялык маселелер кыйла сөз болгон. Андан соң, КРнын Билим

жана илим минирлигинин демилгеси менен Манас эпосун ЖОЖдордо окуп-үйрөнүү маселеси коюлуп, профессор С.Байгазиев тарабынан ЖОЖдор үчүн “Манас таануу” предметин окуп-үйрөнүүнү 30 саатты камтыган программасы (“Манас таануу” окуу програмасы, ЖОЖдор үчүн.) түзүлүп практикага сунушталган. Андан соң, “Манас таануу” окуу программасы ЖОЖдор үчүн түзүлүп сунушталган. Бүгүнкү күндө ушул аталган окуу программалары Кыргызстандын гуманитардык жана гуманитардык эмес ЖОЖдорунда негизги окуу программасы катары колдонулуп келүүдө.

Соңку он-он беш жылдын ичинде ЖОЖдордо “Манас таануу” курсун талаптагыдай окутууну илимий- теориялык жана педагогикалык-методикалык жактан жабдуу багытында да бир катар иштер аткарылды. Атап айтсак, профессор С.О. Байгазиевдин “Цифилизация жана Ата Журт тагдыры” (Б. 2008), “Окутуунун жана тарбиялоонун философиясы” (Б.2012), К.Иманалиевдин “Манасоведение”, (Б.2011), Т.Бакчиевдин “”Введение в манасоведение, краткий курс лекций”, (Б.2012), “Манас таануу”, Б.2012), Т.Тургуналиев жетектеген топ түзгөн “Манас таануу” (Б., 2013) жана профессор К.Абакировдун Шиньжан “Манас” изилдөө борбору тарабынан жактырылып басууга сунушталган “”Манас таануу” илиминин калыптанышы жана өнүгүшү” (Үрүмчү, 2016), жаш илимпоз Ч.Субагожоеванын “Кытай кыргыздарындагы “Манас” эпосунун сакталышы жана өнүгүшү” аттуу монографиялары буга күбө.

Профессор С.О.Байгазиевдин жогоруда аталган “Цивилизация жана Ата-Журт тагдыры “ аттуу көлөмдүү эмгегинен Манас эпосун окуп-үйрөнүүнү башатында кимдер турганы тууралуу кызыктуу маалыматтарды алууга болот. Аталган эмгегинде автор алгачкы кыргыз педагогу акын Нурмолдонун педагогикалык мурастары тууралуу айтып келип, ал өзүнүн медресесинде Манас эпосу тууралуу алгач ирет балдарга маалымат бергени тууралуу мындай деп жазган: “Мечиттин классында Манас дастарын окугандан кийин, Нурмолдо класста өтүлгөндөрдү практикалык жактан бекемдөө үчүн балдарды бир апталык дарс-саякатка алып чыгып, түштүк жергесиндеги Манас баатырдын ысымына байланышкан “Манас атанын ажыдаарынын дөбөсү”, “Сыргак дөбө” - деген

жерлерди кыдыртып көргөзүп, бул жерлердин ар бирине бирден түнөп, санжыраларын кенен чечмелеп, “Манас” эпосунун сюжетин кайталап эске түшүрүп, шакирттерин эстен кеткис кызыктарга батырган” (аталган китеп, 220-б.).

Албетте, бул тажрыйба атактуу акын-педагог Нурмолдонун эпосту окуп-үйрөнүүгө салган алгачкы чыйыры болгону талашсыз. Андан кийинки мезгилдерде “Манасты” мектеп окуп-үйрөнүү иши оор жана кайгылуу тагдырга туш болгону да тарыхыбызда белгилүү. Атап айтканда, кыргыздын алгачкы педагогдору жана окумуштуулары З.Бектенов менен Т.Байжиев тарабынан жазылган “Кыргыз адабияты” окуу китеби бир жыл окутулуп, анан мектептен алынып өрттөлүп жок кылынган, ал эми авторлору болсо камакка алынган.

Бул окуядан кийин Манас эпосун мектепте жана ЖОЖдордо окутуу маселеси үчүн кыйла мезгил бою күрөш жүрүп келди.

Ошол күрөштөрдүн ичинде “Манас таануу” курсун негиздөө, элдик жана илими негизин табуу, предметин жана мазмунун аныктоо турары шексиз. Ушул тууралуу маселени козгоп келип, Манас таануунун элдик башаттары, курстун предмети жана “Манас таануу” илиминин багыттары тууралуу профессор К.Абакиров жогоруда аталган эмгегинде жазган төмөндөгүдөй маселелер көңүл бурууга арзыйт, т.а. эмгектин биринчи главасындагы “Манас таануунун” элдик башаттары аттуу биринчи параграфында: “Манас таануунун” элдик башатында көчмөн турмуш, жоокердик заман шарттарында узак мезгилде калыптанган адамдын сүйлө, сөз кадырын, анын ичинде көркөм сөз наркын баалоо жөндөмүнөн,ага удаалаш оозеки поэтикалык чыгармалардын идеялык-мазмундук жана эстетикалык нарк-насилине коюлган бийик жана кыйла катаал элдик талап, ошого ылайык берилген ар тараптуубаа ченем же сынчыл мамиле жатат”-(К.Абакиров, аталган эмгек, 18-б.) деп туура белгилеген. Демек, “Манас таануунун” түбүндө, жогоруда айтып өткөндөй, элдик сөз өнөрү жаткандыгын, ошол улуу сөз өнөрү гана ушундай улуу эпосту жараткандыгын баамдасак болот.

Ошондой эле, техникалык багыттагы окуу жайларда да “Манас таануу” курсу ырааттуу окулуп келатат.

Мисалы, Ош технологиялык университетинде электр менен жабдуу, автоунаа, байланыш түйүндөрү, табигый билим берүү ж.б.у сыяктуу адистиктердин күндүзгү (бюджет, контракт) окуу бөлүмдөрүндө “Манас таануу” дисциплинасынын жумушчу программасы түзүлүп, анда сааттардын төмөндөгүдөй бөлүнүшүн көрүүгө болот: 1-курстун 1-семестри, кредиттик саат – 2, бардыгы – 60 саат, анын ичинен 15 саат – лекция, 15 саат – семинардык сабак, 30 саат – студенттердин өз алдынча иштөөсү. Аралык текшерүүсү – 2 модуль, отчеттуулугу – экзамен.

Мындан сырткары, окуу жайларда студенттердин “Манас таануу” курсунан аудиториядан сырткаркы убакта да окуп-үйрөнүүсүнүн төмөндөгүдөй формаларын сунуштасак болот.

1. «Тегерек стол»
2. Конференция;
3. Интеллектуалдык таймаштар;
4. Ток-шоу;
5. Дебаттар;
6. Тренинг;
7. Дискуссиялар;
8. Викторина;
9. Диспут;
10. Иштиктүү оюн;
11. Саякат-сабак;
12. Манасчылар менен жолугушуу;
13. Дубал гезит чыгаруу;
14. Адабий-музыкалык кече-сабак;
15. Адабий-чыгармачыл конкурс;
16. Дил баяндардын жана эсселердин конкурсу;
17. Сүрөт жана иллюстрациялар конкурсу;
18. Жалпы- жат жазуулар конкурсу;

19. Кол өнөрчүлөр конкурсу;

20. Кино тасмаларды көрсөтүү.

Сыноо учурунда аудиториядан сырткаркы мындай иштердин бир катарын практикаладык.

Ушул жерден аталган окуу жайдын 1-курсунун студенттери менен өткөрүлгөн бир адабий-музыкалык кесе-сабактын жүрүшүнөн мисал катары бир аз үзүндү келтире кетүүнү туура көрдүк.

АТА ЖУРТУМ, АТА МУРАСЫМ – СЫЙМЫГЫМ!

Кече- сабак башталарда Кыргыз Республикасынын Гимни ойнолот.

Кече- сабактын темасы: «Ата Журтум, ата мурасым – сыймыгым!»

Дидактикалык максаты: Студенттердин Ата Журтун сүйүү жана байыртадан келаткан ата мурастарын кастарлоо сезимин өркүндөтүү.

Кече - сабакта колдонулуучу дидактикалык каражаттар: КРнын Гимни, кыргыз тили гимни, кыргыз комузу, «Манас», «Семетей», «Сейтек» жана да кенже баатырдык «Курманбек», «Эр Солтонай», «Эр табылды» ж.б. эпостору, Кыргыз Мамлекеттүүлүгү, кыргыз баатырлары туурасындагы окуу материалдар, сүрөттөр, кыргыздын улуттук буюмдары, кийимдери, ж.б. этнографиялык маани-маңызы терең экспонаттар, макеттер.

Кече- сабактын жүрүшү: Кече- сабактын башталышында магнит тасмасынан «Манас» эпосунан үзүндү айтылат. Үзүндү айтылып бүткөн соң, алып баруучу бул менен студенттердин тоталдык диалогу башталат:

Алып баруучу: Кыргыз уул-кызы үчүн эмне ыйык?

1-студент: Кыргыз уул-кызы үчүн Ала-Тоо ыйык!

2- студент: Эне тили ыйык!

3- студент: Улуу «Манасы» ыйык!

4- студент: Ак калпагы, ак боз үйү ыйык.

5- студент: Ак элчеги ыйык!

Алып баруучу: Окуучулар «Манаста» эмне ыйык?

6- студент: Манаста Ата Журт – ыйык, анын боштондугу ыйык. Ала-Тоонун бүтүндүгү, ак калпактуу журттун биримдиги ыйык! Акыйкатка, айрыкча, адилет-түүлүккө негизделген достук ыйык!

7- студент: «Ата Журттун мүдөөлөрү, калайык-калктык жогорку кызыкчылыктары ыйык. Ата конушка агынан жарылып ачылган адал мээнет ыйык. Мекен алдындагы парз ыйык.

Алып баруучу: «Манаста» дагы эмне улук?

8- студент: Эл-журттун мүдөө кызыкчылыктары менен алпурушкан абийир, ар-намыс улук. Ак жашоого умтулган адеп-ахлак улук.

Алып баруучу: «Манаста» дагы эмне ыйык?

9- студент окуучу: Алмустактан бери келаткан ата-баба салты ыйык. Ала-Тоого атуулдук берилгендик ыйык. Апа ыйык. Ата ыйык. Адамгерчилик ыйык. Улуттук намыс ыйык! «Кыргыз» деген ат ыйык! (С. Байгазиевден)

Алып баруучу: Ооба, биз үчүн Ата Журтубуз менен бирге ушундай ата-бабаларыбыздан бери келаткан рухий ата мурастарыбыз ыйык. Анткени алар биздин сыймыгыбыз. Ошол сыймыгыбызды туу туталы! Ал үчүн Манас атабыздын антын эстейли да, антыбызга Манас атабыздай бекем туралы!

(Манас атанын антын жалпы окуучулар хор менен окушат):

Алты сан аман турганда,	Туулбай туна чөгөйүн
Ыйык кыргыз элимди	Тирүү жүрбөй өлөйүн!
Душмандын буту басканча,	Аткарбасам антымды
Асыл кыргыз элимди	Төшү түктүү жер урсун!
Тебелетип бөтөнгө	Төбөсү ыйык көк урсун!
Кор кылып карап жатканча:	Көкө Теңир өзү урсун!

Алып баруучу: «Манастагы» ушундай ыйыктарды туу туткан анын уулу Семетей ата жолун улап, эли-жерин душмандан коргоп калуунун улуу үлгүсүн көрсөткөн.

10-студент: Ал эми «ааламдын Айтматову» аталган Чыңгыз атабыз:

«Ичкен ашына семирп, кийген кийимине мактанып, жеткен кызматына манчыркап, тоюп калды, тынып калды дегенче, адамдын адамдык сапатынан кеткени – дей бер –деп айткан.

11-студент: Анан да, «Адамзатка эң кыйын нерсе – күн сайын Адам болуу. Күн сайын Адам бойдон калуу!» - деп адамдык сапатты жоготпоого чакырган! Ошондо гана биз Ата Журтубуздун татыктуу атуулу болобуз! Ошондо гана биз Ата Журтубузду сүйүп, анын биримдигин сактап калабыз, ошондо гана ата мурастарыбызды туу тутуп, сыймыктанган болобуз!

Алып баруучу: Урматтуу студенттер! Эң туура айттыңар! Силер дагы ошол Манас атабыздай алардын кечээки жана бүгүнкү улуу урпактарындай ар намыстуу, Ата Журтун сүйгөн, ата мурастарын урматтаган патриот, уул-кыздарынан болгула!

Мындай иш-аракеттер дагы да уланууда. Алар эпостун идеяларын терең түшүнүүгө, андын баалуулугун жан дүйнөсү менен кабыл алууга, атуулдук сапаттарын мындан ары да өнүктүрүүгө, эспо тууралуу билимин дагы да тереңдетүүгө жардам бермекчи.

1.3.Эпостун варианттары жана манасчылык өнөр тууралуу маалыматтардын адабий-теориялык, илимий-методикалык мааниси

Жогоруда сөз болгон “Манас таануу” программасынын талап-аннотациясына ылайык бул тема боюнча окуу материалдарына мындайча сунуш берилет:

✓ “Көчмөн турмушта жана коомдук экономикалык түзүлүшкө байланыштуу кыргыз эли нечен кылымдар бою адабиятын оозеки түрдө жаратып келгендиги тууралуу маалымат берүү;

✓ элдин оозеки чыгармалары урууларга, түрлөргө жана жанрларга өтө бай экендиги;

✓ ошол оозеки чыгармаларды ар дайым эсинде сактап, аны өнүктүрүп, кийинки муунга мурас катары жеткиришкен эл ичинен чыккан таланттуу инсандар элдик акындар, жомокчулар деп аталаары, алар да ичинен чыгармачылык өзгөчөлүктөрүнө байланыштуу бир нече топторго бөлүнөөрү тууралуу маалымат;

✓ эл ырчыларынын ичинен манасчылардын өзгөчө орунду ээлери, алардын өзүнө гана таандык болгон мүнөздүү белгилери жана мындай өнөрдөгү түш көрүү салтынын абалтан жашашы тууралуу маалымат берүү;

✓ “Манасты” кесип кылып айтуу салты жана манасчылардын чыгармачылыгындагы өзгөчө белгилер;

✓ “Манас” үчилтигин айтуучулардын арасында варианттардын болушу жана алардын бири экинчисинен айырмаланган белгилери;

✓ Манасчылардын чыгармачылык дараметине жараша ич ара бөлүнүшү (үйрөнчүк манасчы, чыныгы манасчы, чоң манасчы, жазгыч манасчы ж.б.), алардын чыгармачылыгындагы өзгөчөлүктөр;

✓ “Манас” эпосунун идеялык-көркөмдүк жактан өнүгүшүнө жана өз алдынча варианттарынын жаралышына манасчылардын таасири; Манасчы жана традициялык сюжеттин маселеси;

✓ эпостун көп варианттуулугу жана ал варианттарды жаратуучу чоң манасчылар: Тыныбек Жапый уулу, Сагымбай Орозбак уулу, Саякбай Каралаев, Шапак Рысмендеев, Молдобасан Мусулманкулов ж.б.” [207, 5-29 бб.].

Вариант (лат. *varians*, илик жөндөмөдө *variantis* - өзгөрүлүүчү) кандайдыр бир нерсенин ар башка түрү; 2) адабий, музыкалык ж.б. чыгарманын же расмий документтин бир нече редакциясынын бири; чыгарманын же документтин кайсы бир бөлүгү, өзгөрүлгөн түрү; 3) шахмат же дойбу оюнунун бир кырдаалындагы мүмкүн болгон жүрүштөрдүн түгөйү [13, 2-том, 256-б.]. Адабият энциклопедиясы сунуш кылган бул түшүндүрмөнүн экинчи варианты бизге ылайык келет. Демек, “Манас” эпосунун варианттары көп, алардын ар биринин өзүнө гана мүнөздүү касиет-белгилери болушу мүмкүн. Айталы, манасчы Сагымбайдын вариантынын өзгөчөлүгүн окумуштуу Евгений Поливановдун пикирин А.В.Жирков “Вариант эпоса великого манасчи в интерпретации Е.Д.Поливанова” деген эмгегинде минтип жазат: “Сагымбай манасчынын айтуусунда жазылып алынган үчилтиктин биринчи “Манас” бөлүгү башка варианттарга караганда толук көлөмү жана нарктуулугу жагынан жалпынын купулуна толду”- дейт автор. Улуу манасчы сейрек кездешүүчү

касиети аркылуу элдин акыл өнүмүнөн жаралган фольклордук өзөктү аяр сактап, кийинки муундарга өткөрүп бере алды. Бирок бул варианттын эстетикалык маңызы, коомдук мааниси тез эле тийиштүү баасын ала алган жок. Тянь-Шандык чоң жомокчунун таңдандырган талантынын илим айдыңында таанылышына полиглот, тил аалымы Евгений Поливановдун баасы дагы көп кызматын өтөдү. К.Тыныстановдун чакыруусу менен 1934-жылы кыргыз жергесине эмгектенүүгө келген илимпоз чыгыш таануучу “Манас” аттуу дүйнөнү өзүнө ачып алалышы кыргыздын улуттук илимине дагы омоктуу ачылыштарды алып келди. Макалада Поливановдун “Манас” эпосу жана Сагымбайдын манасчылыгы боюнча жазылып жарык көргөн бардык изилдөөлөрүнө аннотация берет [Манас энциклопедиясы, 255-б.].

Ал эми Саякбайдын «Манасын» кагазга түшүрүү менен катар эле, эл ичиндеги башка чоң манасчылардан да эпосту жазып алуу бир кыйла активдүүлүк менен улантылат. Эгерде эпостун «Манас», «Семетей», «Сейтек» сыяктуу үч бөлүмүн тең айткан жана кагазга түшүрткөн таланттуу үлкөн манасчылардын атын атасак, анда алар булар: Тоголок Молдо, Молдобасан Мусулманкулов, Шапак Ырысмендиев, Багыш Сазанов, Мамбет Чокморов, Жаңыбай Кожеков, Ыбырай Абдрахманов. Булардын ичинен Тоголок Молдо менен Ыбырай Абдрахманов сабаттуу, жаза билген инсандар болушкандыктан, үчилтиктин үч бөлүмүн тең өз колдору менен жазып илимий фондуга өткөрүшкөн. Тоголок Молдонун үчилтигинин бардыгы - 98703 сап ыр. Ы.Абдрахмановдун «Манас» бөлүмүнүн ыр жолдору 17859 сапты түзөт. Молдобасан Мусулманкуловдон С. Байсалов менен А.Тайгүрөңов тарабынан жазылып алынган «Манас» жана «Семетей» 203 миң саптан турат. М.Мусулманкуловдон «Кедейкан», «Жаңыл Мырза», «Курманбек», «Жаныш-Байыш» эпостору да кагазга түшүрүлгөн. Жаңыбай Кожековдон айтылуу К. Мифтаков «Семетейди» толук, «Манастан» үзүндү жазып алган. Алардын баары 19445 сапты түзөт. Шапак Рысмендиевдин Ж.Наматов кагазга түшүргөн үчилтигинин ичинен «Манас» бөлүмүнүн көлөмү 24160 сап. Багыш Сазановдон М. Багышов, Т. Абдыраков, Иноят Мусаев тарабынан жазылган «Манас»,

«Семетей», «Сейтек» чогуусу менен 101580 сап ырдан турат. Мамбет Чокморовдун варианты («Манас», «Семетей», «Сейтек») 1959-72-жылдарда Академиянын «Манас» секторунун кызматкерлери Муңдук Мамыров, Эсенаалы Абдылдаев жана манасчынын уулу Касымбек Мамбетов тарабынан жазылып алынган. Трилогиянын жалпы көлөмү 148557 сап ыр. Мамбет Чокморовдун «Манасы» узундугу 9700 метрге жеткен магнитофондук тасмага да түшүрүлгөн. Мындан сырткары ар кайсы жылдарда ар түрдүү манасчылардан, семетейчилерден, айтуучулардан жазылып алынган трилогиянын айрым узун же кыска эпизоддору, үзүндүлөрү, бөлүмдөрү ушу күндө Академиянын кол жазмалар фондусунда сакталып турат. «Манастын» чоң, кичинеси болуп канча варианты бар экендиги жөнүндө ар ким ар кандай маалымат берип келет. А түгүл 1995-жылы чыккан эки томдук «Манас» энциклопедиясынан да бул туурасында так маалымат алуу кыйын. Манас изилдөөчү Омор Соороновдун «Кыргыз Руху» газетасына жарыяланган төмөнкү маалыматы «Манастын» варианттары жөнүндөгү эң соңку конкреттүү так маалымат болуп эсептелет. О. Соороновдун фактыга негизделген ошол маалыматын келтирели: «Манас» жөнүндө сөз кылганда эпостун көлөмүн көптүрүп айткысы келгендер алтымыш-жетимиш, андан да көп варианттар бар дешсе, айрымдар он бештен ашырбай да коюшат. Ошондуктан тил, адабият жана искусство институтунун алдындагы кол жазмалар фондусунун жетечиси, фондудагы ар бир материалды бирден кармап көргөн киши катары төмөнкү манасчылардын варианттары фондуга өткөрүлгөндүгүн тастыктаймын, ал варианттардын ээлери төмөнкүлөр: Абдыракманов Ыбырай, Алымбеков Касымалы, Ашымбаев Мамбеталы, Азизов Шаабай, Атабеков Каба, Акматалиев Турдумамбет, Алдаяров Мамыт, Акбаев Матисак, Албанов Бейшерик, Алдозов Мамыт, Бекмуратов Тагай, Борзу уулу Малдыбай, Байбураев Токтосун, Бекиев Абдыкерим, Бакиров Жетиген, Жаркынбаев Б., Жумагулов Калыбек, Жумабеков Ыса, Жумабаев Ч., Жанаев Дүйшөнаалы, Жумабаев Абылгазы, Жолдошев Саалы, Жусуп Мамай, Искендеров Насыр, Исагулов Мангазы, Кожеков Жаңыбай, Каралаев Саякбай, Калбаев Мурат, Кочукеев Дункана, Көккөзов Лапаз, Касымбай уулу Дөөталы,

Касмамбетов Сапарбек, Кадыров Маша, Кожобердиев Саринжи, Кененбаев Өмүрша, Мусулманкулов Молдобасан, Мамытов Төрө, Молдокеева Сейдана, Мамбеталиев Уркаш, Мамырбаев Ныяз, Мураталиев Маматкул, Мадиев Турдубай, Мамытбеков Токон, Мамаев Жоробек, Орозбаков Сагымбай, Өмүрзаков Кудайберген, Рысмендеев Акмат, Раззаков Төрөкул, Рысмендеев Шапак, Сарыков Жакшылык, Сазанов Багыш, Сүйүнбаева Калбү, Сырдыбаев Алимжан, Султанов Бөрүбай, Сейитбаев Таш, Тоголок Молдо, Тыныбек Жапый уулу, Тыныбеков Актан, Тойчубеков Алмазбек, Ташов Акын, Ташибеков Эргеш, Ташматов Эргеш, Турдалиев Жолборсалы, Токтогулов Акмат, Тажибаев Анаргул, Садыков (Садыров) Чал, Шадыканов Акын, Урмамбетов О., Шапаков Момуш, Чокморов Мамбет, Суранчиев Медер, Сыдыкбеков Түгөлбай, Маликов Кубанычбек, Токомбаев Аалы, Чохан Валиханов жазып алган вариант, В.В.Радлов жазып алган вариант, Жуманалиев Асанкан.

Аталган манасчы, семетейчилердин варианттарынын баары эле варианттык талапка жооп берет- дешке болбойт. Ошондой эле, айрым манасчылардан билген тексттин толук жазып албагандыктан, «Манаска» же «Семетейге» тиешелүү негизги эпизоддор жок деп, алардын тексттерин варианттык акысынан ажыратууга да болбойт. Ошондуктан, фондудагы сакталган тексттери бар манасчы, семетейчилердин баарынын тизмесин бердик. Булардан башка да, араб тамгасында жазылган автору белгисиз «Семетей» (Инв. 264), Кубат Ибраимов таап келген «Семетей» (Инв. №282), Самар Мусаев Ленинграддан алып келген «Манастан» фотонуска (Инв. №284), Асакеев тапшырган, Сагымбай Орозбаковдуку болсо керек деген 8 колкитеп (Инв. №293, 294, 295, 296, 297) Сатыбек Алиев тапшырган «Манастан» үзүндү (Инв. № 298), К.Чороев тапшырган кол китеп (Инв. №303), Каныбек Жунушев тапшырган 4 колкитеп (Инв. № 305, 306, 307, 308), Бакы уулу Алмамбет чогулткан, Абдыкеев Замирбек тапшырган кол китеп (Инв. № 313), латын тамгасында жазылган Чомоев Сыдыкбек жыйнаган материал, азыркы тамгадагы Кудайберген Карынбаев Малтабаровдон 1930-жылдары көчүрүп алган, 1959-жылы өткөргөн «Манас», Болотбек Исабеков жыйнаган материалдарды иликтеп, дайынын элге

жеткирүү келечектин иши боюнча турат. Ошондой эле «Эски басылма китептер» деген бөлүмдөгү миңден ашык колкитептердин ичинде араб тамгасындагы бир нече «Манас» менен «Семетейден» тексттер бар. (Омор Сооронов, Тактоо, «Кыргыз Руху», 18-август. 1995-жылы).

«Манасты» эл арасынан иликтөө, жыйноо жумуштары бүгүнкү күндө да улантылууда. Жыйырманчы жылдардан акыркы мезгилге чейин ар кандай демилгечилер, фольклор жыйноочулар, манас изилдөөчүлөр, Академиянын тил жана адабият институтунун «Манас» секторунун кызматкерлеринин атуулдук зор күч-аракеттери менен чоң жана кичинеси, эпизод мүнөзүндөгүсү болуп «Манас» трилогиясынын баш-аягы токсонго жакын варианттары кагазга түшүрүлүп, кол жазмалар фондусуна топтолгон. Бул байлыктарды чогултууда, топтоодо «Манас» илимий секторунун багытоочу, уюштуруучу жана шыктандыруучу ролу өтө зор. «Манасты» кезегинде Манас баатыр менен бирге жашаган Жайсаң ырчы же Ыраамандын ырчы уулу айтып баштаган деген божомолдор бар. Андан соң орто кылымдарда жашаган Токтогул ырчы аттуу легендарлуу акын «Манасты» айткан деген аңыз кеп жашайт. 19-20-кылымдарда жашаган атактуу таланттар жана чоң манасчылар төмөнкүлөр: Келдибек Карбоз уулу (1800-1880), Балык (Бекмурат) Кумар уулу (1799-1887), Музооке (1800-1878), Чоңду (1862-1912), Акылбек (1840), Тыныбек Жапы уулу (1846-1902), Найманбай Балык уулу (1847-1913), Кенжекара Калча уулу (1859-1929), Дыйканбай (1873-1923), Багыш Сазан уулу (1878-1958), Чоюке Өмүр уулу (1880-1925), Тоголок Молдо (1860-1942), Шапак Рысменди уулу (1863-1956), Куйручук (1866-1940), Сагымбай Орозбак уулу (1967-1930), Саякбай Карала уулу (1894-1971), Жаңыбай Кожеке уулу (1869-1942), Жакшылык Сарык уулу (1880—1934), Молдобасан Мусулманкул уулу (1883-1961), Мамбет Чокмор уулу (1896-1973), Дункана Кочуке уулу (1886-1981), Ыбырайым Абдыракман уулу (1888-1967), Акмат Рысменде уулу (1891-1966), Жусуп Мамай (1918). Азыркы манасчылар: Сейдене Молдоке кызы, Шаабай Азизов, Каба Атабеков, Уркаш Мамбеталиев, Сейдирахманов Назаркул ж. б.

“Манас” эпосунун варианттары жөнүндө сөз кылганда бир нерсени сөзсүз эсибизден чыгарбашыбыз керек – далай кылымдарды кучагына алып, эчен тарыхый окуяларды боюна сиңирген, өзгөчө таланттын ээлери залкар манасчылардын талантынан жаралган, оозеки түрдө биздин күндөргө келген улуу мурасыбыздагы кээ бир өзгөчөлүктөрдү эске албаганда, баардык варианттарда туруктуу сюжет сакталган. Кээ бир варианттарда гана өзгөчө сюжеттер кездешет, ал эми манасчылардын ар биринин аткаруу чыгармачылыгы жана көркөм сүрөттөөлөрү ар биринде ар башкача. Ошондой эле, манасчылардын жашап өткөн доору, ошол доордогу ар кандай көз караштар, алардын дүйнөгө болгон көз караштары жана дүйнө таанымы эпостун мазмунуна кандайдыр бир деңгээлде таасирин тийгизип келген. «Манас» айтып жаткан учурларда угуучулар чөйрөсүнө ылайыктап кээ бир учурларда тигил же бул эпизоддорду кеңейтип, кыскартып, көркөмдүк жагын күчөтүп же төмөндөтүп, ар түрдүү формада айтышкан. Ошондой эле, «Манас» эпосун жазып алуу, жайылтуу, томдуктарды чыгаруу, комплекстүү изилдөө-иликтөө маселелери боюнча бир катар симпозиумдар, республикалык жана эл аралык конференциялар, илимий-практикалык семинарлар, илимий кеңешмелер, фольклордук жана адабий кечелер, дискуссиялар, айтуучулар жана жыйноочулар катышкан чыгармачылык жолугушуулар өткөрүлүп турган.

Тарыхта аты калып, өзү жок эчен калктар да жашап өткөн. Ошол калктардын ар биринин өздөрүнө гана таандык, өздөрүнүн менталитетин, тарыхын чагылдырган, “улуу мурасыбыз” деп сыймыктанып, укумдан-тукумга калтырып келген оозеки чыгармалары болгон. Ал чыгармалар ар бир калктын кандайдыр бир деңгээлде өздүгүн тастыктаган белги. Кайсыл гана элдин көркөм адабиятында болбосун тарыхый чыгармаларды байытып жана азыктандырып турган маалымат булактардын бири – калк ичинде улуттук аң-сезим менен эс тутумду ээлеп, жашап келген фольклордук чыгармалар. Мына ушундай жагдайдан алып караганда, кыргыз элинин баалуу мурасы, улутубуздун сыймыгы көп варианттуу “Манас” эпосу. Ал эчендеген замандардын айдыңында, капшыбында, бүктөмүндө карапайым кыргыз элинин бактысына “тумар” болгон.

Жогоруда айтылгандай, канчалаган калктардын элдик оозеки чыгармаларынын ичинен биздин эпос көлөмү жана көркөмдүгү жагынан биринчиликти эч кимге бербейт. Атап айтсак, кошуна казактардын “Козу көрпөш, Баян сулуу”; орустардын “Игордун кошууну жөнүндө сөз”, фарсы-түркмөндөрдүн “Шахнаме”, индустардын “Рамаяна”, “Махабхарата”, гректердин “Илиада менен Одиссея”, өзбектердин “Алпамыш”, татарлардын “Игедей”, финдердин “Калевала”, калмактардын «Жангар», казак, өзбек, каракалпак, башкыр, татар, алтайлыктардын «Алпамыш», армяндардын «Давид Сасунский», түрктөрдүн «Көр оглы» ж.б. (буларды көп варианттуу чыгармалар деп айтууга болбойт), сыяктуу көптөгөн дүйнөлүк эпикалык чыгармалары. Эпосуздун эбегейсиз көлөмүн баса көрсөтүү үчүн балким бул салыштыруу керек деп ойлойбуз. Ал эми “Манастын” мааниси, мазмуну өзүнчө бир чексиз аалам. Рим Папасы Иоан Павел II эпостун 1000 жылдык мааракесине жолдогон атайын катында мындай деген: «Манаста» адамдардын оюнда, жүрөгүндө жана турмушунда азырга чейин жашап жаткан элдин эзелки руху камтылган» [231, 109-б.]. «Манас» эпосу адамзат тарыхынын бүтүндөй бир доорун, кайталангыс катмарын түзгөн кадимки көчмөн цивилизациянын, маданияттын, ажайып көрүнүшү, азыркы күнгө келип жеткен көөнөргүс көркөм-руханий мурасы, ыйык китеби. Кыргыз үчүн «Манас» кылымдар бою кыргызды кыргыздын өзүнө таанытып, тарыхтын кыйын кезеңдеринде элди өз айланасына баш коштуруп, бириктирип келген улуттук ураан, асаба, оозеки мыйзам, касиеттүү күч сыяктуу.

Кыргыз улутундагы адам гана Манас баатыр дайынын эне сүтү менен эмип, канына сиңирип, өзүнүн Манастын тукуму экенин муундан муунга мураска калтырып келет. Бир аз мурдараак, тактап айтканда, совет доорунда “Жарымы төгүн, жарымы чын” деген саптарда айтылгандай, “Манасты” – тез-тезден болуп турган согуштан улам кыйналган, көрүнгөндөн запкы көргөн карапайым кыргыздардын “атаңдын көрү ай бизди коргогон, катылгандын катыгын берген баатырыбыз болсо гана?!” деген ой, кыялынан гана жаралган “каарман”, ал эми эпосту болсо “жомок” - деп окутуп келген. А бирок, азыркы учурда окумуштуулар Манастын чыныгы жашап өткөн инсан болгондугун

далилдешти. Буга “Манас жаңырыгы” телеканалындагы “Башканы коюп, Манасты айт” долбоорунун директору Темирбек Токтогазиевдин “Айкөл Манас – тарыхый инсан” аттуу китеби мисал боло алат. Ал “Манас” эпосунун бир канча варианттарын иликтеп, Кыргыз, Алтай, Хакас, Тажик, Казак, Кытай мамлекеттеринин кыйла жерлеринде болуп, чет жердик бир канча Манас изилдөөчү окумуштуулар менен жолугушуп, далилдүү маалыматтар менен тастыктап бере алган. Бул китеп тарыхта, илимде, окумуштуулар чөйрөсүндө абдан чоң ат көтөргүс эмгек болуп саналат. «Миң уккандан, бир көрмөк» демекчи, студенттерди мына ушул китеп менен, анын автору Т.Токтогазиев менен тааныштыруу, керек болсо «Манас жаңырыгы» телерадио компаниясы уюштурган «Манаска» арналган кечелерге катыштырып, эң негизгиси, азыркы манасчылар менен жолугушууларды уюштуруу, маек-кечелерди өткөрүү сыяктуу иш-чаралардын болушу “Манас таануу” курсун окутууга эбегейсиз чоң салым кошкон болоор эле. Манастын жашап өткөндүгүнөн күмөн санагандарга, же болбосо кээ бир окумуштуулардын “Манас” – элдин акыл-ой, кыялынан улам пайда болгон каарман”- дегендигине кошула турган болсок, “Шамал болбосо чөптүн башы кыймылдабайт” дегендей анын чындыгында эле жашап өткөндүгүнө эң негизги чоң далил бар. Ал далил – “манасчылык өнөр”. Дүйнө элдеринин бардыгы өздөрүнө тиешелүү, «биздин улуттун мурасыбыз» деп сыймыктанган, өздөрүнүн тарыхы менен менталитетин чагылдырган эпикалык чыгармаларын жөн гана жомок катары, же ыр катары окуп берип, айтып берип же көркөм окуп баяндап айтып берип, же болбосо аткарып бериши мүмкүн. Ошондуктан, кыргыз эли өтө бийик философиялуу, даанышман жана уникалдуу калк экендигибизди унутпашыбыз керек.

Ал эми биздин эпосубуз байыркы менен бүгүнкүнүн көпүрөсү болгон «манасчылык өнөрдүн» аркасында биздин колго тийип олтурат. Башка бир да элде мындай өнөр кездешпейт. Манасчылык бир гана кыргыздардын таалайына жаралган өнөр десек жаңылышпайбыз. Бул өнөрдүн өзөгүндө сыр бар, дегенибиз, туш келген эле адам мындай өнөргө ээ боло албайт. Манасчыны Манас өзү тандап, өзү даарыйт. Китептен жаттап Манасты айтууга болот, ал эми

«манасчы» болууга мүмкүн эмес. Анткени, чыныгы манасчы өңүндө же түшүндө аян алып, анан кийин гана эпосту айтуучу касиеттүү адам болот. Манасчылык кайыптан деп айтылат, тагыраагы, бул өнөр түш көрүүгө байланыштуу болот. Мындай өнөрдү аркалаган адамдардын табияты башкача, сезимтал, дүнүйө менен иши жок, касиеттүү адамдар болушат. Алар манасты айтып жаткан учурда өздөрүн жоготуп, акыл-эстен танып, кандайдыр бир транска кирип окуяны баяндап беришет. Манасчылардын аткаруу манерасында да түрдүү аракеттер бар. Алсак, манасчынын отурган турпаты, колдорун оңго, солго шилтеши, дене түзүлүшүнүн өзгөрүшү, тулку боюнун чайпалышы, ымдоо-жамдоо ишараттары, бет түзүлүшүнүн өзгөрүшү – ушунун бардыгы угармандарды улуу «Манас» дүйнөсүнө сүнгүп кирүүгө мажбур кылат.

Азыр биз жыйырма биринчи кылымда жашап жатабыз, Манастын жашап өткөн доорунун бери канчалаган замандар, доорлор өттү, бирок ошол учурдан берки чыныгы, Манас өзү даарыган манасчыларыбыздын саны абдан эле аз. Алардын кээ бирлери өткөн доорлордун капшыбында элес алынбай, унутулуп калгандары да болгон. Бардыгынын өздөрүнө тиешелүү айтуу манерасы, кыймылы, мимика, жест, артикуляциясы, өздөрүнө таандык айтуу чеберчиликтери болгон. Демек, бул өнөрдү ар ким эле “мен аркалайм” деген адам эле аркалай бере албайт экен, бул өнөр өзгөчө кайыптан бүткөн, түшүндө аян алуу, касиет менен болгон өнөр. Манасчылык – кереметтен, касиеттен улам пайда болуп, Манас адегенде манасчыга аян берип, түш аркылуу келээрине атактуу акыныбыз Алыкул Осмонов да ишенген. Түштөн аян берип, ырчылык кылуу VII-кылымдан баштап Европа маданиятында кездешкен. Бул тууралуу академик-окумуштуу В.М.Жирмунский мындай дейт: “Англиялык акын-ырчы Кэдмондун жаш кезинен ырга шыгы жок болгон, ар дайым ырдоо кезеги ага жеткенде ал уялып сыртка чыгып кетчү. Бир жолу да ошентип чыгып кетип, бактын түбүндө уктап калат. Түшүндө бир каардуу киши келип, “сен бу жалган дүйнөнүн кантип жаралганын ырдашың керек” – деп коркутат, эртеси ойгонуп, түндөгү ырдаган ырын эстеп, кайталап, монастрдагыларга айтып берет. Ал өзүнүн укмуштай обону менен дүйнө кантип жаралгандан баштап Христостун

өлүмүнө чейин ырдап берет. Ошентип, Кэдмон диний ырчы катары атагы жалпы Англияга тараган”.

Кыргыз элинин да бактысына жаралган манасчылар мына ушундай аян-түштөн улам айтып калышкандыктарын изилдөөчүлөргө баяндап беришкен. Жогоруда айткандай, манасчылар өзгөчө сезимтал адамдар, дүнүйө чогултуу, байлык чогултуу деген майда-барат турмуштук маселелерден алыс болушат. Алар үчүн дүнүйө чогултуу, ушак-айың айтуу, артыкбаш сөз сүйлөө, көралбастык сезимдер ж.б. маанилүү эмес.

Изилдөөчүлөр эң алгачкы манасчы деп Ырамандын ырчы уулун эсептешет, себеби Ырамандын уулу деп аты айтып тургандай, ырга-күүгө ышкыбоз болгондуктан, ошол доордогу окуяларды ырга салып ырдаган деген божомолдор бар. Кыргыз элинин турмушундагы «Манас» эпосунун өзгөчө ордун, зор маанисин терең ачып, фактылар менен далилдеп берүүдө бүгүн бизге таяныч боло турган маалыматтар негизинен эки ысым менен жана алардын эмгеги менен байланыштуу. Ал ысымдарды биз сыймыктануу менен айта алабыз. Алар – Сагымбай Орозбак уулу жана Саякбай Карала уулу. «Манас» эпосунун уникалдуулугун, «Манастын» улуулугун, ага таандык өзгөчө касиет белгилерди ишенимдүү фактылар менен далилдеп бере тургандар да ушул эки залкар манасчылардын варианттары десек жанылбайбыз. Бул эки залкардын варианттары бардык окуяларды камтыгандыгы, поэтикасынын кооздугу жана көркөмдүгү менен өзгөчө орунда турат.

Жазуучу Кеңеш Жусупов өзүнүн кара сөз менен жазган Манас китебинин аягында «Залкар манасчыларга таазим» деген ат менен Саякбай менен Сагымбай жөнүндө мындай дейт: *“Сагымбай да, Саякбай да кайталангыс алп манасчылар. Кезегинде булардан кыйындар да өткөндүр. Манасчылардын шурудай тизилген ширин сөзүнөн байыркы тополоңдуу замандын коңур добушу угулат, бабалардын элеси бүлбүлдөйт, эзелки санжыра-тарых эске түшөт. Дүйнөгө улуу Манастын добулун кагып турган ушулар. Бул эки залкар манасчы – куштун кош канаты сыяктуу, улуу эпоско кубат, өмүр берип, аны толуктап турат. ...«Манас» эпосуна тез-тез кайрылып, тереңине сүзгөн сайын, улуу*

таланттардын ишенимине, кыял чабытына, эсине, ой дүйнөсүнүн кенендигине, сөз өнөрүн кынаптап, чапчаң кура билген сүрөткерлигине, аткаруучулук усулуна таң каласын”. [108, 174-175-бб.]

Ырас, жыйырманчы кылымдын гомерлери аталган эки манасчынын бизге кылган белеги эч нерсеге алмашкыс белек. К.Жусупов бала кезиндеги Саякбайдын манас айтканын төмөндөгүчө сүрөттөйт: «Улуу Тоо арасында Эчки-Башы деген коктудагы айылдын эли күзгө жуук, суук түшкөн маалда дүрбөп калышты. «Манасчы Саякбай келиптир» дешип, жашынан карысына чейин бири-бирине сүйүнчүлөп жүрүштү. Мектепке окуган балдар айылдын майрамына кудундап, сүйүнгөнүбүздү айтпа. Чоң энем, ыраматылык, тээ борбордун артисттери койгон оюн-зоокко түк басып барчу эмес, бул жолу кошуна кемпирлерди ээрчитип, Саякбай манасчыны укканы жөнөдү. «Саякбайды сахнага чыгаргыла, Манас айтсын, силерди угуп эле жүрөбүз», – дешти. Акыры жазы кемер курчанган, мурутчан, сепейген Саякбай сахнага чыгып, эки саат бою бирде шаңкылдап, бирде көбүрүп-жабырып «Манас» айтты. Ал калпагын алып салып, улам терин аарчып, күлүп да, ыйлап да, каарданып да кирди. Баягы чөкө таандай кыжылдап, казганактаган эл кунт коюп, уюп калды. Кемпир-чал ыйлап угушту.

Буга чейин айылыбыздагы жомокчу Дүңкананын «Семетей» айтканын эшиткен элем, ырас, анда сүйүнгөм. А береги Саякбайдын айтканы мага башка бир таңкалыштуу жомок болду, биздин айылдын адамдары чогулуп, жайылган ак булуттун үстүндө отуруп, дүйнө кыдырып, учуп бараткандай сезилди. Ошо күнү оюндан кайтканыбызда асмандагы ай, керме тоолор, ал тургай алтымыш түтүн айлыбыз не бир кооз, сыйкырдуу көрүнгөн эле. ...Ушу сакадай бою сары алтын, жарым миллион сапты дээрине сактаган Саякбай – улуттун жалгыз театры жана тирүү энциклопедиясы болуп келген жана ошо даражасында кала берет» [108, 177-б.].

Бул өнөр (манасчылык өнөр) түш көрүүгө байланыштуу. Мындай өнөр эч бир элде кездешпейт, кыргыз гана Манас айткан, кайыптан өнөр жалгаса Манас ата түшүнө аян берип, улуу баяндын уламасын улап кылымдарды карытып келет.

Залкар манасчылардын өмүр баяндары, улуу баянды айтып калуу себептери жөнүндө маалыматтарды уга билип, айта жүрүүнү ар бир кыргыз, өзгөчө эркек жолдоштор, анын ичинде студенттер парыз кылып алса жакшы болмок деген ойдобуз. Биз өзүбүздүн изилдөөбүздүн жүрүшүндө “Манасчылар” жөнүндө кыскача маалыматтарды камтыган атайын “кол китеп” (орусчасы – “настольная книга”) иштеп чыгуу зарылдыгын түшүнүп, маалыматтарды болжолдуу түрдө төмөндөгүдөй топтоштурсак болот дедик.

Манасчылык өнөр дегендин өзүндө бир чоң касиет бар. Түш көрүү бул манасчылык өнөрдү коштогон негизги көрүнүштөрдүн бири катары эсептелет. Түштө кандайдыр бир чечилбеген улуу сыр бар. Ал сыр ачылганга гана ачылат, ал ар кимдин эле тагдырына дейбизби, бактысына дейбизби, айтор “манасчы” деген статуска ээ болом дегендин таалайына жазылбаган аян. Ошон үчүн, абалтан эле миллион сап «Манасты» адатта түшүндө аян берип, илме кайып касиет даарыган айрыкча кишилер гана айтып калаары бекер жерден эмес. Ушундан улам, “Манасчы” деген ким?” – деген суроо жаралышы мүмкүн.

Чынында эле, Манасчы ким? Манасчы – өткөн менен кеткенди, тээ качанкы атам заманды көз алдына элестеткен “санжырачы”, айкөл баатырдын эрдигин, баатырдыгын саймедиреген “жомокчу”, жан-дүйнөндү козгоп, көңүлүндү эргитип айгай салган “төкмө”, ойду нускалап айткан “чечен”, айтчу сөзүн уйкаштыра айткан “акын”, жагымдуу обондорду чыгарган “обончу”, сөздү асыл таштар менен шөкөттөгөн “зергер”, улуу баянды сөз менен тарткан “сүрөткер”, сөз менен оору-сыркоону айыктырган “эмчи-домчу”, Манас айтып жаан чакырган “жайчы”, Манас аркылуу эртеңкини көрө билген “олуя”, тарыхты даңктай билген “кеменгер”, кыйын күндөрдө кыргызды алга сүрөп, колдоп-коштоп турган, руху бийик айкөл адам. Ал бир эле учурда катылгандын катыгын берген баатыр да, канкор да, аялдардын образын сүрөттөп жатканда актриса, жай турмушту баяндап жатканда бейжай жаткан карапайым кыргыз элинин бакубат турмушун сүрөттөгөн кооз сүрөт-картина, мингич аттарды сүрөттөп жаткан учурда соорусу кенен сулуу жана күчтүү тулпар, табийгаттын сулуулугун сүрөттөп жатканда бейишти элестеткен – жалгыз сценарист, үн режиссёр,

коюучу режиссёр, окуяны жагымдуу же муңдуу музыка менен коштогон музыкант, ар тараптуу адис боло алат. «Баатырдын даңкын алыстан ук, жанына келсең бир киши» дегендей, манасчылар кадимкидей эле киши, бирок алар табияты таза, кандайдыр бир деңгээлде кут даарыган, сезимтал жана жандүйнөсү өзгөчө адамдар болушат. Алар менен жолугушуу жана түзмө-түз өз оозунан «Манас» угуу – радиодон, тасмадан же экрандан угууга караганда алда канча таасирдүү болот. Манас айтуу менен бирге балдарды кызыктырган ар кыл мүнөздөгү суроолорго жооп беришет. Жолугушуудан улам, студенттер кыргыздын рухий улуу дөөлөтүнө тереңдеп кирип, ага абдан берилип, кызыгып, баа бериши толук мүмкүн. Аларга «манасчынын» деңгээлин түшүндүрүп берүү керек.

Жомокчуларды, айтуучуларды же манасчыларды оозеки жана жазгыч манасчылар деп шарттуу түрдө бөлүп келишкен. Мындай бөлүштүрүүлөр манасчылардын жашап өткөн дооруна жана коомдук-тарыхый шарттарга байланыштуу болгон. Себеби, бир кезде жазуу-сызууну билбеген эл жана анын арасындагы манасчылар “Манасты” оозеки айтып келишкен, андан кийин убакыт өткөн соң манасчылардын айткандары унутулуп калбасын деген маселенин үстүндө окумуштуулар жана изилдөөчүлөрдүн алгачкыларынын эмгеги менен жазыла баштаган. Ошондой эле, арасында жазгыч манасчылардын болгондугун да билебиз. Мисалга алсак, эки доорду башынан кечирген Жусуп Мамай. Эки доор дегенибиз, оозеки доорду да, жыйырманчы кылымдын соңунда жетимишинчи жылдары жазма манасчылык доорду да басып өткөн. Жусуп Мамай – чоң манасчы, жомокчу. Ал “Манастан” башка он төрт кенже эпосту да айткан. 1918-жылы андагы Чыгыш Түркстан, азыркы Кытай Эл Республикасынын Шиңжаң-Уйгур автономдуу районунун Ак-Чий ооданындагы Меркеч айылындагы Ат-Жайлоо конушунда туулган. Анын атасы Мамай бардар, оокаты тың адамдардын бири болгон. Жусуп кичинесинен зирек, зээндүү болуп чоңойгон. Алты жашында атасы аны Ыстам Кожо деген молдого кат үйрөнүү үчүн берген. Бат эле кат таанып, окууну мыкты өздөштүргөн. Агасы Балбай да жомокчу болуп, “Манас” айтып, аны кагазга түшүрүп жүргөн. Кийин иниси

Жусуптун жөндөмүн байкап, өзүнүн кол жазмаларын окутат, Манас айтуунун ыкмаларын үйрөтөт. Башка манасчылардай эле Жусуп Мамай да “Манас” айтып калышына аян берүү себеп болгондугун белгилейт. Өзүнүн айтымында, эң алгачкы ирет ал он жашында Ырамандын Ырчы уулунан аян алат. Түшүндө жайдак буурул атка тердик салып минген кара чаар киши пайда болуп: “эй бала, жакшы билип алгын, тээтигилерди көрдүңбү?” – дейт. Караса эки боз атчан киши жанаша турган экен, бирөөнүн мингени кара көк ат, бирөөнүкү сары ат экен. Алардан ары да бир топ атчандар бар экен. Ошондо кара чаар киши атчан адамдарды Жусупка тааныштырат: “Тээтиги эки киши – Манас менен Бакай. Алардын аркасындагылар – Алмамбет менен Чубак. Ал эми тиги эң артында турган атчан – Сыргак. Мен Ырчы уул болوم. Ажыбай аркада калды” – дейт. Артына кылчайып карайын дегенчекти болбой, Жусуп ойгонуп кетип, түш экенин билет. Баатырлар Жусупка аян бергендигин билгенден кийин атасы Мамай айылдагыларды чакырып, бир козу союп, элдин батасын алат. Ошондо атасы уулуна: «Манас деген тирүү олуя, жаш адам жакшы-жаман иштерге жолугат. Кырк жаштан өтмөйүнчө “Манас” айтпа”, — деп акыл-насаатын айтат. Атасынын сөзүнөн чыкпай, “Манасты” эл алдында айтпай жүргөнү менен, уктап жатканда түнү бою айтып чыккан учурлары көп болот. Манасчынын айтымында, аны атасы молдого берип жатканда Балбай анын молдолукка үйрөнүшүнө каршы болгон. Анткени, ал зирек өсүп келе жаткан Жусуптун манасчы болушуна тыммызын үмүт байлап калган эле. Ошондуктан, Балбай Жусупту кийинчерээк молдолук окуусунан чыгарып алып, «Манастын» өзү жыйнаган варианттарын ырааты менен үйрөтө баштайт. Жусуп Балбай берген “Манастын” кол жазмаларын окуп, үйрөнүүгө жан дили менен киришет. 1932-жылы жаз мезгили келип, ууз кымыз чыкканда, чогулган элдин өтүнүчү боюнча Жусуп өмүрүндө биринчи жолу “Манас” айтып берет. Жусуп 16 жашка келгенде, атасы Мамай дүйнөдөн кайтат. Эки жылдан кийин 18 жаш курагында, кайсы бир отурушта Жумакун Мамбетакун манасчынын айтып жаткан “Алмамбеттин арманын” угуп, анын токтогон жеринен Жусуп чыдай албай улап айтып кирет да, “Алмамбеттин

Көкчөгө баргандыгы” аттуу окуяны кошуп айтып бүтүрөт. Мына ошондон кийин гана Жусуп калайык калктын оозуна алынып, "Манасчы" деген атка конот.

Биринчи бап боюнча кыскача корутунду

Кыргыз Республикасынын жогорку окуу жайларында окутулуп жаткан “Манас таануу” курсун окутуунун мазмуну, аны окутуудагы жетекчиликке ала турган теориялык маселелер менен аталган курстун структурасын караган биринчи бапта бул маселелерге удаа эле жогорку окуу жайларындагы “Манас таануу” курсунун мазмуну, максат-милдеттери жана анын теориялык негиздери тууралуу да сөз болду. Ошону менен бирге эпостун изилдениш тарыхы: аны эл арасынан жыйноо, жаздыруу, китеп иретинде басмадан чыгаруу маселелери да каралды. Эпостун варианттары жана манасчылык өнөр тууралуу маалыматтардын адабий-теориялык жана илимий-методикалык мааниси жагдайындагы маселелер да ушул бапта каралды.

Ошентип, биринчи бапты жыйынтыктап жатып төмөнкүдөй корутундуларга келдик:

1. Көлөмү жагынан да, идеялык-көркөмдүк өзгөчөлүктөрү жагынан да, эл турмушун, тарыхый баатырдык окуяларды жеткиликтүү көркөм чагылдыруу жагынан да, жүздөгөн каармандардын образдарын көркөм, элестүү сүрөттөп берүү жагынан да дүйнөдө эч бир эпос теңтайлаша албаган жападан жалгыз руханий кенч – ушул “Манас” эпосу. Мына ушундай руханий дөөлөттүн автору кыргыз эли, эл ичинен чыккан чыгармачыл инсандар. Кыргыздын ар бир айылында “Манас” айтпаган, же андан чакан үзүндү айтпаган адамды табуу кыйын. Эпос элдин руханий, маданий гана кенчи болбостон, ал элдин тарыхы, санжырасы, улуттук идеологиясы болуп калды.

2. “Манас таануу” курсунун максаттары айкындалды. Ал максатына жараша анын объекти дагы да ачыкталды, т.а.:

-биринчиден, эпостун изилдениш тарыхын тактоо, аны изилдөөчүлөрдү үйрөнүү, изилдөөлөрдүн эмгектерин - илимий булак катары үйрөнүү;

-экинчиден, эпосту айтуу өнөрүн окуп-үйрөнүү, манасчылык өнөрдүн табиятын, анын өзгөчөлүгүн үйрөнүү;

- үчүнчүдөн, эпостун варианттары, алардагы өзгөчөлүктөр жана жалпылыктар, эпостун жалпы өзөгү, андагы салтуулукту үйрөнүү;

- эпостогу эл таануу, жер таануу, т.а. этнология маселелери: кыргыз таануу идеялары, элдик педагогика, этнография, этнопсихология, элдик дүйнө таануу идеялары, элдик медицина идеялары;

-эпостогу элдик осуяттар, эл-жерди коргоо, патриотизм;

-эпосту окуп-үйрөнүү тарыхы, ага жараша иштелип чыккан окуу-нормативдик адабияттар, окуп-үйрөнүү технологиялары, окуу китептер, бул иштердин келечеги, ж.б.

3.Ушулардан улам “Манас таануу” илиминин тармактары да белгиленди, атап айтканда:

-“Манас “ эпосу жана фольклор таануу;

-“Манас” эпосу жана этнология: кыргыз таануу, улуттук идеология, улуттук дүйнөтаануу;

-Манас” эпосу жана кыргыз тарыхы;

- “Манас” эпосу жана кыргыз географиясы;

-“Манас” эпосу жана кыргыз этнографиясы;

-“Манас” эпосу жана этнопедагогика;

-“Манас” эпосу жана этнопсихология;

-“Манас” жана элдик медицина;

-“Манас” эпосу жана сөз өнөрү;

-“Манас” эпосу жана аскердик өнөр;

-“Манас” жана искусствонун башка түрлөрү (театр, кино, архитектура, сүрөт өнөрү, ...) ж.б.

4.“Манас таануу” курсунун мазмуну, маани-маңызы абдан кеңири маселелердин айкалышын камтый тургандыгы тууралуу кеңири сөз болду. Алсак, эпосту окуп-түшүнүү үчүн анын келип чыгышы, пайда болуш себептерин, эпосту эл арасынан жыйноо, жазып алуу иштерин, эпосту айтып

бүгүнкү күнгө жеткирген манасчылардын айтуучулук өнөрү, алардын жашап өткөн мезгилдери, алардын айткан варианттары, “Манас” эпосунун толук мазмуну, эпостун идеясы, андагы адам жана жаратылыш концепциялары, эпостун изилдениш деңгээли, эпосту изилдеп, жайылтуудагы иш-чаралар, эпосту окутуп-үйрөтүү иштери сыяктуу абдан орчундуу маселелер жатат. Мындан тышкары “Манас таануу” – тил, адабият, тарых, искусство, педагогика, психология, музыка, театр, укук, идеология, сүрөт, кино, скульптура, география, экология, философия, саясат, этика, медицина, дин, коом ж.б. тармактарды камтып, аларды азыркы мезгилдин орчундуу маселелери менен тикелей байланышта иликтенип, илимдин бир тармагына айланып отурат.

5.Республиканын жогорку окуу жайларында “Манас таануу” курсун окутуу боюнча төмөндөгүдөй милдеттердин коюлушу талапка ылайык келери айтылды:

- уникалдуу «Манас» эпос-үчилтигинин кыргыз маданиятындагы жана дүйнөлүк маданияттагы алган ордун белгилөө;
- эпос жөнүндөгү алгачкы маалыматтар менен (окурманды, угарманды, окуучуну, студенти ж.б.) толук кандуу кабардар кылуу;
- эпостун негизги темасы жана идеясы менен тааныштыруу;
- байыркы менен бүгүнкүгө көпүрө болгон, Манас баатырдын баянын биздин күндөргө жеткирген, баатыр өзү тандап, даарыган залкар манасчылардын жеке чыгармачылыгын, алардагы айтуучулук өзгөчөлүктөрдү даңазалоо;
- «Манасты» изилдеген окумуштуулар жана алардын эмгектери тууралуу тереңден маалымат берүү;
- үчилтикти жазып алууда, кагазга түшүрүүдө, кара сөзгө келтирүүдө, басып чыгарууда жана которууда жүргүзүлгөн иш-аракеттер жөнүндө маалыматтарды берүү;
- эпостун сюжетин, кыскача мазмунун, өзөктүү окуяларын окутуу, алардагы турмуштук-философиялык ойлордун, тажрыйбалардын маани-маңызын турмушунда колдонууга көнүктүрүү;
- үчилтиктеги каармандар системасын талдоо жана өздөштүрүү;

- эпостун өзөгүндөгү каада-салт, ырым-жырым, үрп-адаттарды жана улуттук дөөлөттөрдү окурмандардын (а.и., студенттердин) аң-сезимине, жан-дүйнөсүнө жеткирүү;
- эпостун окуяларын жана элементтерин кагазга түшүргөн сүрөткерлердин эмгектерин даңазалоо;
- муундан-муунга оозеки айтылып келген таберигибиз менен сыймыктануу сезимин калыптандыруу;
- табиятынан айтуу шыгы болбосо да ар бир окурманды «Манастын» саптарынан айта билүүгө, көркөм окууга жана кептик чеберчиликке машыктыруу;
- кыргыз баласы кылымдар бою «Манастан» кубат алып, «Манас» менен сыймыктанып да, сыйынып да келгендиктен, анын уникалдуулугун даңазалап улуттук жүзүн сактай алууга көмөк көрсөтүү;
- кыргыз улутунун идеологиясынын пайдубалы болгон эпосту сактап, өнүктүрүү, жайылтуу менен урпактарды Ата-Журт үчүн күйүп жанган мекенчил болууга, эл камын ойлоого тарбиялоо.

6. Бүгүнкү күндө “Манас” эпосу боюнча чет өлкөлүк жана кыргыздын окумуштуулары тарабынан жүргүзүлгөн изилдөөлөр абдан эле көп. Оозеки айтылып келген “Манас” кагазга түшүрүлө баштагандан тартып, анын сюжетине, жаралышына, аны айткан айтуучуларга, тактап айтканда, “манасчыларга” кызыккан дүйнөлүк деңгээлдеги изилдөөлөр – адабият таануучулар, тарыхчылар, этнографтар, философтор, композиторлор, кол өнөрчүлөр, сүрөтчүлөр ж.б. тарабынан жүргүзүлүп келип, азыркы күндө да андай ар тараптуу изилдөөлөр улантылууда.

7. “Манас таануу” илиминин калыптанышына жана өнүгүшүнө орус жана казак окумуштууларынын, айрыкча, кыргыз фольклористтеринин кошкон салымы атайы баса көрсөтүүгө татыктуу. Теориялык планда алганда, алардын эң башкы салымы – учурдагы “Манас таануу” илиминин илимий методологиясын түзүшкөндүгүндө болду.

ЭКИНЧИ БАП. ЖОГОРКУ ОКУУ ЖАЙЛАРЫНДА “МАНАС ТААНУУ” КУРСУН ОКУТУУНУН МЕТОДИКАЛЫК НЕГИЗДЕРИ

2.1.Эпостук чыгармаларды окуп-үйрөнүүнүн өзгөчөлүгү, анын “Манас таануу” курсун окутуунун өбөлгөсү катарында орду

Изилдөөнүн объектиси: Кыргызстандын жогорку окуу жайларында “Манас таануу” дисциплинасын окуп-үйрөнүү процесси.

Изилдөөнүн предмети: Кыргызстандын ЖОЖдорунда “Манас таануу” дисциплинасын окуп-үйрөнүүнүн илимий-методикалык проблемалары, мазмуну, модели, аны жүзөгө ашыруунун технологиялары.

Изилдөөдө колдонулган методдор: Диссертациялык изилдөөдө салтка айланган методдорду (илимий-теориялык, практикалык-эмпирикалык, эксперименталдык жана статистикалык) колдондук. Илимий-теориялык методдун алкагында “Манас таануу” дисциплинасын Кыргызстандын ЖОЖдорунда окутуу, анын предмети, объектиси, мазмуну, методдору, каражаттары ж.б. маселелерге байланыштуу нормативдик документтер, адабий-теориялык, илимий-методикалык эмгектер талдоого алынды, алар диссертацияда жалпылаштырылды.

Анда, негизинен, педагогикалык жана педагогикалык эмес, техникалык багыттагы окуу жайдардын окуу пландары жана программалары талдоого алында. Педагогикалык окуу жайларда, т.а. И.Арабаев атындагы КМУнун алдындагы “Манас таануу” институтунун, ал эми техникалык окуу жайлардан Ош шаарындагы Технологиялык институттун окуу планы мисалга алынды. Эки окуу жайда эки башка көрүнүш байкалды. Окуу сааттары гана эмес, окуу предметтеринин тематикалары ар түрдүү экен, айрыкча, “Манас таануу” институтунда кыйла деңгээлдеги көп предметтер максатка ылайык окуулары такталды.

Мындан сырткары, теориялык-педагогикалык адабияттардан К.Абакировдун, С.Байгазиевдин темага жараша монографиялары талданып, негизинен, илимий “Манас таануунун” кыйла маселелери ачылгандыгы белгиленди. Ушундан улам, илимий “Манас таануу” жана “Манас таануу”

предмети деген түшүнүк бөлүнүп алынды жана диссертацияда экөөнүн айырмачылыктары менен окшоштуктары, мазмуну чийме менен элестүү берилди. Ошону менен бирге, диссертацияда эпосту окутуу боюнча Д.Саалиеванын Б.Исаковдун, Б.К.Оторбаевдин жана эпосту интеграциялап окутуу боюнча М.Мадумарованын диссертациялык изилдөөлөр айрыкча көңүлгө алынды.

Экспериментте эмпирикалык-практикалык методдун алкагында байкоо жүргүзүү, аңгемелешүү, сурамжылоо, анкета толтуруу, тест жүргүзүү, алардын жыйынтыктарын анализдөө жана синтездөө, сабактарга катышуу, талдоо, тажрыйбаларды үйрөнүү иштери жүргүзүлдү. Эксперименталдык изилдөөнүн жүрүшүндө колдонулаган методдордун алкагында байкоо, изилдөө, аныктоо, текшерүү жана жыйынтыктоо этаптары жүргүзүлдү. Жыйынтыгында жетишилген ийгиликтердин пайыздык катышы аныкталып, изилдөөдөгү жалпылыктар, өзгөчөлүктөр жана айырмачылыктардын көрсөткүчтөрү сунуш кылынды.

Булардын жүрүшү, мазмуну тууралуу алдыда кенен сөз кылынат.

Дегинкиси, кыргыз эли байыркы эл, ошондуктан анын тилдик казынасы өтө бай, тилдик андай бай казына ошол элдин элдик оозеки чыгармачылыгында.

Кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгынын материалдары ички мазмуну жана формалык белгилерине карата эпикалык, лирикалык жана дидактикалык чыгармалар болуп үч ири топко бөлүнөөрү белгилүү. Ошол оозеки чыгармалар тематикасын, көлөмүн, түрлөрүн, жанрларын, поэтикалык системасындагы жалпылыктарын, турмуштук функциясын, аткарылуу мүнөзүн эске алуу менен ич ара өзүнчө бутактанып бөлүнүп кетет, бирок ошого карабай алардын мазмунунда элдин турмушу, көргөн-бакканы, ой-санаасы, эркиндикке болгон умтулууларын билдирген үмүт-тилеги, күрөшү баяндалат.

Кылымдар бою элибиз оозеки сактап биздин күндөргө жеткирген оозеки чыгармалардын орчундуу тобун эпикалык чыгармалар түзөт. Адабият теориясында эпикалык чыгармалар төмөндөгүдөй жиктелген: жөө жомоктор, жомоктор, мифтер, уламыштар, болумуштар, дастандар, тамсилдер, оозеки

баяндар, санжыра, улуу жана кенже эпостор ж.б. Курамындагы чыгармаларга караганда кайсы бир окуяларды ичине камтып, бирдиктүү бир сюжетке ээ чыгармалар эпикалык чыгармалар болуп эсептелинип, кара сөз же ыр түрүндө болот. Келечек муунду тарбиялоо максатында жана аларды учурдагы заман өзгөчөлүктөрүнө, ааламдашуу процессиндеги коомдун түрдүү жагдайларына туруштук берип, өз жашоосун тың куруп кете ала турган атуулду тарбиялап-өстүрүү үчүн эпикалык чыгармалардын ар бирин терең өздөштүрүү зарылдыгы бар.

Буга чейин элдик оозеки чыгармаларды, анын ичинде эпикалык чыгармаларды, эпосторду окутууга байланыштуу бир катар изилдөөлөр жана илимий иштер жүргүзүлгөн. Алсак, К.Кангелдиевдин «Орто мектептин IV-VI-класстарында эл чыгармаларын үйрөнүү» (1985), Т.Молдогазиевдин «Элдик оозеки чыгармаларды V-VI-класста окутуу» (1988), Б.Исаковдун «Манас» эпосун окутуу» (1989), Д.Т.Саалиеванын «Манас» эпосун үйрөнүүнүн методикасы» (1995), Б.К.Оторбаевдин «Семетей» жана «Сейтек» эпосторун окутуунун мазмуну жана методу» (1995) ж.б. изилдөөлөрдү атоого болот. Аталган эмгектерде орто мектепте элдик оозеки чыгармаларды, эпосторду окутуу, алардын окуу китептеринен жана программалардан орун алышы, окутуудагы кемчилдиктер менен алгылыктуу жагдайлар жөнүндө жакшы пикирлер айтылып, методика үчүн алгылыктуу изилдөөлөр болгон.

Методист Б.Исаковдун, окумуштуу-методисттер Д.Саалиеванын, Б.Оторбаевдин изилдөөлөрү эпостук чыгармаларды окутуу боюнча алгачкы изилдөөлөр болгон. Мына ушул изилдөөлөрдү жетекчиликке алып, фольклордук, элдик эпикалык чыгармалардын ар бирин изилдеп-иликтеп чыгуу келечектин иши.

Эпос (гр. epos – сөз, кеп, баян) – элдин башынан өткөргөн баатырдык иштерин даңазалаган ыр түрүндөгү эпикалык чыгарма. Эпосто элдин, улуттун, өлкөнүн тагдырын чече турган зор окуялар көркөм сүрөттөлүп, алар тарыхый бөтөнчө шартта жаралат. Эпостор фольклордогу эпикалык түрүнө кирүүчү ыр формасындагы көлөмдүү чыгармалар болгондуктан, анда элдин тарыхый

турмушу, маданий-социалдык абалы, карым-катнашы, үрп-адаты, келечектен күткөн тилеги кеңири чагылдырат. Кыргыз эпосторун көлөмүнө, андагы окуялардын камтылышына карап шарттуу түрдө улуу эпос жана кенже эпостор деп экиге, ал эми идеясына, окуялардын мүнөзүнө жараша баатырдык жана турмуштук деп экиге ажыратылат. Турмуштук-социалдык эпостордо эл турмушунун ар кандай жактары – эркин сүйүүгө умтулуусу, эски салтка каршы күрөшү, бийлик талашуулары, тууган арасындагы көралбастыктар жана башка ушул сыяктуу ар түрдүү кырдаалдардагы жашоо тиричиликке байланышкан окуялары сүрөттөлөт. Ал эми баатырдык эпостордо элди-жерди, Мекенди ички жана сырткы душмандардан, баскынчыларда, талап-тоноочулардан коргоого жан аябаган жоокердик милдет, баатырдык сүрөттөлөт. Ата-бабаларыбыз бизге, башкача айтканда, урпактарына терең мазмундуу, укканга, окуганга да кызыктуу социалдык-турмуштук эпосторду («Кожожаш», “Саринжи Бөкөй”, «Кедейкан», «Мендирман», «Олжобай менен Кишимжан» ж.б.), баатырдык кенже эпосторду (“Жаныш, Байыш”, “Жаңыл Мырза”, “Курманбек”, “Эр Табылды”, “Эр Төштүк” ж.б.) сыяктуу көөнөрбөс мурас катары калтырган. Мына ушул эпосторду келечек муунга окутуу эң башкы максат - алардагы мекенчилдик дух, жаш муундун жан-дүйнөсүнө чоң таасир бере алгандыгы менен баалуу.

Белгилүү окумуштуу, педагогика илимдеринин доктору, профессор А. Муратов элдик эпосторду окутуу маселеси боюнча бир нече өзгөчөлүктөрдү белгилеген:

“*Биринчи өзгөчөлүк* – жалпы эле фольклордун өзгөчөлүгү менен байланыштуу каралууга тийиш. Ар бир чыгарманын текстин интерпретациялаган кезде анын жазма адабияттан бөтөнчөлүктөрү белгиленип турушу керек, ансыз профессионал адабиятты караган көз менен оозеки эл чыгармачылыгын кароо мүмкүн эместигин айтып, [159, 143-144-б.] Ал өзү түзүп, басмадан чыгарган “Адабият терминдеринин түшүндүрмө сөздүгүнөн” [12, 76-б.] оозеки жана жазма адабияттын айырмасын келтирген: “Элдик оозеки чыгармачылыктын жазма адабияттан айырмасы:

1. Коллективдүүлүгү, б.а., бир чыгарманын түпкү тегин жалгыз адам түзгөн болсо да, ал эл арасында оозеки жашап, ага улам кийинки муундун өкүлдөрү кошумчаларын кошот, кыскасы, автору белгисиз болот да, коллективдин чыгармасына айланат.

2.Варианттуулугу. Элдик оозеки чыгармаларда туруктуу текст жок болот да, бир эле чыгарма жаралуу мезгили, орду, аткаруучусу жагынан ар түрдүү болуп кала берет, натыйжада анын ар кыл варианттары келип чыгат.

3.Салттуулугу. Мындай чыгармаларда текстинен тартып, сюжет, образ, мотивдеринде окшоштуктар болот да, алар варианттардан варианттарга, бир мезгилден экинчи бир мезгилге көчүп жүрө берет.

4. Оозеки болушу.

5.Көркөмдүк системасында туруктуу сөздөрдүн, фантастиканын, гиперболанын көп кездешиши, реалдуулукка караганда, идеалдуулуктун арбын өкүм сүрүшү” [159, 143-144-б.];

Экинчи өзгөчөлүгү – фольклордук чыгармаларды салыштырма анализ жүргүзүү анын табиятын туура түшүнүүгө жардам берет. В.М.Жирмунскийдин “тарыхый-генетикалык” (бул же тигил көрүнүштүн түпкү тегин кароо); “тарыхый-типологиялык” (бул же тигил көрүнүштү коомдук өнүгүштүн баскычтары менен кароо); “улуттар жана элдер аралык маданий өнүгүштүн контекстинде кароо” деген сунуштаган ыкмаларын жазып, мугалим бул эмгекти, о.э., салыштырма-типологиялык талдоо жүргүзгөн башка эмгектерди да билүүгө тийиш” – деп эсептейт.

Үчүнчү өзгөчөлүк – элдик оозеки чыгармалар эл арасында оозеки тарагандыктан, анын алып жүрүүчүлөрү таланты бар кишилер – манасчылар, төкмөлөр, ырчылар болушкан, алардын ....аткаруучулук өнөрү чоң мааниге ээ. Ошондуктан мугалим фольклордук чыгармалардын бул өзгөчөлүгүн эске алуу менен техникалык каражаттар аркылуу (видео, DVDж.б.) аткаруучунун жандуу элеси, айтып жаткандагы абалын, аны аудитория кандай кабыл алып жатканы менен таанышыш керек.

Төртүнчү өзгөчөлүк – элдик чыгармалар, алардын ичинде эпостор азыркы балдардын дүйнөсүнө дагы жакын болушу үчүн андагы тил байлыктары менен өзгөчө иштөө керек. ...Ырасында, учурда кыргыз тилин эң мыкты билет деген окуучулар да эпостордон өзү маанисин билбеген, түшүнүксүз сөздөрдү жайнатып таап чыгат. Андыктан кыргыз фольклору балдар – тил байлыгын өстүрө турган айдың талаа, башка бир жерден да таба албай турган рухий кенч, алтынга алмаштыргыс, казган сайын улам ары казып кете бере турган кен”. [159, 144-145-б.]

А.Муратовдун элдик эпосторду окутуудагы белгилеген өзгөчөлүктөрдү ар бир методист жетекчиликке алуусу зарыл. Окутуудагы ал өзгөчөлүктөр бири-биринен бөлүп алынып салууга мүмкүн болбогон биримдикти түзүп, аларды айкалыштырып колдонуу аркылуу окутулган сабак өз максатына толугу менен жете алаары шексиз. Окумуштуу А.Муратов белгиленгендей окуучулар же студенттер эле эмес, кээ бир учурларда эпостордун өзөгүндөгү көркөм сөз каражаттары катары берилген “көөнө” сөздөрдү, же болбосо фразеологизмдердин маанисин мугалимдер да, окутуучулар да өздөрү билбеген учурлар кездешпей койбойт. Андыктан, окутуучуга ириде, элдик чыгармалардын өзөгүндөгү эскирген, көөнө сөздөрдүн маанисин билүү зарылчылыгы туулат. Ал үчүн мугалим же окутуучу күн мурунтан чыгармалар менен таанышып, анын мазмунундагы түшүнүксүз сөздөрдү бөлүп жазып алып, ал сөздөрдү түшүндүрмө сөздүктөн, фразеологиялык же орфографиялык сөздүктөн, же болбосо К.К.Юдахиндин, К.Карасаевдин ж.б. сөздүктөрүнөн карап, түшүндүрмөсүн окуп-билип, керек болгон учурда конспектилеп жазып алгандан кийин гана, сабакты, лекцияны же практикалык сабактарды алып баруусу туура болот.

Жогорку окуу жайларында “Манас таануу” дисциплинасын окутуу процессин уюштуруу да дал ушул жогоруда айтылган тартипте уюштурулушу зарыл. Албетте, оозеки чыгармалардын башында “Манас” эпосу турат, бирок анын өзөгүндө бардык кенже эпостордун, лирикалык жана дидактикалык чыгармалардын тизими жатат, башкача айтканда, турмуштук жана баатырдык

эпостордун тең жарымын “Манас” үчилтигинен кездештирүүгө болот. Демек, студенттерди турмуштук жана баатырдык кенже эпостордун кыскача мазмуну менен тааныштырып, ал эми эпосторду башынан аягына чейин окуп келүүнү тапшырма катары берүү керек. ЖОЖдун окутуучусу “Манасты” окутууга киришүүдөн мурда, өтүлгөндөрдү кайталап, кенже эпосторду тааныштыруусу – үчилтикти окутууга өбөлгө боло алат.

Студенттер айрым бир эпикалык чыгарманын, айталы, “Кожожаш” эпосун, кыскача мазмунун угуп, андан соң үйдөн өз алдынча эпосту башынан аягына чейин окуп, эпостун көтөргөн негизги маселеси адам менен жаратылыштын табигый бирдиги, гармониясы жөнүндөгү бул эпостун бир караганда өз элин, өз үй-бүлөсүн, элин, айылдаштарын мергенчилик менен асырап бакан мерген жөнүндөгү чыгарма экендигин, башкы каарман Кожожаштын өлүмүнө байланыштуу философиясы өтө терең, ал жалпы адамзаттык улуу философия экендигин, «аманатка – кыянат кылбоо» деген жашоонун жазылбаган мыйзамын аңдап-түшүнүшөт. Кантсе да эпикалык чыгармаларды окутуу лирикадан кескин айырмаланган методиканы талап кылаары бышык. Бул боюнча белгилүү окумуштуу Бектурсун Алымов мындай деп жазат: “Кыргыз адабиятын окутуу методикасы, илим катары жетимишинчи жылдардан бери калыптанып келе жатат, анын изилдөө объектиси да улам кеңейүүдө. Мектеп курсунда кыргыз адабиятын окутуу иши учурда методисттердин гана милдети болбошу керек, кайсыл илим тармагынын тарыхы менен теориясынан дарс окуган окутуучу ошол илим тармагын, анын предметтик курсун окутуунун методикасы менен тааныш болушу абзел, тааныш эле болушу жетишсиз, ал анын сырларын өздөштүргөн адис болушу шарт. Айталы, адабий жанрлардын ичинен лириканы же драмалык чыгармаларды окутуунун методикасы канчалык бири экинчисинен айырмаланса, эпикалык чыгармаларды окутуу иши да ошондой өзгөчөлүктөргө ээ. Эпикалык мурастарды окутуунун татаалдыгы ошол чыгармалардын көлөмүнүн чоңдугу, ирилиги, катышкан каармандарынын молдугу менен түшүндүрүлөт [31, 208-б.]. Окумуштуунун ушул оюнун тегерегинде ойду уланта

турган болсок, эпикалык мурастардын эң эле көлөмдүүсү “Манас” үчилтиги. Аны окутуунун методдору менен каражаттарын окумуштуу Д.Саалиева төмөнкүчө аныктайт: “Мектептин сегизинчи классында окуучулар “Манас” үчилтиги менен толук таанышышат. Алар аталган көркөм чыгарма менен биринчи жолу жолугуп жатышкан жок, тээ бешинчи – жетинчи класстарда эле программа эпостон айрым үзүндүлөрдү сунуш кылган, демек, окуучу эпос менен тааныштыгы бар. Мугалимдин милдети – ошол окуучу билген материалдардын тегерегинде суроолорун түзүп, эпосту бир ирет эске салганы оң” [134, 177-б].

Изилдөөчү Д.Саалиеванын сөз болуп жаткан эмгеги “Манас” эпосунун баатырдык эпос катары темасы менен идеясын окутуу маселесине басым жасаган. Ырас, баатырдык эпос, аны окутуу проблемалары мектеп курсундагы башка жанрлардан кескин айырмаланып турат. Балким, ал айырмачылыктардын негизгиси – чыгармадагы башкы каармандардын баатырдык образдарын сабакта талдоо иштери болсо керек. Баатырлардын көркөм образдарын сабакта талдоо чыгарманын жанрдык табиятын да туура түшүнүүгө, анын темасы менен идеясын да туура аныктап алууга көмөкчү болот.

Эми баатырдык “Манас” эпосундагы башкы каармандардын негизгилеринин көркөм образдарын талдоо учурунда кармана турган теориялык маселелерге токтолуп көрөлү. Эпосто негизги баатыр каармандардын экөөсү – бул Манас менен Коңурбай.

Түпкүлүгүндө, Манас менен Коңурбай турмушта карманган багыты боюнча да, жан дүйнө абалы менен түшүнүктөрү боюнча да бири-экинчисине түк дал келбеген, тескерисинче, бири-экинчисине карама-каршы коюлган эпикалык каармандар. Бирок бул экөөнү бириктирип турган бир гана нерсе – экөө тең жанда жок баатыр, айкөл, тайманбас жоокер, ар бири өз элинин патриоту. Мына ошондуктан бул экөөнү бир полотнодо салыштырып кароого болот.

Түрк тилдүү элдердин дээрлик баарында элдик эпостор көөнө мурас катары жашап келе жаткан чыгармачылыктын бир негизги салаасы. Айрыкча кыргыздарда “Манас” үчилтиги башында турган ондогон баатырдык кенже

эпостор бар, аларды зарылдыгы келгенде санайбыз жана алар тууралуу оюбузду айтабыз. Ал эми түрктөрдө да ошого окшогон баатырдык эпостор бар. Элдик эпос болгондуктанбы, алардын көбүндө каармандарды, айрыкча, баш каармандарды, баатырларды сүрөттөө көп жагынан окшош келет.

Биз бул жолу түрк урууларынын ичинен баатырдык эпосторго эң эле бай болгон кыргыздардын элдик эпосторунда, айрыкча, “Манас” эпосунда баатырлардын сүрөттөлүшүнө токтололу деп турабыз, анткени баатырдык мотивдер ушул эпосто көп, баатырлардын көркөм сүрөттөлүшү да ушул эпос башкаларга үлгүдөй туюлат. “Манас” эпосунда баатырлар көп, алардын айрымдары Манас баатырдын өзү баш болгон анын жанында жүргөндөр Кошой, Алмамбет, Чубак, Сыргак, кырк чоросу, анын душмандары (кыргыздын душмандары) Коңурбай, Нескара, казактардан Көкчө баатыр жана башкалар, буларды аттарын санай берсең жүздөп саналат. Ар бири өзүнө тиешелүү баатырдык касиет-белгилерге, өзгөчөлүктөргө ээ.

Элдик эпостордогу баатырдык мотивдердин сүрөттөлүшү боюнча ондогон макалалар жарыяланды. Ошолордун эң эле көрүнүктүүсү, негиздүүсү профессор А.Сыдыковдун “Манас” эпосундагы баатырдыктын мотивдери” деген аталыш менен бир нече ирет жарыяланган илимий монографиясы [359] болуптур, бу киши бул боюнча кандидаттык диссертациясын да коргогон (А.Сыдыков. Идеалы героического в эпосе “Манас”. Филология илимдеринин кандидаты даражасын алуу үчүн жазылган диссертация. – Москва, 1972) .

А.Сыдыковдун монографиясынын “Баатырдык салыштыруулардын сүрөттөлүшү” деп аталган экинчи бапта эпостун алтымыштан ашуун варианттарынын ичинен кеңири белгилүү болгон Саякбай Каралаевдин вариантындагы баталдык окуялардын сүрөттөлүш ыкмалары, композициясы, Сагымбай Орозбак уулунун вариантындагы согуштук окуялардын баяндалыш ыкмалары менен композициясы илимий изилдөөлөрдүн негизги методу болгон салыштырма-типологиялык, тарыхый-салыштырма методдорунун талаптарына ылайык аткарылганы абдан ийгиликтүү чыккан. Эпостун көркөм текстиндеги типтүү окуялар, өзөк окуялар, алардын айрым үзүндүлөрү атайы изилдөөнүн

объектисине алынып, баатырдык салыштыруулардын картинасындагы вариацияланышы да биз жогоруда белгилеген илимий методдордун негизинде ишке ашырылган. Автор өзү белгилегендей, эпосто согуштук окуялардын сүрөттөлүшүнө, салгылашуу сценаларына өзгөчө маани берилген, ошондуктан согуш эпизоддорунун көркөм композицияларын талдоо эпостун поэтикасын үйрөнүүдө зарыл мааниге ээ. Сөз болгон эки вариантта согуш картиналарын сүрөттөөнүн композициялык курулуштарында жалпылыктар арбын. Ошого карабастан, автор ар бир вариантты өз-өзүнчө бөлүп карайт. Туруктуу, өзөк окуяларды эске албаганда эки вариантта баталдык окуялардын композициясы, алардын көркөм иштелиши бири экинчисинен кескин айырмаланат эмеспи.

“Эпостогу каармандык мотивдер, дейт, автор, алардын окуянын жүрүшүндөгү өнүгүү эволюциясын ырааттуу изилдөө эпостун оозеки жашашы үчүн поэтикалык тилдин туруктуу формаларынын жана сюжет куруунун салттуу компоненттеринин маанилерин көрсөткөндүгүн белгилеп келип, мына ошондой традициялык формалар эпикалык чыгарманын муундар аралык интеграцияланышына жардам берээри жөнүндөгү илгери үмүт-тилектерин да билдирген. “Демек, байыркы поэтикалык эстеликтин азыркы заман менен мындай үндөшүүсүндө кыргыздардын алыскы ата-бабалары тарабынан даңкталып ырдалып келген, элдик ырчы жана айтуучулардын көптөгөн мууну аркылуу бизге келип жеткен так ушул баатырдык мотивдер, эрдиктин идеалдары негизги ролду ойногон” [359, 56-б].

Эпостун тулку боюна бүтүндөй сиңирилген баатырдыктын символу болгон Манас турат, баатырдык көрүнүштөр ошонун айланасында жүрөт. Эпостогу башка баатырлардын (айрымдарынын баатырдыгы жадесе Манастан да кем калышпаган) согуштук эрдиктери ошол Манас баатырдын аракетерине байланыштырылган. А.Сыдыковдун айтымында “элдин түшүнүгүндө бүткүл сонун деп эсептелген, тууроого, артынан ээрчүүгө татыктуу деп эсептелген баатырдын идеалы мына ушул образда толук жүзөгө ашырылган. Ушул образда эң жогорку баатырдык сапаттар синтездештирилген, бул сапаттарды Манас өзүнүн бүткүл эрдик иштеринде көрсөтөт”. Эпостогу элдик нукура

баатырлардын бири кан Кошойдун Манас баатырга мындай мүнөздөмө бергенин көрөбүз:

Качырганын куткарбас,
Кабылан сыры бар экен.
Каары катуу бала экен,
Жоону көрсө чоочубас,

(Сагымбайдын вариантынан).

Жолборс сыны бар экен.
Миңди көрсө шашпаган,
Миң душманды көргөндө,
Көп экен деп качпаган...

Бул Кошой баатырдын жаш баатыр Манастын душман менен болгон биринчи салгылашуусунан көргөнүн айтканы. Эпосто Манастын эрдигине карата ошол эле Кошойдун бир нече жерде ар кыл мотивде айткандарын учуратабыз. Манастын эрдигин, тайманбастыгын, баатырдыгын Бакай, Кошой, Алмамбет, Чубак, Сыргак, кырк чоронун башчысы Кыргыз чал жана башка анын тегерегиндегилерден башка да анын душмандары да мойнуна алышат, эпосто бул абдан кылдаттык менен сүрөттөлгөн. Айталы, Сагымбай Орозбаковдун вариантында Манас баатырдын кайраты, тайманбастыгы, күч-кубаты жагынан аны арстан менен жолборско, чапчандыгы кабылан менен илбирске, кыраандыгы бүркүткө салыштырылат. Айкөлдүгү (муну душмандары эмес, жанындагылары) деңиз менен океанга, бекемдиги болсо, аска ташка, Ала Тоого салыштырылат.

Манастын аскерлеринен жеңилип бараткан душмандарынын ага берген баасын карап көрөлү:

Кыйкырып түрө качырса,
Кылычынын мизинде
Кырк душмандын каны бар.
Найзасынын учунда,
Жүрөт кошо айбаты
Жүз кишинин жаны бар.
Жеке башы баатырдын,
Жети миң колдой шаңы бар.
Бет алдынан карасаң,
Ажыдаардын түрү бар.

Аз болгондо кийгени,
Атан төөнүн жүгү бар.
Өлөмүн деген турбаса
Өзгө пенде ким турсун?
Ажалы жеткен турбаса
Асили пенде тургусуз.
Алтымыш кулач найзасын
Колтукка кыпчып алыптыр,
Ажыдаар менен жолборсу
Артынан сойлоп алыптыр.

Көсөө куйрук көк бөрү –
Көк жал эрдин жөкөрү
Артынан ээрчип алыптыр.
Алп кара куш арбайтып,

Асмандан бутун салыптыр.
Кара чаар жолборсу,
Кайып эрен кырк чилтен
Канкор эрдин жолдошу...

Каардуу Манас согуш учурунда душмандын көзүнө мына ушинтип көрүнөт. Айрыкча, анын айыгышкан душманы Коңурбай менен Нескаранын баатырга берген сыны, мүнөздөмөсү адамды таң калтырат, а чынында, алар деле Манастан кем калышпаган кайрат күч менен эрдиккее ээ баатырлар эле. Ошол Нескара (же Коңурбай бекен?) Манас баатырды минтип сындайт, сындап эмес, анын накта баатырдыгына баа берип, ары таң калып, айласыз минтип баа берет: “Кайратын көрсөң кара тоо, Катылган пенде калбайт соо. Айбатын көрсөң ала тоо, асылган калбайт аман соо. Болжолуна красаң, Болот Өтпөс кара таш. Күрсү тийсе оюлгус, Туюк сөөк, чулу баш. Аз кийгеним дегени, Атан төө жүгү бар. Адам уулу тик бакыс, Ажыдаар түгү бар. Сакалы саадак сабындай, Мурутун көрсө өткөндөй, Букарлыктын шабындай. Ызгаардуу айткан сөзү бар, Шыркыраган ширенди, Кызыл жалын көзү бар”. Баатыр Манас душман тарабынан да мына ушинтип сүрөттөлөт.

Эпосто Манас баатырдын (демек, кыргыздын) душмандары жалаң жаман иштери, терс көрүнүштөрү менен сүрөттолгөнү менен ал душмандардын согуш өнөрүн мыкты билгендиги, ал эмес кээде жакшылык иштери боюнча да кыргыз баатырлары менен бир катарга коюлуп баяндалганын коробүз, мындай көрүнүш, айрыкча, Сагымбайдын вариантында көбүрөөк орун алган. Дегинкиси, бир жагынан Манаска, анын чоролоруна кандай коркунучтуу душмандар менен салгылашууга туура келгени белгиленсе, экинчи жагынан, эл сүйүктүү, ардактап-даңктаган, сыймыктанган баатырларынын душмандары да өздөрүнө татыктуу болушу керек деген мааниде. Манастын баатырдык сапаттарынан Коңурбайдыкы да калышпайт деп жогоруда айттык эле. Коңурбай да өз элинин эркиндигин (ал жалаң эле баскынчы эмес), намысын коргогон эл баатыры.

Ал Сагымбайда мындай дейт:

Өлсөм өлүп жөнөйүн,

Кызыл ойрот журтума
Кызмат кылып көрөйүн.

Же болбосо, дагы бир жеринде:

Өлсөм акыр өлөрмүн,
Артыма калсын өнөрүм.

Коңурбай баатыр өнөрүм деп согуштук тактика менен стратегиясын, душман менен кармашууда колдонгон айла-амалдарын айтып жатса керек, Биздин оюбузча, Манастан кем калбаган ошол баатыр түпкүлүгүндө ойроттун элинин женишке жетишин тилек кылган, анын өнөрүн, эрдиктерин кийинки баатырлар колдонушса экен деген тилегин билдирип жатат.

Сагымбайда да Саякбайда да ошол эл душманы Коңурбайдын баатырдыгы, кайраты менен айбаттуулугу, Манастан кем калбаган тайманбастыгы, ошону менен бирге айла-амалкөйлүгү адилеттүү даңазаланат. Баатырды баатыр деш керек. Ошол баш каарман, башкы душман Коңурбайдын баатырдыгын мүнөздөөдө анын каардуу көрүнүшүн, кунарсыз келбетин ачып көрсөткөн туруктуу эпитет катары “калча” түшүнүгү колдонулат. Кантсе да душмандуу гиперболалуу портретинде болсо да анын баатырдык белгилери үстөмдүк кылат, карайлы:

Кирпиги сайдын талындай,
Айдары аттын жалындай.
Мурутун бурап артына,
Ай балтанын сабындай.

Коңурбайдын баатырдыгынын дагы бир жерде сүрөттөлүшү мындай:

Өңү бышкан өпкөдөй,
Сакалдары туу куйрук
Сараптан тешип өткөндөй.
Көзү өгөгөн темирдей,
Муруну бар каапырдын
Бузулган тоонун сеңирдей.
Түлөгөн жору каштанып,

Оозунан от чыкса,
Чоң тандырдын табындай.
Желеги кара көк найза,
Жер көчкөндөй бир сайса.
Өгүздөй болгон чоң дөөкөр
Өрттөнгөн дөңгөч баштанып.
Мурдун көрсөң бөрүдөй,
Эки көздүн чуңкуру
Казып койгон ородой.
Кирпигинин чылпагы,
Мергендердин шородой

Көк бөрү тонун жамынып,
Көк арстандай чамынып,
Бет келгенин кыйраткан.

Кантсе да Коңурбай терс карман, кыргыздын коконучтуу душманы, мына ошол себептен манасчы (айтуучу) анын портретин сүрөттөөдө терс, жагымсыз эпитеттерди пайдаланат. Бирок ошого карабай, андай каармандын баатырдыгын айтпай коё алган эмес. Түрк тилдүү элдердин дээрлик баарында элдик эпостор көөнө мурас катары жашап келе жаткан чыгармачылыктын бир негизги салаасы. Айрыкча кыргыздарда “Манас” үчилтиги башында турган ондогон баатырдык кенже эпостор бар, аларды зарылдыгы келгенде санайбыз жана алар тууралуу оюбузду айтабыз. Ал эми түрктөрдө да ошого окшогон баатырдык эпостор бар. Элдик эпос болгондуктанбы, алардын көбүндө каармандарды, айрыкча, баш каармандарды, баатырларды сүрөттөө көп жагынан окшош келет.

Элдик эпос болгондуктанбы, алардын көбүндө каармандарды, айрыкча, баш каармандарды, баатырларды сүрөттөө көп жагынан окшош келет.

Биз бул жолу түрк урууларынын ичинен батырдык эпосторго эң эле бай болгон кыргыздардын элдик эпосторунда, айрыкча, “Манас” эпосунда баатырлардын сүрөттөлүшүнө токтололу деп турабыз, анткени баатырдык мотивдер ушул эпосто көп, баатырлардын көркөм сүрөттөлүшү да ушул эпос башкаларга үлгүдөй туюлат. “Манас” эпосунда баатырлар көп, алардын айрымдары Манас баатырдын өзү баш болгон анын жанында жүргөндөр Кошой, Алмамбет, Чубак, Сыргак, кырк чоросу, анын душмандары (кыргыздын душмандары) Коңурбай, Нескара, казактардан Көкчө баатыр жана башкалар, буларды аттарын санай берсең жүздөп саналат. Ар бири өзүнө тиешелүү баатырдык касиет-белгилерге, өзгөчөлүктөргө ээ.

Мында элдик эпостордогу баатырлардын сүрөттөлүшүн “Манас” эпосу, анын ичинде Манас баатыр менен Коңурбайдын баатырдык белгилеринин сүрөттөлүшүнүн айрым гана учурларына токтолдук. Кыргыздын башка кенже эпосторундагы баатырлардын көркөм сүрөттөлүшүн окутуу маселелери деле ушундай таризде жүргүзүлөт.

Жогорудагы эпостор түрдүү доорлорду, замандарды чагылдырып жатса да, бардыгында эле максат-мүдөөлөр бирдей, тактап айтканда, элди, жерди, Мекенди ички жана сырткы душмандардан, баскынчылардан коргоо негизги максат. Эпостогу башкы каармандардын бардыгы эли менен Мекенин ыйык жана бийик көргөн чыныгы баатырлар экендигин, демек, азыркы учурда да ар бир атуул өз Мекени үчүн жана анда жашап жаткан мекендештеринин тынч жашоосу эң негизги милдет экендигин студенттерге жеткирүү керек. Өз кезегинде элдик оозеки чыгармаларды ийине жеткире аткарып, эске бекем сактап калып, улам жаңы муунга айтып берип келген жеткирүүчүлөрдүн ролу да аябагандай зор. Мындан улам, жеткирүүчүлөр кимдер? деген суроо туулат. Албетте, алар калк арасынан чыккан ырга-күүгө шыктуулар, куйма кулак сөзмөрлөр, чечен сөзгө жөндөмдүү айтуучулар, жомокчулар, манасчылар жана башкалар. Алар келечек муун алдында абдан зор жана баалуу эмгек кылышкан. Баасы кунсуз, эч бир нерсеге алмашкыс улуттук дөөлөттөрдү биздин күндөргө жеткирген жомокчулар, манасчылар жалпы элдик, улуттук ой-сезимдерди билдирген адам катары аракеттешип, өздөрү айтып жаткан чыгармаларда болуп өткөндөрдү, элдин турмушун болгонун болгондой кылып эч өзгөртүүсүз толук, кеңири, ар тараптан көркөм сүрөттөп беришкен. Байыркы Грециянын бүт турмушу (үрп-адаты, салты, ишеними, рухий түшүнүктөрү ж.б.) Гомердин чыгармачылыгында кандай көркөм чагылдырылса, кыргыздардын «Манас» эпосу жана ал баштаган бардык элдик чыгармаларында элдин турмушу так ошондой көркөм жана кызыктуу сүрөттөлөт. Демек, биз, окутуучулар эң биринчи кезекте студенттерге элдик чыгармаларды бизге жеткирген айтуучулардын эмгегин баса белгилеп көрсөтүүбүз керек. Ошондо гана студенттер кылымдардын түпкүрүнөн келе жаткан маданий, руханий байлыктын башында турган эпостук чыгармалар – “элдүүлүк” деген терминди тастыктоо менен кыргыз элине гана тийиштүү көркөм сөз мурасы болгондугуна ынанышат. Бул тууралуу В.Г.Белинский: «элдүүлүк – эпикалык поэманын бирден бир негизги шарты» – деп белгилеген. Демек, эпикалык мурастарды

терең өздөштүрүү менен студенттер эпосторду жараткан ата-бабаларына, алардын жашап өткөн доорлору менен калтырган мурастарына терең баа берип, таазим кылууну үйрөнүшөт.

Эпикалык чыгармалардын мазмуну менен таанышкан студенттер кыргыз элинин эң бир кыйын, эң бир татаал окуяларды башынан өткөрүп, кээде биригип, кээде чачылып, кээ учурларда таптакыр жок болуп кетүү коркунучуна кабылганда, дал ушул оозеки чыгармалар, алардагы баатыр уулдардын духу жана жеңиши, алардын коргоосу астында бири-бирине жөлөк-таяк болуп, бирине бири дем-күч берип, өксүгүн басып, сооротуп ушул күндөргө жеткенинен кабардар болушуп, азыркы күнүнө шүгүр кылып, элинин өткөнүн эске алуу менен учурдагы жашоосунун убактылуу кыйынчылыктарын жеңе билип, түрдүү жагдайларды акыл калчап чече билүүгө үйрөнүшөт. Студенттер кенже эпостордун мазмуну менен таанышуу аркылуу кыргыз элине мүнөздүү төмөндөгүдөй кулк-мүнөздөрдүн болгондугунан кабардар болушат: баатырдык, кайратмандык, боорукердик, эрдик, каармандык, акылдуулук, айлакердик, жөнөкөйлүк, иш билгилик, даанышмандык ж.б.

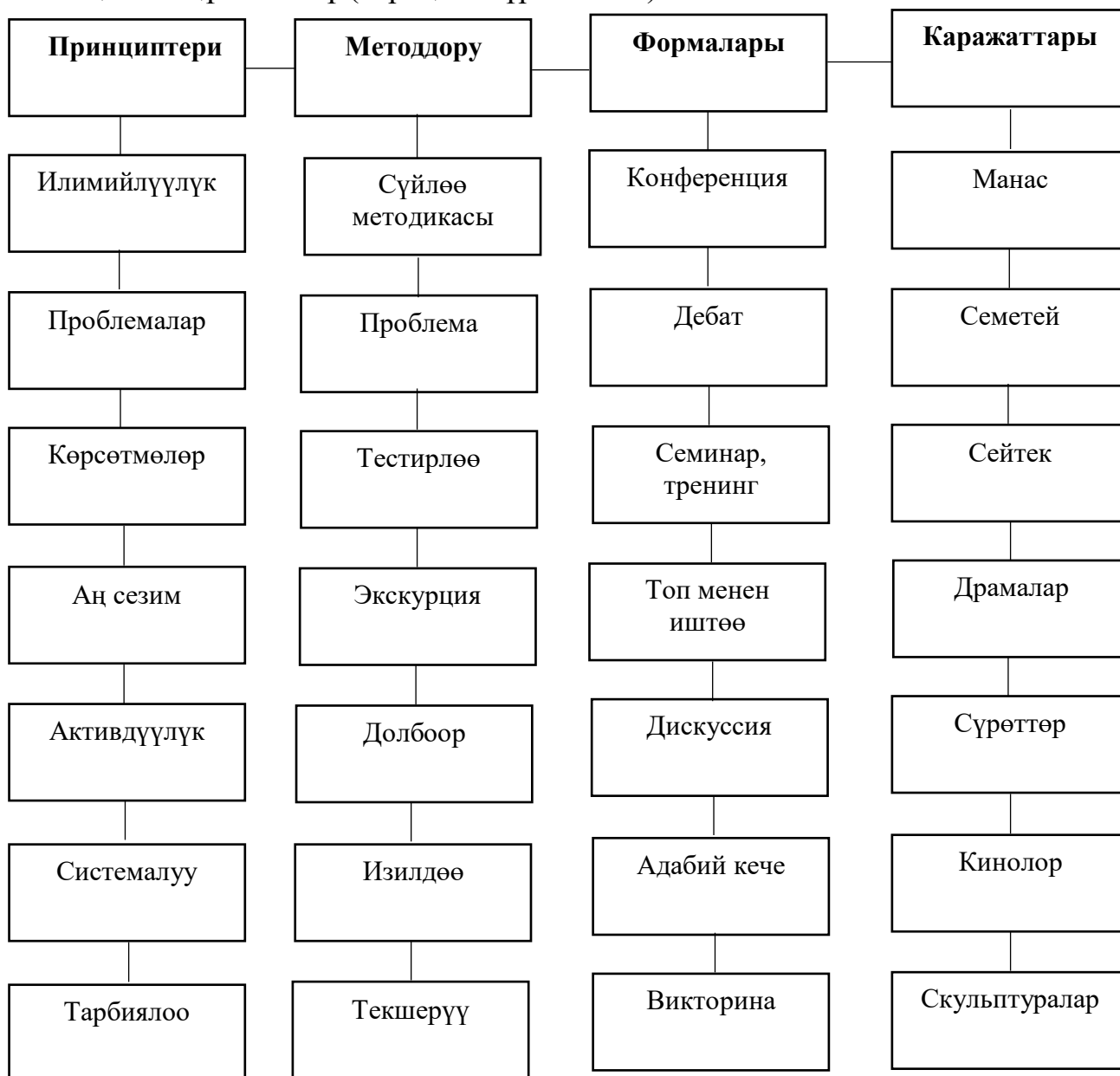
Эпикалык текке кирген ар бир чыгарманы окутуунун технологиялары жогорку окуу жайларында “Манас таануу” курсун окутууга түздөн-түз өбөлгө, анткени “Манас” үчилтиги ошол эпикалык тектеги чыгармалардын башында турган уникалдуу чыгарма, ансыз, балким, кыргыздын эпикалык чыгармаларын элестетүү мүмкүн эмес. Ошондуктан окутуучу “Манас таануу” предметин окутуудан мурда кыргыз адабиятын окутуу методикасындагы эпикалык чыгармаларды окутуунун жолдорун, методдорун, ыкма-амалдары менен каражаттарын терең өздөштүрүп алганы оң.

2.2. “Манас таануу” курсун окутуудагы заманбап технологиялар: принциптер, методдор, формалар жана каражаттар

Мектептен айырмаланып, жогорку окуу жайында сабакты уюштуруу башкача нукта ишке ашырылат. Сабак деп аталган процесс окутуучунун чыгармачылыгынан көз каранды болуп, ал мектеп сабагынын 45 мүнөтүнүн ордуна 1 саат 20 мүнөттүк убакытта болуп өтүп, бир канча этаптардын

негизинде ишке ашырылат. Алсак, өтүлө турган темага арналган лекция (документалдык маалыматтар, негизги ойлор, илимий-теориялык фактылар, тиешелүү аргументтер ж.б.) системалуу түрдө берилет; эгер практикалык (семинардык) сабак өтүлө турган болсо, илимий-методикалык ыкмалар, анын ичинде дидактикалык маалыматтар, технологиялык жабдуулар, таянуучу каражаттар, алдыңкы тажрыйбалар, инновациялык жаңы методдор ж.б. жардамга келет.

Төмөндө жалпы принциптер, методдор, форма-каражаттар тууралуу таблицкага көңүл бөлөлү (караңыз: сүрөт 2.2.1.)

Сүрөт 2.2.1 - “Манас таануу” курсун окутуунун жалпы маселелери (принциптери, методдору, формалары менен каражаттары)

Практикалык, семинардык, лабораториялык сабактар окутуучудан да, студенттерден да жаңычылдыкты жана эркиндикти талап кылат. Ал эми лекциялык сабактарда: анын дисциплиналык мазмуну, структуралык компоненттери, стилдик өзгөчөлүктөрү, теориялык аспектилер каралып, рамканын чегинде, бир жактуулук өкүм сүрөт. Анткени лекцияда негиздүү гана маалыматтар айтылып, далилдер келтирилип, андан кийинки ой окурмандар менен студенттердин талкуусуна коюлат. Лекция монологдук кеп катары мүнөздөлүп, бир гана адам тарабынан окулат. Башка сабактар болсо көпчүлүктүн катышуусу менен өтөт. Лекциянын структуралык түзүлүшү (бөлүктөрү, мазмундук олуттуу маселелери жана алардын байланыштары) компоненттери боюнча төмөнкүдөй системада аткарылышы керек:

- Лектордун кириш сөзү: Лекцияда сөз боло турган окуу материалдары тууралуу жалпы маалымат, бул лекциянын планы менен аткарыла турган иш.

- Лекцияда негизги мазмундагы олуттуу маселелерин ажыратуу менен маалымат жасоо жана багыт берүү, зарыл болгон окутуу каражаттарына таянып, маселени чечүүгө жетишүү;

- Убакытты рационалдуу пайдалануу;

- Дарсты жыйынтыктоо.

Максат-милдеттерине: лекциянын текстинде теориялык далилдүү фактыларды, аргументтерди пайдалануу; таянуучу илимдердин негиздерин тактоо; аудиториянын деңгээлине жараша илимий тил жана көркөм сөз каражаттарын, аталыштарды ылайыктап пайдалануу; студенттердин таанып-билүүчүлүк, теориялык-методикалык билимдерин калыптандыруу; өз алдынча ойлонууга, иштөөгө, изденүүгө үйрөтүү; өз мүмкүнчүлүктөрүн толук пайдаланууга багыт берүү; чыгармачыл аракетин жана ой жүгүртүүсүн өркүндөтүү кирет. Төмөндө лекциялык сабактын фрагментин бергенге аракет кылалы.

Сабактын темасы: «Манас» эпосу жөнүндөгү алгачкы маалымат жана эпостун негизги идеясы».

Сабактын жүрүшү. Лектордун кириш сөзү: «Манас» эпосу – кыргыз элинин бактысына бүткөн эбегейсиз чоң байлык. Байлык демекчи, байыркы кыргыздардын өткөн кылымдардагы этнографиялык турмушу, мифологиясы, мал чарбачылык менен күн көргөн көчмөн кыргыз элинин күнүмдүк турмушу, өз ара мамилелери, тамак-аш, кийим-кече, урунган буюм-тайымдары, колдонгон курал-жарактары, аш-тойлордогу каада-салт, ырым-жырым, үрп-адаттары, диний ишенимдери менен түшүнүктөрү, ошондой эле кыргыз баласынын жашоосуна таасир этүүчү жагдайлардын бардыгы эпостун өзөгүнө сыйдырылып, алар бүгүнкү күндө биз үчүн ата-бабаларыбыздан калган ыйык таберик жана чети оюлгус казынанын милдетин аткарат.

«Манас» эпосу жөнүндө алгачкы маалыматты берген тарыхый эмгек 15-16–кылымдарда Кыргызстандын түштүгүндө жашап өткөн Сайфаддин Аксыкентинин «Маджму ат-таварих» («Тарыхтардын жыйнагы») аттуу кол жазма китеби эсептелип, бул эмгек фарсы - тажик тилинде жазылган.

Эпостогу негизги идея – кыргыз элинин боштондугу, көз карандысыздыгы, эл-жердин бөлүнбөс бүтүндүгү, Ата журтту коргоо, анын бактысы үчүн күрөшүү, Мекендин чачылганын жыйноо, үзүлгөнүн улоо, жоголгон жогун табуу, эл-журтка ак кызмат кылуудагы патриоттук улуу идеялар. Ошондуктан, биз Манас баатырды – Ата Мекенге ак кызмат кылуунун улуу өрнөгү жана үлгүсү деп билебиз. Биздин замандашыбыз, залкар жазуучу Чыңгыз Айтматов эпос жөнүндө: «Манас» – кыргыз рухунун туу чокусу» - деп айткан. Жазуучу бул сөздү айтуу менен, кыргыз элинин буга чейинки топтогон оозеки руханий мурастарынын ичинен эң мыктысы, көзгө толумдуусу, кол жеткис бийиги да ушул «Манас» деген ойду бекемдеп кетет. Чынында, «Манас» – фольклордук чыгарма болгону менен, ал башка фольклордук чыгармалардан айырмаланып, өзгөчө уникалдуу жана сейрек жаралган адабий туунду. Аны «адабий мурас» деп атасак ашыктык болбойт, себеби ал кыргыз элинин каны-жаны менен бирге жаралган, дүйнө жүзүндө жок өзгөчө «манасчылык» деген өнөрдүн аркасында биздин күндөргө келип жеткен кайталангыс улуу чыгарма.

Казактын улуу окумуштуусу Чокан Валиханов Манасты – «Кыргыз турмушунун энциклопедиясы» - деп атаган. Ушул аныктамага караганда, «Манас» эпосу катардагы гана адабий мурас эмес, ал – кыргыз элинин улуттук сыймыгы («Достояние народа», «Достояние нации»), дүйнө элдеринин алдындагы айтып бүткүс мактанычы болуу менен бирге, башка калктардын арасында кыргызга руханий кубат берип турган улуу мурас.

Эпостун бизге келип жетишине себепкер, өзгөчө таланттын ээлери, байыркы менен бүгүнкүнү байланыштырып турган манасчылар бар. Ал манасчылар өздөрүнүн кайталангыс өнөрү менен улуу мурасты урпактарга жеткирип, ар бир кыргыздын ким экендигин эскертип тураар эстеликти белек кылышты. Жер жүзүндө кандай гана өнөрлөр, кесиптер жана ошол өнөрдү, кесипти аркалаган адамдар бар. Ошолордун бирине да окшобогон, бирине да тең келбеген улуу өнөр «манасчылык» кыргыздардын маңдайына бүткөн улуу бакыт. Алар аркылуу кыргыз баласы ата-бабаларынын башынан кечирген тагдырын, жашоосун, салт-санаасын, эрдигин, баатырдыгын, деги эле, кыргызды кыргыз кылып турган нарк-дөөлөтү менен кадыр-баркын түшүнө алышат. «Манас» эпосунун өзөгү философияга жык толгон. Ал жерде жашоонун философиясы, сүйүү-махабаттын философиясы, өмүр менен өлүмдүн философиясы мыкты берилген. Өзөктүү окуяларынын ар бири кыргыз баласынын жашоосуна үлгү боло ала турган, сабак боло ала турган окуялардан болгондугу менен баалуу.

(Эскертүү: Лекцияны ар бир окутуучу өзүнүн чыгармачылыгына байланыштуу иштеп чыгат).

Эпос жөнүндөгү алгачкы маалымат жана эпостун негизги идеясы тууралуу далилдер менен окутуучу кеңири баян куруп берет. Андан соң интерактивдүү доска аркылуу проект менен эпоско арналган даректүү кино же телефильм көрсөтүлөт. Фильм бүткөндөн кийин, фильм тууралуу талкуу жүрөт жана талкуунун негизинде үйгө тапшырма аныкталып, тапшырылат.

“Манас таануу” сабагын уюштуруунун педагогикалык шарттарына проблемалык окутуу же болбосо, окутуучу жалаң эле лекция менен гана

чектелбестен студенттердин өздөрүн катыштырып, аларды кызыктыруу максатында чечүүнү талап кыла турган кызыктыруучу суроолорду берүү менен, тактап айтканда, көйгөй жаратуучу кырдаалдарды жана жагдайларды ойлоп табуу аркылуу сабакты өтсө, өтүлгөн теманы өздөштүрүүдө жакшы натыйжаларга жетишээри толук мүмкүн. Андыктан, күн мурунтан атайылап даярдалган суроолорду тактап алуу талапка ылайык.

Мындай суроолор болжол менен төмөндөгүдөй болушу шарт:

1.«Манас» эпосу жөнүндө алгачкы маалыматты кимдер берген? 2.Үчилтик деген эмне?

3.Манасчылык өнөр тууралуу эмне айта аласыңар?

4.Манасчылардан кимди билесиңер?

5.Эпостогу сага жаккан окуя кайсы?

6.Эпос кимге таандык, же анын автору ким?

7.«Манас» эпосунун кандай варианттарын билесиңер?

8. Эпостун каармандары жөнүндө эмне айта аласыңар?

9.«Манас» эпосунун сюжетин айтып бергиле?

10. Эпостун негизги идеясы эмне?

11.Элдик оозеки чыгармалар деген эмне?

12.Фольклор деп эмнени айтабыз?

13.Үчилдиктин өзөгүндөгү достук, каармандык, баатырдык деген маселелердин чагылдырылышы жөнүндө айтып бергиле.

14.Манас баатырдын баатыр болушуна таасир эткен жагдайлар кайсылар?

15.Эпостогу аялдардын образдары жөнүндө айтып бергиле ж.б.

Студенттер үчүн мындагы айрым бир суроолор күтүүсүздөн болгондуктан, же болбосо аталган суроолорго даярданбагандыктан, алардын жооптору ар түрдүү болушу мүмкүн. Ырас, мындай учурларда окутуучу студенттерге толук эркиндик берип, жооп берүүгө аракет кылган ар бир студенттин жообун туура же туура эместигине карабастан угуп, андан соң баардык пикирлердин акырында гана орток жана жыйынтыктуу негизди белгилеши керек. Албетте, студенттер берилген суроолорго ойлонуп так жооп берүүгө аракеттенсе, айрымдары эч

кандай ойлонбостон туруп, оюна келгенин жооп катары айта салат. Маселен, алардын арасында «Манас» эпосунун же калган бөлүмдөрүнүн автору катары Саякбай Каралаевди, же Сагымбай Орозбаковду, же Кааба Атабековду, же Жусуп Мамайды, же Ашым Жакыпбековду ж.б. атүгүл эпостун автору катары Чыңгыз Айтматовду да атагандар болушу мүмкүн. Ошол эле мезгилде «Манас» эпосунун элдик чыгарма экендигин, эпос жалпы кыргыз элиники экендигин айткандар да болот. Берилген суроолор да, айтылган жооптор да аз гана убакытты алганы менен, суроолорго жооп берген студенттердин ар бири өзүнүн жообунун туура же туура эместигин окутуучунун жыйынтык сөзүндө бекемдөөсүн күтөт. Анткени алардын психологиялык өзгөчөлүгү, жаш курагы ушундай иш аракеттин болушун шарттайт. Керектүү деп эсептелинген окутуучунун жыйынтык сөзүнөн кийин, студент андан аркы болуучу процессти күтөт, же болбосо башка нерсеге алаксып кетүүсү мүмкүн. Демек, студенттин өтүлгөн теманы өздөштүрүүдө фасилитатордун (багыттоочунун) таасирине көз каранды. Андыктан окутуучу, жетекчи, фасилитатор – студенттерди кызыктыруу менен сабактын жүрүшүндө болуп туруучу жагдайларды же кырдаалдарды жетекчиликке алып, сабакты уюштуруунун кульминациялык чегин арттырууга милдеттүү.

Мындай максатты ишке ашыруу үчүн окутуучу болжолдуу түрдө төмөнкүдөй мазмундагы кириш сөз сүйлөп, студенттин көңүл буруусу, кызыгуусу менен жаңы теманы айкалыштырып, логикалык жактан жогоруда келтирилген суроолордун ар бирине токтолуп, чечмелеп бериши шарт. Анда «Манас» эпосу элдик чыгарма экендиги, улуу эпостун уникалдуулугун, анын кыргыз элинин тарыхы, маданияты, үрп-адаты ж.б. менен болгон байланышы, көп варианттуулугу айтылууга тийиш. Б.Юнусалиевдин, М.Ауэзовдун, Ч.Валихановдун, В.Радловдун ж.б. окумуштуулардын пикирлери менен көз караштарын, деги эле кыргыз фольклорун изилдеп, кызыккандардын эмгектерин пайдаланса болот. Алар өтө так, далилдүү, кыска жана жөнөкөй берилип, өз сөзү менен түшүнүктүү баяндалыш керек. Баяндоо 10-15 мүнөттөн ашпастан, андагы

айтылган ар бир ой студенттин патриоттук сезимин ойготуп, мекенчилдик сезимине от жагууга өбөлгө түзүүсү керек.

Лекциялык сабактын андан аркы уюштурулушу окутуучунун (лектордун) чеберчилигинен көз каранды. Алсак, эпоско байланыштуу ар бир маалымат хронологиялык тартипте берилип, теманы ачууга багытталган иш аракеттер программага негизделип, алар тарыхый фактылар аркылуу бекемделиши зарыл. Улуу эпосубуз жөнүндө белгилүү залкар адамдардын ой-толгоолорун, пикирлерин, ошондой эле мезгилдүү басма сөзгө берген маектерин (интервьюларын), ошол эле мезгилде ал маектер кайсы басылмаларда жарык көргөндүгү тууралуу эскерилгени оң.

Лекциянын эффективдүүлүгүн арттыруу үчүн сабакта окула турган айрым тексттерди тасмага бир нече үн менен көркөм окутуп, айттырып, жаздырып алып угузса, студенттер үчүн кыйла таасирдүү болот. Айтылган сөз далилдүү болсун үчүн, О.Абдылдаевдин Ж.Садыков менен болгон «Сыйкырдуу чыгарма» аттуу маегинен *«Манас, Семетей, Сейтек тууралуу чыгарма жаратсам деген илгери үмүт көңүлүмдү уялап, чыкпай жүрдү. Өзүмдүн алдыма улуу эпосту баатырлардын турпатын өзүндөй кылып бере аламбы же жокпу деп ойлончу болдум»* деген маеги менен тааныштырат.

Андан ары Жалил Садыков менен анын «Манастын уулу Семетей» драмасы жөнүндө болгон аңгемелешүүсүнөн мисал келтирет: *«Бул драманы жазып калышымдын өзүнчө бир себеби бар. Кепти ошондон баштайын. 1970-жылдын жай мезгили эле. Бир топ акындар – Абдрасул Токтомушев, Байдылда Сарногоев, Сүйүмбай Эралиев, арабызда Чалагыз менен Саякбай да бар, бир автобуска түшүп, көлдү айланып эл кыдырып жүрдүк. Бир күнү Түптүн бир колхозуна келип Саякбай «Манас» айтмак болду. Чогулган эл көп болгондуктан клубга батпай калып, көл жээгиндеги көк майсанга отурушту. Сакем Тайторуну чаптырып жатты. Ал кишинин аткаруучулук өнөрү ошондо укмуштуудай көрүнгөн. Каныкейдин арманын, төлгө кылган Тайтору артта калгандыгы көкүрөк тепкен күйүтүнөн жүрөгү өрттөнүп, өңгөчүн тарта өкүрүп-өксүп айтып жатканын угуп отуруунун өзү укмуш көрүнүш эле. Бүт*

дистиңди кандайдыр бир сыйкыр күч тартып кеткендей таасир кылган. Тайтору артта, шолоктоп ыйлаган Каныкей эки көзүнөн ылдый жаш кетип, Тайторунун чыгышын тилеп, жаагын жанып, ыр нөшөрүн төккөн манасчы...

Бир маалда асманга кара булут чогула калды. Көл үстүнөн аркыраган шамал жүрдү, ак жалдуу тоодой толкундар жээкке удаа-удаа согулуп, күү-шаа түшүп кетти. Анан көнөктөп жамгыр төгүп жиберди. Манасчы менен кошо табият да албууттанып, айлана алай-дүлөй түштү. Карасам, Сакем аябай кызып алган экен. Алтымыш аттын соңунда келаткан Тайторуну баардыгы сүрөп алган кез экен. Сакем болсо кыбасы канып, жаны жыргап, үнү бирде жалынгандай, бирде каардангандай, бирде дем берип шыктандыргандай асмандан жааган жамгырга аралаш ыр жамгырын төгүп, Тайторуну өзү да катуу сүрөп алыптыр... Ушул көрүнүштү элестетип көрсө болот. Көл жээгинде буркан-шаркан түшкөн толкун, көктөн көнөктөп жааган жамгыр, так ортодо отуруп Тайторуну чаптырып жаткан Саякбай манасчы, карт тулпарды каттуу сүрөп алышкан чоролор, ушул көрүнүшкө сыйкырлангандай жаанды да, толкунду да унутуп, тымтырс угуп отурган эл. Ушунун өзүндө кандай күч бар. Манасчынын сыйкырыбы? Манастын ыйык рухубу? Ошондо мына ушулар мени катуу ойго салып койгон...».

Манас тууралуу, манасчылар жөнүндө мезгилдүү басма сөздөн алынган мына ушундай кызыктуу маектерди, интервьюларды үн тасмадан угузуп, студенттерди улуу Манастын өзөгүнө сүңгүтүп, алардын элестөөсүн тереңдетүү, тексттин эсте бекем сакталып калышын өркүндөтүү үчүн С.Чокморовдун, Ж.Кыдыралиевдин, С.Герцендин айрым сүрөттөрүн проектрден көрсөтүүсү өтө маанилүү. Жогорудагыдай баяндоолорду укканда кандайдыр бир деңгээлде проблемалык кырдаал түзүлөт, башкача айтканда, студенттер үчүн анын баяндоосу педагогикалык проблемалык баяндоо методунун айрым ыкмаларын ичине алып, «баяндай турган материалга таанып билүүчүлүк милдет коёт». Мындай кызыктуу жана керектүү маалыматтарды уккан студенттердин кызыгуусу андан да артып, эпос тууралуу дагы да терең билүүгө далалат кылышат. Ушул жерде белгилей кете турган жагдай, өтүлгөн теманы же

сабакты өздөштүрүүдө жана бышыктоодо максатка жетүү үчүн студенттердин өз алдынча иштөөсү талап кылынат. Албетте, өз алдынча иш ар бир студенттин изденүүсү аркылуу ишке ашуучу процесс. Бул үчүн атайын сааттар каралып, программага киргизилген. Жогорку окуу жайларда студенттердин өз алдынча иштөөсүнө бөлүнгөн сааттар – аны уюштурууга, камсыздоого, көзөмөлдөөгө, окуу процессине катышуучулардын (студенттер менен окутуучулардын) иш-аракеттерине жаңыча мамилени жасоого, ошону менен бирге башкаруунун комплекстүү программасын иштеп чыгууну талап кылат.

Мындан сырткары “Манас таануу” курсун окутууда студенттерди белгилүү залкар адамдардын “Манас” эпосу тууралуу айткан сөздөрү дагы бир жолу эбегейсиз зор мурасыбыздын кыргыздын маңдайына бүткөн бактысы экендигин тастыктап бере алат деп айтсак болот. Бир канча мисалдарды келтирели: Улуу жазуучу Ч.Айтматовдун казак акыны Мухтар Шаханов менен авторлошуп жазган «Аскада калган аңчынын ыйы» деп аталган китебинде: *“Ааламга аты кеткен Манас, аны жараткан кыргыз эли кандай гана бактылуу!”* “Манас” эпосу жалпы адамзаттык маанидеги терең маани-мазмунга сугарылган көркөм сөз өнөрүнүн туу чокусу, дүйнөлүк көркөм цивилизациясынын кенчи, кыргыз элинин улуттук аң-сезиминин манифести жана көркөм идеологиясы, Ала-Тоолук ак калпак калктын турмушунун энциклопедиясы болуп эсептелет. Поэтикалык күчү, эпикалык арымы жана көлөмү жагынан дүйнөгө теңдеши жок улуу дастан. «Манас» – байыркы кыргыз рухунун туу чокусу. Андыктан «Манас» калпак кийип, кыргыз тилинде сүйлөгөндөрдүн сыймыгы. Ал — элдин туу туткан, руханий азыгы деп жазат.

Чокан Валиханов: *“Манас” – Манас баатырдын тегерегинде чогултулган кыргыз мифтеринин, жомокторунун жана уламыштарынын энциклопедиялык жыйындысы. Муну ээн талаанын Илиадасы десе да болот. Кыргыздардын турмуш образы, каада-салттары, географиясы, диний жана медициналык аң-сезими, башка элдер менен карым-катнашы бул эбегейсиз эпопеяда чагылдырылып турат*” – дейт.

Ал эми Болот Мураталиевич Юнусалиев: *“Жүздөгөн жылдар бою кыргыздар үчүн бул эпос таалим алуучу роман китептин, таасирдүү сахнанын жана экрандын, өткөндү эске салуучу тарых китебинин милдетин аткарып келген”* – деп мыкты баасын берген.

Ушундай керектүү маалыматтардан кийин студенттердин андан аркы кызыгуусу ого бетер артып, өз алдынча *“окуу”*, *“жыйноо”*, *“кызыгуу”* деген аракеттер башталышы мүмкүн. Окутуунун практикасында *“өз алдынча иштөө”* деген процесс бар. Бул процесс окурманды, угарманды, окуучуну, студентти жаш курагына карабастан, жөнөкөйдөн татаалга, жеңилден оорго деген принциптин негизинде өтүлгөн сабакты бышыктоодо кыйла жакшы натыйжаларды берет. Жогорку окуу жайларда студенттердин өз алдынча иштөөсүнө бөлүнгөн сааттардын санын көбөйтүп, аны уюштуруу жана башкаруу, окутуу каражаттары менен камсыздоо, көзөмөлгө алуу, студенттердин өз алдынча иштөөдөгү иш-аракеттерине жардам берүү, аларды шыктандыруу, кызыктыруу окуу процессинин ийгиликтүү жүрүшүнө өбөлгө болот. Андыктан, жогорудагы талаптарды дыкат изилдеп чыгып, ошого жараша иш кылуу ар бир адабиятчы-окутуучунун чыгармачылыгын талап кылат. Чыгармачылык ар тараптуулуктан жана изденүүдөн көз каранды. Муну методисттер өз алдынча иштөөнүн түрлөрүнө кошуп жүрүшөр. Окутуунун деңгээлин жакшыртат деген окутуучу эң ириде өзү бардык тараптан сабаттуу болушу керек.

Өз алдынча иштөө тууралуу окумуштуу Н.И.Кудряшев мындай дейт: *“Өз алдынча иштөө системасында башкаруунун алдына конкреттүү милдеттер коюлат. Алар: өз алдынча иштөөнү уюштуруу жана өткөрүү планын иштеп чыгуу ар бир тапшырманын максатын жана анын түрүн аныктоо, студенттер менен окутуучулардын «өз алдынча иштөө» системасындагы ишмердүүлүктөрүн өткөрүүнүн планына жана конкреттүү окуу кырдаалына ылайык «өз алдынча иштөөнү» координациялоо жана жөнгө салуу; өз алдынча иштөөнү өткөрүү деңгээлин баалоо, анын натыйжалуулугунун сандык жана сапаттык эсеби каралат [154, 25-б.]*. Демек, комплекстүү программаны иштеп чыгуу менен сабакты уюштурууну өркүндөтсө жакшы жыйынтык күтүүгө болот. Бирок,

тилекке каршы, бүгүнкү күндө мындай программанын жоктугу окутуучулардын ишмердүүлүгүнө кыйла кедергисин тийгизип жатат деп айтууга толук негиз бар. Өз алдынча иштөөнү башкаруунун абалына төмөнкүдөй проблемалар кедерги болот: берилген тапшырмалардын көлөмдөрү бирдей эместиги, натыйжада бул нерсе студенттердин окуу жүгүнүн тең салмактуу эмес, бирде оңой, бирде оор болушу; студент менен окутуучунун ортосундагы биримдиктин жетишсиздиги, т.а., өз ара түшүнбөстүк (өтүлгөн тема, маалымат ж.б.), о.э., жеке пикир келишпестиктин болушу; өз алдынча окуу ишмердүүлүгүн стимулдаштыруу маселесинин көңүл сыртында калышы; көпчүлүк учурларда студенттер тарабынан аткарылган тапшырмалар түрдүү себептерден улам көзөмөлгө алынбай калышы; кээде бир студент аткарган тапшырманы калган студенттер жапырт көчүрүп алуу жагдайы; айрым учурларда илимий булактардын библиографиясы берилбестен туш келди тапшырмалардын берилиши; студенттердин даярдануусу үчүн маалыматтык шарттын жок болушу ж.б.

Негизи, лекция-сабактын натыйжалуулугун арттыруунун милдеттерин санап берсе абдан эле көп жагдайлар бар. Мына ушуларды четтетүү максатында көптөгөн иш-чаралардын болушу кажет. Алсак, студенттердин өз алдынча иштөөсүн оптималдаштыруу, өз алдынча иштөөсүн көзөмөлдөө системасын жана графиктерин түзүү; студенттердин өз алдынча иштөөсүнүн тышкы жана ички камсыздалышы (даярдануу үчүн атайын жайдын болушу, маалыматтык базанын болушу, жеке өзгөчөлүктөрү, эмоционалдык жана психологиялык жагдайлардын абалдарын эске алуу); убакыт ченемдердин нормаларын сактоо; өзүнө жүктөлгөн милдетке ар бир студенттин жоопкерчилик менен мамиле кылуусу. Демек, биз жогоруда санап өткөн жагдайлардын бирдей айкалышынын негизинде мыкты натыйжага жетишээривизди толук аңдап, ошого туура багыт менен мамиле кылуубуз керек.

Студенттердин өз алдынча кызыгып иштей турган иштери манасчылардын чыгармачылыгы, манас айтып калуудагы себептери тууралуу маалыматтарды презентация, доклад, баяндоо, слайд жасап келүү сыяктуу тапшырмалар болсо, окутуп, таанытып-билдирүү максаты бир топ деңгээлде ийгилик жарат алаарын

андадык. Салттуу сабактарда сабактын өтүш тартиби бирдей болоору белгилүү эмеспи. Ал эми жаңычыл (интерактивдүү, инновациялык) сабактардын өтүш тартиби жана студенттерге берген тапшырмалар да башка тартипте болот. Ошондуктан жаңычыл сабакта топ-топ менен, майда тайпаларга бөлүнүү аркылуу өз алдынча иштөөдө үйгө берилген тапшырманы долбоор (проект) түзүү менен аткарылган ишке көңүл буралы. Заман талабына жараша студенттер долбоорду «мультимедиянын» жардамы менен аткарышат. «Мультимедия» жаңы түшүнүк болгондуктан, ал жөнүндө бир аз маалымат берүүнү чечтик. Мультимедия – (англис тилинен “multi” – көп /много/; “media” – чөйрө/среда/) – көрмө жана үндүү маалыматтык башкаруу менен интерактивдүү программалык камсыздандыруучу заманбап техникалык жана маалыматтык каражаттар. Мультимедия термини көп өлчөмдөгү маалыматтарды алып жүрүүчү жана аларга тез жетүүнү камсыздоочу каражат деген түшүнүктү туюнтат. Мына ушундай алгачкы маалыматты алып жүрүүчү каражат бул – CD – “compact disk” болгон. Демек, мультимедия деген термин – салттуу ыкма менен аудио, видео, анимация (сүрөттөр), тексттер, көрүнүштөр аркылуу маалыматты жеткирүү дегенди түшүндүрөт. Аталгандардын баардыгы атайын программалар менен компьютердин жардамы аркылуу ишке ашат жана андагы эсте сактоочу дискте сакталат. Ошондуктан мультимедия түздөн түз компьютерге көз каранды. Студенттер компьютердин жардамы менен презентация жасап, аларды тарыхый комуз күүсү менен коштоп, улуу манасчы Саякбай Каралаевдин өмүрү чыгармачылыгы тууралуу эссе-эскерүү жасашкан.

Негизи, лекция – сабактарында пайдаланылуучу “мультимедия” түшүнүгү – бул окутуунун интерактивдүү методдорунун алкагында карала турган маселе. Биз “Манас таануу” курсунда окутуунун инновациялык жолдору же интерактивдүү методдору тууралуу диссертациябыздын кийинки бабында сөз кылууну туура көргөнбүз, ошентсе да мында анын айрым элементтери тууралуу учкай айтуу зарылдыгы чыгып турат.

“Манас таануу” курсун окутуу процессинде инновациялык технологиялар менен же интерактивдүү методдорду колдонуп окутуу маселесинде сөз кылуудан мурда алгач “инновация”, “инновацияларды окутуу”, “интерактивдүүлүк” деген терминдик аныктамалардын (дефиниция) эмне экенин чечмелеп алганыбыз ылайык.

«Инновация» – бул латын тилинен кирген термин, эки сөздөн турат. Биринчи бөлүгү – *ин*: «ичинен», «өзүнөн» дегенди, экинчи *новация* бөлүгү «жаңылануу», «өзгөрүү» дегенди билдирет. Демек, лексикалык мааниси – жаңылануу, ошондой эле өз ичинен, өзүнөн өзгөрүп жаңылануу. Албетте, инновация түшүнүгү эл чарбасынын, илимдин көп тармактарына тийиштүү, а биздин шартта, мындай түшүнүктөрдүн билим берүү тармагындагы абалы тууралуу сөз болушу керек. Мындан да тагыраагы – мектеп курсунда кыргыз тилин окутуу маселесинин тегерегинде болушу керек.

Профессор И.Бекбоевдин пикиринде: “Инновация дегенибиз бул кандайдыр бир жаңылык киргизилген процесс, ал процессте система сапаттык бир абалдан экинчи абалга өтөт. Жалпысынан алганда инновациялык процесс деп биз жаңылыктардын пайда болушу (*жаралышы*), түзүлүшү (*иштелип чыгышы*), *өздөштүрүлүшү*, *колдонулушу* жана *жайылтылышы* боюнча болгон комплекстүү ишмердүүлүктү түшүнөбүз. Эгерде окуу процессине ишмердүүлүктүн ушул саналып көрсөтүлгөн түрлөрүнүн бардыгы киргизилген болсо, анда ал инновациялык окутуу деп аталат” [62, 276-277].

И.Бекбоев инновациялык окутуу тууралуу оюн андан ары төмөндөгүчө улантат: “Инновациялык окутууда жаңылыктар окуу материалдарынын мазмунуна да дал ошондой эле окутуунун методдору менен формаларына да киргизилиши мүмкүн. Эгерде инновациялык окутууну анын масштабы (көлөмү) боюнча бөлүштүрүп карасак, анда жаңылыктар киргизүү: же *жалпы эмес айрым* (локалдуу); же *модулдук* (мисалы предметтердин бир группасына, бирдей жаш курактагы окуучулардын группасына ж.б.у. сыяктууларга тиешелүү өз ара байланышкан айрым жаңылыктардын комплекси); же *системалык* (бүткүл мектепти камтыган) формада болушу ыктымал” (62, 277-б.). Ал эми профессор

Ж.Чымановдун аныктамасында болсо: “Билим берүүдөгү инновация – бул окутуунун максатын, мазмунун өзгөртүп жаңылоо менен окутуу процессине жаңыча мамиле жасап, окутуунун методдорун, формаларын жана каражаттарын кайра карап чыгуу” [401, 59].

Ж.Чыманов инновациялык окутуу тууралуу пикирин улам тереңдетип отурат: “...Инновация окутуунун өзөгү берилүүчү билимдердин жыйындысы эмес, окуучунун жеке ой жүгүртүүсүнө, конкреттүү кырдаалга, маселеге карата өз алдынча тыянак чыгаруусуна багытталган, коомдун суроо-талаптарына негизделген билим берүү процессин уюштуруунун багыты, негизи катары кабылданат. Окутууга инновациялык мамиле кылуу окутуунун салттуу системасын, методдорун, формаларын жана каражаттарын танбайт, жокко чыгарбайт. Аларга өзгөртүүлөрдү, толуктоолорду киргизүү менен окуучунун көндүмдөрүн калыптандырып, өркүндөтүүгө багытталышын талап кылат”(401, 61). Ал эми доцент Б.Оторбаевдин түшүнүгүндө: “Инновация – бул окутуудагы жалпы эле жаңылануу, окутуу ишинде буга чейин колдонулуп келген салттуу методдордун, окутуу технологияларынын, жалпы окуу процессинин ичтен жаңылануусу, предметти окутуу методдорунун, ыкмаларынын, каражаттарынын, системаларынын ички мүмкүнчүлүктөрүн ачыкка чыгаруу, жигердештирүү негизинде аларды бүгүнкүнүн талаптарына ылайык кайра иштеп чыгуу, сабак процессинде пайдалануу” [289, 34-б.]. Б.Оторбаев окутуу процессин, окутуунун усул-каражаттарын инновациялоонун урунттуу мисалдарынын бири деп, демейки биз билген проблемалык окутуунун учурда жаңы деп эсептелген сынчыл ойлом, ой калчоо усулу болуп кайрадан иштелишин, кадимки лекцияны жигердүү сабак формасы эсебинде иштеп чыгууну эсептейт (289, 54-б.).

Мындай болгон күндө, жогорку окуу жайларындагы лекция-сабактарды активдүү сабак формасы катары кароого болобу? – деген суроо туулат. Ишмердүүлүк бир жактуу – жеке окутуучу сүйлөп, ал эми студенттер анын айтканын угуп, түшүнгөнүн конспектилеп жазуу менен алектенген лекция-сабак бир караганда пассивдүүлүктүн типтүү үлгүсү. Жаңы материал менен тааныштыруудагы негизги сабак формаларынан болгон лекцияны түп

тамырынан бери карап чыгып, мындагы мурда байкалбаган ички мүмкүнчүлүктөрдү аракетке келтирүү, активдештирүүнүн негизинде лекция сабагын жигердүү сабак формасы катары иштеп чыгуу жагын ойлонуштуруу учурдагы жаңычылмын деген ар бир окутуучунун алдында турган негизи маселе деп ойлойбуз. Айталы, “Манас таануу” курсунда “Манас” эпосунун темасын жана идеясын өздөштүрүү” бөлүмү боюнча практикалык сабактарда эпостун темасы, идеясы менен жалпы тааныштыруу сабагын жигердүү практикалык сабак эсебинде иштеп чыкса болчудай.

Биз так эле ушул сабакты окуу процессин уюштуруунун инновациялык мүмкүнчүлүктөрүнө таянып, кыйла демократиялуу, заманбап талаптарга ылайык инсанга багыттап, кызматташуу педагогикасынын принциптеринин негизинде алып баруу, аракетинде болобуз. Интерактивдүү технологиянын талаптарына ылайык окуу процессин азыркы заманбап талаптарга ылайык инновациялап уюштуруу **чакыруу** (стадия вызова), **түшүнүү** (стадия осмысления) жана **кайрылуу** (стадия рефлексии) баскычтарынын болушун көңүлгө алат.

Мында **чакыруу баскычы** – кызыгуунун ойгонуусу. Чакыруу баскычынын башкы максаты – окуучулардын өтүлчү материалга карата кызыгууларынын ойгонушуна, жанданып аракетке келишине өбөлгө түзүү.

Ойлон түшүнүү баскычы – жаңы материалды өздөштүрүүнүн үстүндө иштөө. Бул жерде жаңы материалды өздөштүрүү окуучулар менен биргеликте алып барылып, алар теманы ачуу процессине жигердүү катышышат. Кыргыз тили мугалиминин бул баскычтагы милдети – окуучуларга азыраак үйрөтүп, азыраак сүйлөө менен, чакыруу баскычы учурунда түзүлгөн жигердүүлүктү, кызыгууну жана алдыга умтулууну колдоого алуу.

Артка кайрылуу баскычы – алынган маалыматтын үстүндө ой жүгүртүү, өтүлгөн материалды бекемдөө. Бул баскыч адепки экөөнөн кем эмес маанилүү. Мында окуучулар алган билимдерди бекемдешет жана мурунку кийинкиге байланыштырып, аларды ирээттеп, кайрадан түзүп чыгышат. Негизи, сабакты окутуунун бүгүнкү заманбап технологияларына ылайык уюштуруунун бул үч

баскычы түп тамырынан жаңы деле эмес, буларды болгону, жаңы шарттарга ылайыкташтырылып инновацияланышы катары кабылдаса болот.

“Манас таануу” курсун окутуунун технологиялык жаңы багыттарынын бири-бул, аны башка предметтер менен интеграциялап окутуу болуп саналат. Интеграциялап окутуу (латынча: калыбына келтирүү, толуктоо, кандайдыр бир бүлүктөрдү бириктирүү) соңку жылдарда өтө актуалдашып, Кыргызстандын мектептеринде бир нече предметтердин биригүүсү менен жаңы предметтер окуу планына да кире баштады. Ал эми ЖОЖдордо окулуп жаткан “Манас таануу” курсу дагы интеграциялоочу маани-мазмунга ээ экенин анча эске албай келебиз. А чындыгында, жогоруда курстун негизги багыттары катары сөз кылынып кеткендей, аталган бул курс өзүнө көптөгөн компонентти камтуу менен, аны окутуунун өзүн да интеграциялап окутуу технологиясы менен жүргүзүүнү сөзсүз эске салат. Төмөндө аталгын курстун интеграциялык мазмунун чагылдырган чиймеге көңүл бөлөлү.

Демек, кустун өзү да интеграциялоочу мүнөзгө ээ болгондуктан, аны окутуу да ушундай багытта болушу методикалык жактан туура. Ушул багытта педагогика илимдеринин кандидаты М.Мадумарованын “Жогорку окуу жайларда “Манас таануу” курсунун тарыхы предмети менен интеграциялап окутуунун илимий-методикалык негиздери” аттуу диссертациялык иши өтө кызыгууну жаратат. Аталган диссертацияда, чындыгында, “Манас таануу” курсун тарых менен интеграциялап окутуунун кыйла методикалык проблемасы чечилгенин байкоого болот. Анткени анда интеграциялап окутуунун моделдери: удаалаш, жарыш, аралаш, курчама, тутумдашуу сыяктуу беш тиби (М.Мадумарова, “Жогорку окуу жайларда “Манас таануу” курсунун тарыхы предмети менен интеграциялап окутуунун илимий-методикалык негиздери” аттуу диссертациянын авторефераты, Б.2017, 10-12-беттер) берилип, анын мазмуну толук аныкталган жана окутуунун жолдору ачык берилген.

Ушул технологияларды көңүлгө алып, биз дагы “Манас таануу” предметин интеграциялап окутуу маселесинде жеке эле тарых дисциплинасы менен эмес, аны Кыргызстандын географиясы, кыргыз адабияты, анын ичинде кыргыз

фолклористикасы, элдик медицина, этнография, этнопсихология, кыргыз тили, анын ичинде, сөз өнөрүнө үйрөтүү, кыргыз искусствосун таануу, аскердик өнөр сыяктуу сабактар (дисциплианалар) менен интеграциялап окутуу маселесин карай турган болсок, бул дагы учурда өтө актуалдуу экендиги көрүнүп турат.

Мында биз дагы интеграциялап окутуунун удаалаш, жарыш, аралаш, курчама жана тутумдашуу моделдерин колдонсок жана аны практикага сунуштасак сөзсүз максаттуу болору талашсыз.

Бул жерде иш системалуу болуусу үчүн биз төрт негизги түшүнүктү тутумдаш карообуз керек, алсак, алар: “Манас” трилогиясы, “Манас таануу”, “Манас таануу” курсу жана “Манас таануу” мугалими (окутуучусу). Булар бири-бири менен тутумдаш болуусу менен бирге, бири-бирин толуктоочу өзөктүү да түшүнүктөр. “Манас таануу” курсунун идеясын да жүзөгө ашыруучу механизмди ушул төрт түшүнүк болуп саналат.

2.3. “Манас таануу” курсун окутуп жаткан окутуучу жана студенттер ээ болуучу компетенциялар жана аларга коюлуучу талаптар

“Манас таануу” курсун уюштуруудагы педагогикалык шарттарды эске алып биз **окутуучунун жана студенттин компетенцияларын аныктоо аракети** көрүлдү. Коомдогу жаштар – бул коомду өнүктүрүүнүн чоң кыймылдаткыч күчү. Алар биринчилерден болуп, кандайдыр бир өзгөрүүлөргө, жаңылыктарга бат көңүл бураары белгилүү. Демек, азыркы ачык, демократиялык коом үчүн лидерликке умтулган, жеке өзүнүн туруктуу позициясы бар, ошол эле учурда башка бирөөлөрдүн да позициясы бар экенин билип, өз учурунда аларды кабыл алууга, сыйлоого, баалоого даяр болгон жана топ менен, эл менен бирдикте биргелешип иштей ала турган инсанды тарбиялоого тийишпиз. Ошону менен катар, студенттердеги кандайдыр бир социалдык жөндөмдөрдү өстүрүүбүз керек. Рим философу Л.А.Сенеканын «Башкаларды окутуп жатып, өзүбүз да окуйбуз» («Уча других, мы учимся сами»), дегенин эстеп көрөлү. Демек, мыкты педагог же мугалим өмүр бою сабакка даярданыш керек, бул жерде окутуучулардын ролу өзгөчө, анткени окутуучулар сабакты пландаштырууда

өздөрүнүн алдына өз ишмердүүлүгүнө байланыштуу бир канча суроолорду жана талаптарды коюшу абзел. Ал кандай шарттар? Ал окутуучу азыркы коомдук билим берүү механизминин кыймылдаткыч күчүнүн бир бөлүгү, демек ал биринчиден, өзүн алып жүрүүнү коомго ылайыкташтырып, педагог деген бийик ысымды жогору коюшу керек деп өзүн-өзү жетектеп туруусу зарыл; экинчиден, жогорку билимдүүмүн деп эле окууну, изденүүнү токтотуп койбостон, билимин такай тереңдетип туруусу керек, ал үчүн «билимди жогорулатуучу курстарга», түрдүү семинар-тренингдерге катышып турушу зарыл; үчүнчүдөн, окутуучу үчүн ар бир студент баалуу болушу шарт, себеби студенттер коомдун толук кандуу жараны жана алардын өздөрүнүн ой-тилектери, мүдөөлөрү бар. Алар тартынбастан ой-пикирлерин ачык-айкын билдирүүгө, айтууга укуктуу, төртүнчүдөн, «студент үчүн менин сабагымдын пайдасы эмнеде?», «мен берген билимди ал турмушунда пайдалана алабы?» деген негизги эки чоң суроонун үстүндө иштеши зарыл; бешинчиден, билим берүүдөгү жаңы стандарттар менен таанышып, алардын негизинде өзүнүн ишмердүүлүгүн өркүндөтүүгө милдеттүү, бул үчүн чыгармачылык талап кылынат. Мына ушул жерден окутуучунун ээ болуучу компетенттүүлүктөрү деген маселе эске түшөт.

Ал маселени чечүү үчүн “Манас” үчилтиги, “Манас таануу” илими, “Манас таануу” курсу жана аны окуткан мугалими (окутуучусу) кандай болот, алардын байланышы кандай деген маселени тактап алсак болот. Ал үчүн бул жогорудагынын баарын камтыган таблицасын карап көрөлү (караңыз-таблица 2.3.1).

Таблица 2.3.1.

“Манас таануу” илими	“Манас таануу” дисциплинасы	“Манас таануу” окутуучусу
-“Манас таануу” илиминин объекти -предмети -сюжети	- “Манас таануу” дисциплинасынын объекти -предмети	-Эпостун сюжетин билүү -идеялык-тематикалык маани-маңызын билүү -тарых менен

-идеялык мазмуну -эпостун генезиси -темасы -эпосту изилдөө -жыйноо, жыйноочулар -изилдөө, изилдөөчүлөр -эпостун варианттары -эпос жана этнология -варианттары -Манасчылык өнөт -Манасчылар -Манасчылык мектеп Түш көрүп айтуу - “Манас таануу” илиминин багыт, тармактары -Илимдин башка илимдер менен байданышы Илимдин келип чыгышы, өнүгүшү, ага салым кошкондор...ж.б.	-окутуунун тарыхы -Эпостогу элдик осуяттар -Манасчылар (жалпылыктары, айырмачылыктары) -Жыйноо, изилдөө, жарыялоо тарыхы Идеялык-тарбиялык маани, маңызы -Эпостогу этнография -Этнопсихология -Элдик тарбия -Элдик билимдер -Элдик салттар -Элдик медицина -улуттук спорт -аскердик өнөр -сөз өнөрү -кино -скульптура -сүрөт өнөрү ж.б.	байланыштыруу -тарыхый-географиялык табиятын билүү -Элдик филологиялык көз караштарын өздөштүрүү -элдик билимдерди билүү -элдик педагогиканы билүү -элдик психологияны билүү Улуттун тарыхы билүү -фольклорду билүү -улуттук аскердик өнөрдү билүү Улуттук спортту билүү -фольклорду окутуу методикасын билүү -Жаңы технологияларды билүү...ж.б.
---	--	--

Ушул таблицадаан улам «чыгармачыл окутуучу кандай компетенцияларга ээ болушу керек?» – деген суроо туулат. Жооп издеп көрөлү. Азыркы убакта «мезгилден артта калбайлы» – деген миссияны аткарып, жарыяланган жаңы долбоор менен иш алып барып, жаңы ыкмаларды үйрөнүп, аларды сабагына эпчилдик менен колдонуп, талаптагыдай жыйынтыктарды берип жаткан көп окутуучулар бар. Бирок, алардын бир кемчилиги – ошол колдонуп жаткан ыкмалар студенттерге кызыктуубу же болбосо анын жаш өзгөчөлүгүнө

ылайыкпы?, аны менен эсептешпейт, негизгиси ошону «колдонуш керек!» – деген максатты коюп алган. Мындай көрүнүштөр окутуу процессин аксоого алып келет жана көп кезигет. Учурдун талабы – окутуучудан жөнөкөй гана чыныгы инсандык дараметти, студенттер менен аяр жана чыгармачыл мамилени, өз элинин эртеңки келечеги үчүн зор жоопкерчилигин сезе билген тазалыкты, улуттун көрөңгөсүн өз мээнети жана ак ниет эмгеги менен сугарган мекенчилдикти талап кылат. Биздин изилдөөбүздө “Манас таануу” дисциплинасы же предметин окута турган педагог, окутуучу кандай талаптарга ээ болуусу керек деген суроонун айланасында ой жүгүртүп көрдүк. Албетте, “Манас таануу” предметинен сабак берген окутуучу бардык тараптан маалыматка ээ болуусу шарт. Окутуучу өзүнүн интеллекти менен кошо, студенттеринин жаш курагына жараша мамиле кылуусу зарыл.

Окутуучу эмне деген компетенцияларга ээ болуусу керек:

- «Манас» эпосунун негизги идеясын, темасын жана проблематикасын;
- «Манас» эпосун изилдеген окумуштууларды, алардын негизги эмгектерин;
- эпостун изилдениш тарыхын;
- манасчылар (айтуучулар) жана алардын өмүрү, чыгармачылыгындагы урунттуу учурларды;
- эпостун варианттарын, алардагы өзөк окуяларды;
- эпостогу каармандардын көркөм сүрөттөлүшүн;
- эпостун тарых, география, санжыра, биология, табият таануу, медицина, политология, социология, тил илими, искусство тармактары ж.б. илимдер менен байланышын;
- эпостун өзөгүнөн алынган жети осуятты;
- кыргыз элине эң керектүү болгон турак жайы болгон боз үй, анын жабдуулары, жип-шурулары тууралуу;
- карапайым кыргыз элинин эң негизги унаасы болгон ат жана аттын жабдыктары жөнүндө, узчулук жана устачылыкка тиешелүү маалыматтарды;
- эпостун өзөк окуяларын.

**“МАНАС ТААНУУ” ПРЕДМЕТИН ОКУТКАН ОКУТУУЧУ ЭЭ
БОЛУУЧУ КОМПЕТЕНЦИЯЛАР (кененирээк баяндалышы):**

Манасчылар тууралуу маалыматы болушу керек (Жайсаң Үмөт уулу, Ыраамандын Ырчы уулу, Токтогул ырчы; Келдибек, Балыкооз, Музооке, Чонду, Акылбек, Тыныбек Жапый уулу, Назар Болот уулу, Дайырбек, Жеңижок, Найманбай, Кенжекара, Дыйканбай, Багыш Сазан уулу, Чоюке, Тоголок Молдо, Кайдуу Сопу уулу, Алмабек Тойчубек уулу, Шапак Ырысменде уулу, Сагымбай, Саякбай; Жаңыбай, Жакшылык, Молдобасан Мусулманкул уулу, Мамбет Чокмор уулу, Дуңкана Койчуке уулу, Ыбырайым Абдрахман уулу, Акмат Рысменде уулу, Жусуп Мамай, Уркаш Мамбеталиев ж.б.);

“Манас” эпосунун изилдениши, эпосту изилдеген окумуштуулар тууралуу кенен маалыматка ээ болушу зарыл;

“Манас”, “Семетей”, “Сейтек” үчилтигин эл оозунан жыйноо, алардын варианттары жөнүндө билүүсү шарт;

Кенже эпосторду да окуп, өздөштүрүүсү зарыл (“Курманбек”, “Олжобай менен Кишимжан”, “Кожожаш”, “Эр Табылды”, “Эр Төштүк”, “Жаңыл Мырза”, “Мендирман”, “Багыш”, “Толтой”, “Жаныш, Байыш”, “Саринжи Бөкөй”, “Алпамыш”, “Козу көрпөш”, ж.б.);

“Манас” эпосунун негизги идеясына жана андагы өзөктүү окуяларды билиши керек (“Манастын туулушу жана балалык чагы”, “Манастын хан көтөрүлүшү”, “Алтайдан кыргыз жерине келиши”, “Манастын үйлөнүшү”, “Көкөтөйдүн ашы”, “Чоң казат”, “Алмамбеттин жомогу”, “Манастын керээзи”, “Баатырдын өлүмү”, “Каныкейдин Тайторуну чабышы” ж.б.);

Эпостун башынан аягына чейинки катышкан баардык каармандарды, алардын аттарын жана иш аракеттерин билүүсү зарыл (Манас, Семетей, Сейтек, Бакай, Каныкей, Сыргак, Алмамбет, Сарытаз, Чубак, Жакып, Чыйырды, Темирхан, Ысмайыл, Айчүрөк, Бокмурун, Чачыкей, Арууке, Абыке, Көбөш, Күлчоро, Канчоро, Ногой, Шыгай, Бай, Эсенкан, Жолой, Шууту, Акбалта ж.б ;

Манастын өзөгүнөн алынган жети осуятты чечмелей билүүлөрү зарыл (1.Эл-журттун ажырагыс бүтүндүгү жана бир жакадан баш, бир жеңден кол чыгаруу. 2.Улуттур аралык ынтымак, достук жана кызматташтык. 3.Улуттук ар-намыс жана атуулдук ариет. 4.Арыбас мээнет, алдыңкы өнөр, билим аркылуу бакубат дөөлөткө умтулуу. 5.Гуманизм, айкөлдүк жана кечиримдүүлүк. 6.Табият менен таттуу мамиледе болуу. 7.Кыргыз мамлекетин чыңдоо жана аны көздүн карегиндей сактоо.).

Эпостун кээ бир үзүндүлөрүн жатка айта билүүсү шарт

Боз үй, анын жабдуулары, жип-шурулары тууралуу (уук, кереге, эр жак, эпчи жак, туурдук, үзүк, түндүк, коломто, түндүк жабуу, босого таяк, чий, чыгдан, бел кырчоо, уук тизгич, саканак таңгыч ж.б.);

Ат жабдыктары: ээр, үзөңгү, канжыга, жүгөн, нокто, чылбыр, көмөлдүрүк, басмайыл, куюшкан, желдик, тердик, ичмек, көрпөчө (көпчүк), ат жабуу, үртүк, камчы, укурук, тушамыш ж.б.);

Узчулук жана устачылыкка байланыштуу (ийне, оймок, дөшү, балка, балта, көөрү, шибеге, жип, темене, булгаары, жез, коло, алтын, акак, бермет, седеп, таар, талпак, тери ж.б.)

Кыргыз элинин ырым-жырымдары, каада-салт, үрп-адаттары тууралуу (ок аттоо, кыркын чыгаруу, кыз узатуу, бешикке салуу, ат коюу, сүннөткө отургузуу, чачыла чачуу, оозантуу, келин көрүү, чач өрүү, куда түшүү, сөйкө салуу, кошок кошуу, көрүндүк берүү, калың берүү, тушоо кесүү, мурут серпүү, карын чач алдыруу, жентек берүү ж.б.)

Согуштук курал-жарактардын аталыштарын (найза, калкан, айбалта, чокмор, кылыч, ак келте, сыр найза, бөрү тил, зоот, жаа, ок-найза, ак албарс, ак бараң, ак добул, акчыбык, көкчыбык, аленгир жаа, алты курч зулпукар, ачболот, кылболот, наркескен, ачалбарс, жойкума, баңдоолу, бараң, барыскан, булдурсун, добул, добулбас, доолбас, доол, дүрбү, жазайыл мылтык, жебе, үркөрбоо, зоолу, замбырек, камчы, канжар, койчагыр, коросон, кур, керней, кесе, күбөк, күлдүр мамы, күрзү, мылтык, найза, ок, саадак, сурнай, зурна, сүңгү, сырнайза, тинте, ак тинте, тор, чоогол мылтык, чотала, чойун баш, шалдыркан кесе, ак олпок);

Колдонгон буюм-тайымдарын (жаргылчак, буурсун, орок, көөкөр, аяк, аяк кап, аркан, чанач, көнөчөк, сок билек, соку, туш кийиз, ала кийиз, шырдак, көшөгө, көлдөлөң, сөйкө, билерик, туткуч, түпкүч, сузгу, супура, адыргы кылыч, элек ж.б.)

Дары чөптөрдүн аталыштарын (мээр чөп, меңдумана, ит мурун, адырашман, арча, уу коргошун, мумия, жошо, бака жалбырак, ысырык, ышкын, балдыркан, сарымсак, чычырканак, жалбыз, көбүргөн ж.б.)

Адам аттарынын маанисин (Чыйырды – чыйыр жол дегенди маанини билдирет. Эпостун аягына чейин жүрөт. Арууке – кайыптын кызы, аруу, көрүнбөгөн тазалык ж.б.)”

Миңгич аттардын аталыштары билиши керек (Тайбуурул, Аккула, Торучаар, Тоотору, Карткүрөң, Чалкуйрук, Карагер, Чабдар, Тору, Мааникер, Сарала, Карала, ж.б.)

Аял затына тиешелүү мүнөздөр жана алардын милдеттери
Акылдуу, айлакер, жароокер, кең пейил, данакер, парасаттуу, дилгир, жумшак, акыйкөй, намыскөй, сарамжалдуу, иш билги, камкор, даанышман, кепкөй, сөз билги,

Улууну урматтоодо кыргызга тиешелүү адеп-ахлактарды билүү

Жердин аталыштары (Алтай – ат менен чыксаң алты айда жетесиң), Бээжин (Пекин – Кытайдын борбору) ж.б.

Адамдардын мүнөзүндөгү өзгөчөлүктөрдү, психологияны өздөштүрүш керек

Тарыхты билиши керек (Жармы төгүн – жарымы чын – дегенди тарых менен айкалыштырып чечип берүү)

Дин таанууга назар салуусу талап кылынат (Эпостогу дин маселеси, байыркы кыргыздар кайсы динди тутушкан деген маселени чечмелеп берүү ж.б.);

Санжырага көңүл буруп, аны эпостун өзөгү менен салыштырып берүүнү өздөштүрүш керек (Ногой Шыгай бир туугандар, Ногойдон Жакып, Үсөн, Орозду, Шыгайдан Мендирман)
Чечендик өнөрдү өздөштүрүүлөрү зарыл

“Манас” эпосу жөнүндөгү негизги адабияттар жөнүндө маалыматтарга ээ болуусу шарт

Эпосту окутуу ишин уюштуруу үчүн маалымат булактарын пайдалана алуу
(илимий булактар, интернет булактар, даректүү маалыматтар ж.б.)

Жаңы технологияларды колдонуу менен сабак өтүүсү керек (Мультимедиялык
каражаттар менен)

Мультимедия – (англис тилинен “multi” – көп /много; “media” – чөйрө /среда) – көрмө жана үндүү маалыматтык башкаруу менен интерактивдүү программалык камсыздандыруучу заманбап техникалык жана маалыматтык каражаттар. Мультимедия термини көп өлчөмдөгү маалыматтарды алып жүрүүчү жана аларга тез жетүүнү камсыздоочу каражат деген түшүнүктү туюнтат. Мына ушундай алгачкы маалыматты алып жүрүүчү каражат бул – CD – “compact disk” болгон. Демек, мультимедия деген термин – салттуу ыкма менен аудио, видео, анимация (сүрөттөр), тексттер, көрүнүштөр аркылуу маалыматты жеткирүү дегенди түшүндүрөт. Аталгандардын баардыгы атайын программалар менен компьютердин жардамы аркылуу ишке ашат жана андагы эсте сактоочу дискте сакталат. Ошондуктан мультимедия түздөн түз компьютерге көз каранды.

Өз алдынча презентация жасоону үйрөнүү керек (Компьютердин, ноутбуктун жардамы менен, алардагы MicrosoftWord, Microsoft Excel, Microsoft PowerPoint сыяктуу программалар менен иштөөнү өздөштүрүүсү)

Окутуунун негизинде өзүнө тагылган мүмкүнчүлүктөрдүн бардыгын колдоно алуу

Өзүнүн педагогдук, окутуучулук жоопкерчилигин сезе билүүсү керек.

Окутуучудан мыкты кесипкөйлүк, маданияттуулук талап кылынат

Окутуу-тарбиялоо ишинин заманбап технологияларын өздөштүрүү

Эпостун өзөгүндөгү көөнө сөздөр менен иштөөнү өздөштүрүү

Кыргыз элинин музыкалык аспаптары тууралуу; эпос жана кыргыз музыкасы тууралуу маалыматтарга ээ болуусу керек

“Манас” эпосу тууралуу кино жана телефильмдер, алардын сюжети жөнүндө маалымат билиши зарыл

Студенттердин жоопторун жана ишмердүүлүгүн талапка ылайык баалай билүү

Өтүп жаткан сабагын уюштурууда аудиториядагы жагымдуу маанайды же абалды түзө билүү

Ушуну менен бирге, “Манас таануу” курсун окуп-үйрөнүүнүн жыйынтыгында студенттер да тиешелүү компетенцияларга ээ болуусу керек. Тактап айтканда, курстун мазмунун толук өздөштүргөн студент төмөнкү компетенцияларга ээ болушу керек:

**“МАНАС ТААНУУ” КУРСУНАН СТУДЕНТТЕР ЭЭ БОЛУУЧУ
КОМПЕТЕНЦИЯЛАР:**

- «Манас» эпосунун жалпы адамзаттык философиялык маанисин, уникалдуулугун, ички маңызын түшүнө билүү, тексттен үзүндү келтирип, маанисин чечмелеп бере алуу;
- Жан дүйнөсүнө «Манастын» тил байлыгын сиңирип, өз оюн таамай, көркөмдөп айта жана жаза билүү, эпостун сөз берметтерин өз сөздөрүндө колдонуу;
- Көп улуттуу маданиятты түшүнүү, эл аралык чөйрөдө иштей, жашай алуу;

➤ Даяр илимий пикирлерди гана окуп үйрөнбөстөн, сын ой жүгүртүү, өз пикирин билдирүү, жыйынтык чыгара алуу, аргументтерди келтирип, талкуулай алуу, эки тарапты тең канааттандырган чечим кабыл алуу;

➤ Жамаат, топ ичинде иштөө, ишти уюштуруу, жоопкерчиликтерди, ресурстарды бөлүштүрүү;

➤ Маалымат менен өз алдынча иштей билүү, башкы мааниге ээ болгон маалыматты аныктай алуу, интернет булактары менен иштей алуу; демилгечил болуу, долбоорлорду иштеп чыгуу, чыгармачылык менен жаңы идеяларды сунуштаган креативдүүлүк;

➤ Максатка жетүүгө шыктануу, баштаган ишинин аягына чыгуу, өмүрүнүн бардык баскычтарында билимге умтулуу.

“Окуу”, “жыйноо”, “кызыгуу”, “изилдөө”, “салыштыруу” ж.б. иш аракеттери саналып өткөн компетенциялардын ишке ашышында таяныч аракеттер болуп саналат. Ал аракеттер окутуучу тарабынан да, студенттер тарабынан да аткарылат. Курсту окууда жана толук өздөштүрүүдө улуу эпостун бардык негизги окуясын деталдуу талкууга алуу керек. Талкуудан улам талаш болот, “талаштан тактык жаралат” демекчи, түпкүлүгүндө студент салыштыруудан, талашып-тартышуулардан, китептерден, далилдерден, окумуштуулардын далилдеринен, тарыхый маалыматтарды пайдалануу менен бирге нагыз билимге ээ болот. Бул болсо мыйзам ченемдүү көрүнүш. Негизинен, педагогика илиминде “Манас таануу” предмети окутуунун өзүнчө жаңычыл ыкмаларын иштеп чыгуу – азыркы күндүн бирден бир талабы. Бул жаатта белгилүү окумуштуу-педагогдор С.Байгазиев, Б.Оторбаев, Д.Саалиева, практик мугалимдер, КРнын Эл мугалимдери Б.Батыркулов, Б.Исаков ж.б. эмгектери маалым. Жеке гана кыргыздарга таандык улуу «Манас» эпосу- каза берсе түгөнбөгөн улуу кенч, өзөгү руханий байлыкка толгон казына. “Манас таануу” курсу дагы толуп жаткан түрдүү изилдөөлөргө муктаж. Ал изилдөөлөр келечектин иши. «Манастан» үйрөнө турган асыл өрнөктөрүбүз, алчу сабактарыбыз эң эле арбын. Үчилтик жаш муундарды келечекке, жашоо деген чоң жооптуу жана көп кырдуу механизмге тарбиялоого жардам берет.

Жогорку окуу жайларында “Манас таануу” курсун өздөштүрүү боюнча аталган курстун максат-милдеттерин программада төмөнкүчө сунуш кылынат: “Манас таануу” курсунун негизги максаты – студенттерди кыргыз көчмөн цивилизациясынын керемет кенчи, “Кыргыз Рухунун туу чокусу” (Ч.Айтматов), элдик оозеки көркөм сөз өнөрүнүн эң бийик үлгүсү, дүйнөлүк адабияттын улуу классикасы, жер жүзүнүн элдеринин эпосторуна салыштырмалуу теңдешсиз монументалдуу океандай “Манас” дастанынын негизги сюжети менен, анын эл оозунан жыйналуу, китеп болуп басылуу тарыхы, Кыргызстандык жана дүйнөлүк окумуштуулар тарабынан изилденүү таржымалы менен тааныштыруу, жаштарга залкар эпостун руханий-патриоттук, адептик-ыймандык мазмунун ачып берүү, эпостун тил байлыгын үйрөтүү, манасчыларды таанытуу, аларда тарыхый эс-тутумду, улуттун улуу маданий мурастары менен сыймыктануу сезимин, патриотизмди калыптандыруу.

<p style="text-align: center;">СТУДЕНТТЕР ЭЭ БОЛУУЧУ КОМПЕТЕНЦИЯЛАРГА ЖЕТҮҮ ҮЧҮН БИЛИМ-БИЛГИЧТИКТЕРГЕ КОЮЛУУЧУ ТАЛАПТАР:</p>

“Манас таануу” курсу боюнча студенттердин билимине, билгичтигине коюлуучу талаптар төмөндөгүчө болушу шарт:

- «Манас» эпосунун кыргыз элинин турмушунда ойногон тарыхый ролун далилдер менен бекемдеп айта билүүсү;
- Эпостун рух дөөлөттөрүн, адеп-ыймандык нарктарын билиши, түшүнүшү жана аларды бүгүнкү күндөгү тарбия ишине керектигин, зарылдыгын аныктай алышы, өзүнүн жүрүм-турумунда, турмуштук кырдаалдарда колдоно алышы;
- Эпостун эл оозунан жыйналуу, китеп болуп басылып чыгуу тарыхын, андагы кыйынчылыктарды фактыларга негизденип билиши, бул жөнүндө аңгеме кура алышы, доклад, реферат жаза билүүсү, жыйноочулардын ысымдарын, эмгек мээнеттерин билиши.
- “Манас таануу” илиминин тарыхый өнүгүшүнүн жолун билиши, “Манасты” изилдеген Кыргызстандык жана чет өлкөлүк окумуштуулардын ысымдарын жана алардын эмгектерин билиши, алардын эпос туурасындагы айткан ой-пикирлерин жатка билиши, илимпоздорунун эмгектерине баа бере

алышы, аларга рецензия же аннотация жаза алышы, изилдөөчүлөрдүн ой-корутундуларын өзүнүн “Манас” жөнүндөгү сөздөрүнө пайдалана билиши;

➤ “Манас” эпосунун сюжетин билиши, сюжеттин негизинде ой жүгүртүү сочинениесин, кыскача кара сөз менен эпостук сюжетти ырааттуу баяндап айта же жаза билиши;

➤ Эпостун айрым жерлеринен таамай, учкул саптарды, образдуу сүрөттөөлөрдү, фразеологизмдерди, макал-ылакаптарды жатка айта билиши жана аларды өз сөзүндө практикалык түрдө колдоно алышы;

➤ Көзү өткөн улуу жана бүгүнкү манасчылардын кыскача өмүр баяндарын, ири чоң манасчылардын манас айтуу өнөрүн, аларга акын-жазуучулардын, илимпоздордун берген бааларын, эпостун варианттарын билиши. Манасчы жөнүндө чыгармачылык портрет түзө алышы (оозеки жана жазуу түрүндө).

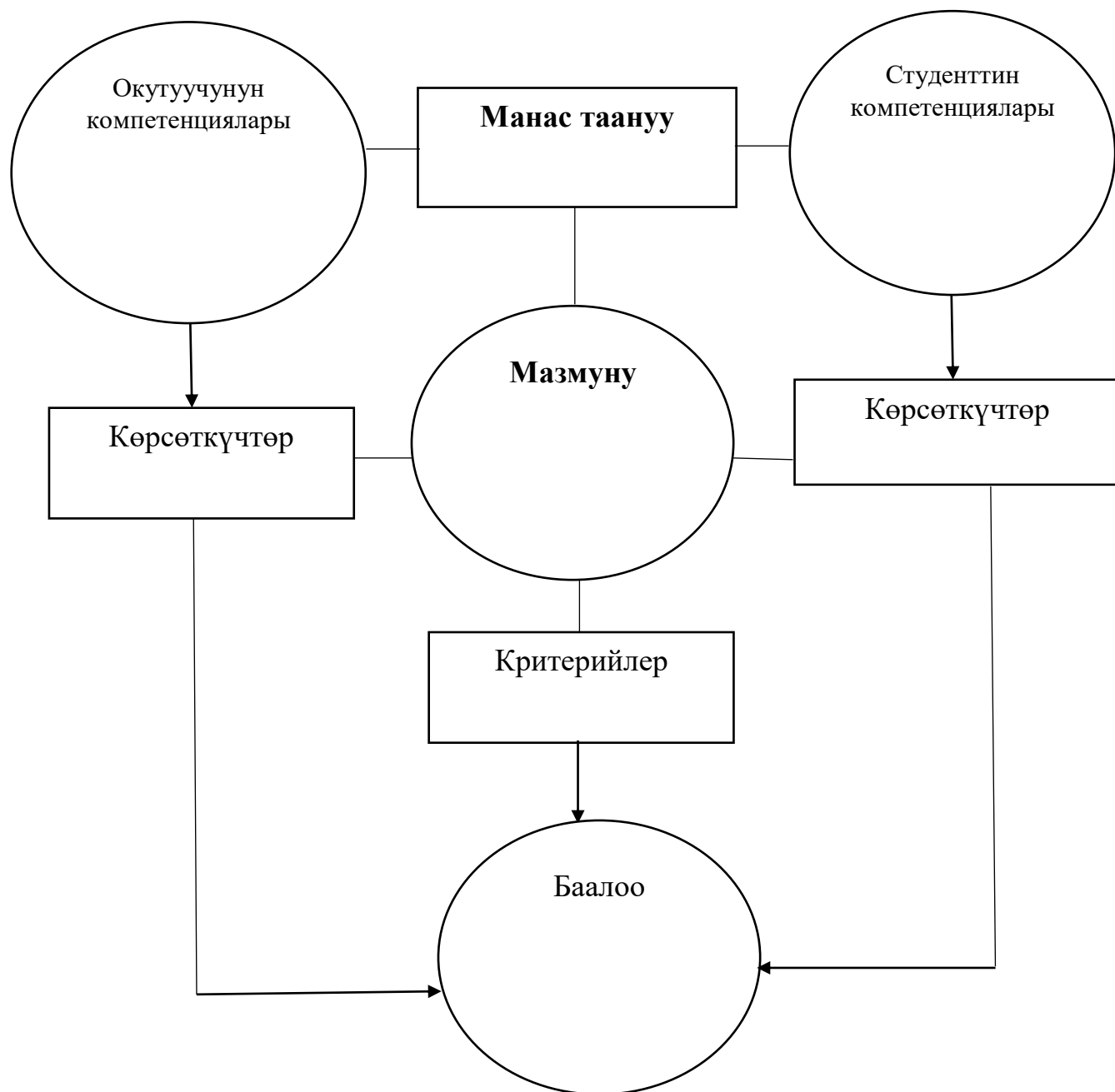
➤ “Манас” эпосу боюнча тартылган фильмдердин, сүрөттөрдүн, жазылган музыкалык, драмалык чыгармалардын, эпостун кара сөз варианттарынын мазмунунун авторлорун билиши.

➤ “Манас” эпосу жөнүндө буга чейин айтылган ой-пикирлерге таянган өзүнүн бирдиктүү бир жеке көз карашынын болушу жана улуттун улуу мурасы менен сыймыктана билиши керек.

“Манас таануу” курсу боюнча түзүлгөн экинчи бир программада анын негизги милдеттери төмөнкүчө аныкталган: “...бул гениалдуу эпопеянын жаралуу доорунан тартып анын ички табиятын ырааттуу түрдө окутуу жана дүйнө элдерине кеңири таратуу; биринчи иретте, кыргыз дөөлөтүн, улуу сөз өнөрүнүн касиетин, улуттук көөнөрбөс идеяларынын кудуреттерин ушул чыгарма аркылуу жайылтуу; экинчи иретте, айтуучулук өнөрдү аркалаган манасчынын сыйкыр аяндуу керемет касиетинин улуу мүмкүнчүлүгүн даңазалоо; үчүнчү иретте, дүйнө элдеринин ушул үлгүдөгү улуу сөз өнөрү менен манасчылык өнөрдүн айырмачылыгын, ошол эле учурда үндөштүгүн көрсөтүү; төртүнчү иретте, эпопеянын классикалык – үлгүлүү жалпы мазмунун, кыргыз улут тарыхын, этногенезин, этнографиялык, этнопедагогикалык, этнопсихологиялык, философиялык, антропологиялык, географиялык,

эстетикалык ой туюмдарын, көркөм тилинин байлыгын талдап берүү; бешинчи иретте, “Манас” эпопеясындагы улуттук идеянын негизинде келечек муунду ыймандуулукка, мекенчилдикке, адептүүлүккө тарбиялоо” [207, 8-б.].

Демек, окутуучулар менен студенттердин компетенцияларын, алардын жетишилген көрсөткүчтөрү менен баалоо маселелерин жалпы элестетсек, мындай чийме менен элестетсек болот. (№2.3.1 чийме)

Сүрөт 2.3.1 - Окутуучу менен студенттин компетенттүүлүгү

Жогоруда биз санап өткөндөр компетенциялар менен талаптардын бардыгын бир кылка өздөштүрүп, аны баяндап айта билген окутуучу гана “Манас таануу” предметин тиешелүү деңгээлде бере алат деген ойдобуз. Ошондой эле, ал компетенцияларда белгиленген студенттердин алдына коюлган талаптар да курстун жыйынтыгында сөзсүз реалдуу ишке ашуусу шарт.

Ошондуктан, “Манас таануу” курсун кандай окутуучу окутуусу керек? –деген маселе чечүүнү талап кылат. Адабиятчыбы, тарыхчыбы? Ойлонуп көрсөк, андан да алда-канча кеңири билими бар, атайын окутуучу окутуусу керек –деген пикир жаралат, т.а. сүрөттү карайлы (№ 2.3.2)

Сүрөт 2.3.2 - “Манас таануу” курсун кандай окутуучу окутуусу керек?

Демек, “Манас таануу” мугалими мына ушундай кенен ишмердиктерге ээ болуусу керек. «Инсандын жан дүйнөсү толук ачылган чыгармачыл ишмердүүлүк бар жерде гана окуучу мугалимге, адам адамга магниттей тартылат»[116, 209-б.], – деп жазган В.А.Сухомлинский. Азыркы окутуучунун ишмердиги – ар бир окуучунун жан дүйнөсү жана таанып-билүүсү уникалдуу экендигин эске алып, окутуп жаткан билимдин мазмуну, аны жеткирүү ыкмаларын жаңы шарттарда байытып, өркүндөтүп, өздөштүрүп берүү менен бааланат. Бир сөз менен айтканда, анын кесипкөйлүгү алдыңкы орунга чыгууга тийиш. Учурдун тили менен айтканда, мугалимдин компоненттүүлүгү жана

коомдун колдоосу болгондо гана мыкты педагог жаратман эмгектин бийиктиктерин багынта алат деген ойдобуз. Эң негизгиси – жоопкерчиликти сезүү! – бул чыгармачыл окутуучунун устаканасындагы тынымсыз изденүүлөрдүн бир багыты гана болуш керек. Мугалимдин ички жан дүйнөсү жана сырткы маданияты бири-бирине шайкеш болуп, айкалыша келгенде гана чыгармачылык изденүү башталат.

Экинчи бап боюнча кыскача корутунду

Республиканын жогорку окуу жайларында “Манас таануу” курсун окутуунун педагогикалык жана методикалык негиздерин ар тараптан караган диссертациялык изилдөөнүн экинчи бапта эки ири жана маанилүү маселе каралды. Биринчиси – эпостук чыгармаларды окуп-үйрөнүү методикасы, анын “Манас таануу” курсун окутуудагы өбөлгө катары ички мүнөзүн ачуу милдетин аркалаган параграф, жана экинчиси – “Манас таануу” курсун окутуудагы педагогикалык методдор, формалар жана каражаттарды чечмелеген параграф болду. Бапты жыйынтыктап жатып төмөнкүдөй корутундуларга келүүгө болоор эле:

1. Эпостук чыгармаларды окутуудагы өзгөчөлүктөр такталды, атап айтканда,

“Биринчи өзгөчөлүк – жалпы эле фольклордун өзгөчөлүгү менен байланыштуу каралууга тийиш. Ар бир чыгарманын текстин интерпретациялаган кезде анын жазма адабияттан бөтөнчөлүктөрү белгиленип турушу керек, ансыз профессионал адабиятты караган көз менен оозеки эл чыгармачылыгын кароо мүмкүн эместигин айтып, [159, 143-144-б.] Ал өзү түзүп, басмадан чыгарган “Адабият терминдеринин түшүндүрмө сөздүгүнөн” [12, 76-б.] оозеки жана жазма адабияттын айырмасын келтирген: “Элдик оозеки чыгармачылыктын жазма адабияттан айырмасы:

1. Коллективдүүлүгү, б.а., бир чыгарманын түпкү тегин жалгыз адам түзгөн болсо да, ал эл арасында оозеки жашап, ага улам кийинки муундун өкүлдөрү кошумчаларын кошот, кыскасы, автору белгисиз болот да, коллективдин чыгармасына айланат.

2.Варианттуулугу. Элдик оозеки чыгармаларда туруктуу текст жок болот да, бир эле чыгарма жаралуу мезгили, орду, аткаруучусу жагынан ар түрдүү болуп кала берет, натыйжада анын ар кыл варианттары келип чыгат.

3.Салттуулугу. Мындай чыгармаларда текстинен тартып, сюжет, образ, мотивдеринде окшоштуктар болот да, алар варианттардан варианттарга, бир мезгилден экинчи бир мезгилге көчүп жүрө берет.

4. Оозеки болушу.

5.Көркөмдүк системасында туруктуу сөздөрдүн, фантастиканын, гиперболанын көп кездешиши, реалдуулукка караганда, идеалдуулуктун арбын өкүм сүрүшү” [159, 143-144-б.];

Экинчи өзгөчөлүгү – фольклордук чыгармаларды салыштырма анализ жүргүзүү анын табиятын туура түшүнүүгө жардам берет. В.М.Жирмунскийдин “тарыхый-генетикалык” (бул же тигил көрүнүштүн түпкү тегин кароо); “тарыхый-типологиялык” (бул же тигил көрүнүштү коомдук өнүгүштүн баскычтары менен кароо); “улуттар жана элдер аралык маданий өнүгүштүн контекстинде кароо” деген сунуштаган ыкмаларын жазып, мугалим бул эмгекти, о.э., салыштырма-типологиялык талдоо жүргүзгөн башка эмгектерди да билүүгө тийиш” – деп эсептейт.

Үчүнчү өзгөчөлүк – элдик оозеки чыгармалар эл арасында оозеки тарагандыктан, анын алып жүрүүчүлөрү таланты бар кишилер – манасчылар, төкмөлөр, ырчылар болушкан, алардын ....аткаруучулук өнөрү чоң мааниге ээ. Ошондуктан мугалим фольклордук чыгармалардын бул өзгөчөлүгүн эске алуу менен техникалык каражаттар аркылуу (видео, DVDж.б.) аткаруучунун жандуу элеси, айтып жаткандагы абалын, ... аны аудитория кандай кабыл алып жатканы менен таанышыш керек.

Төртүнчү өзгөчөлүк – элдик чыгармалар, алардын ичинде эпостор азыркы балдардын дүйнөсүнө дагы жакын болушу үчүн андагы тил байлыктары менен өзгөчө иштөө керек. ...Ырасында, учурда кыргыз тилин эң мыкты билет деген окуучулар да эпостордон өзү маанисин билбеген, түшүнүксүз сөздөрдү жайнатып таап чыгат. Андыктан кыргыз фольклору балдар – тил байлыгын

өстүрө турган айдың талаа, башка бир жерден да таба албай турган рухий кенч, алтынга алмаштыргыс, казган сайын улам ары казып кете бере турган кен”. [159, 144-145-б.]

2. Манас эпосун окутуунун инновациялык форма-методдору такталды: тактап айтканда, жогорку окуу жайларындагы лекция-сабактарды активдүү сабак формасы катары кароого болобу? – деген суроону койдук. Мындагы ишмердүүлүк бир жактуу – жеке окутуучу сүйлөп, ал эми студенттер анын айтканын угуп, түшүнгөнүн конспектилеп жазуу менен алектенген лекция-сабак бир караганда пассивдүүлүктүн типтүү үлгүсү. Жаңы материал менен тааныштыруудагы негизги сабак формаларынан болгон лекцияны түп тамырынан бери карап чыгып, мындагы мурда байкалбаган ички мүмкүнчүлүктөрдү аракетке келтирүү, активдештирүүнүн негизинде лекция сабагын жигердүү сабак формасы катары иштеп чыгуу жагын ойлонуштуруу учурдагы жаңычылмын деген ар бир окутуучунун алдында турган негизи маселе деп ойлойбуз. Айталы, “Манас таануу” курсунда “Манас” эпосунун темасын жана идеясын өздөштүрүү” бөлүмү боюнча практикалык сабактарда эпостун темасы, идеясы менен жалпы тааныштыруу сабагын жигердүү практикалык сабак эсебинде иштеп чыкса болчудай.

Биз так эле ушул сабакты окуу процессин уюштуруунун инновациялык мүмкүнчүлүктөрүнө таянып, кыйла демократиялуу, заманбап талаптарга ылайык инсанга багыттап, кызматташуу педагогикасынын принциптеринин негизинде алып баруу, аракетинде болобуз. Интерактивдүү технологиянын талаптарына ылайык окуу процессин азыркы заманбап талаптарга ылайык инновациялап уюштуруу **чакыруу** (стадия вызова), **түшүнүү** (стадия осмысления) жана **кайрылуу** (стадия рефлексии) баскычтарынын болушун көңүлгө алат.

Мында **чакыруу баскычы** – кызыгуунун ойгонуусу. Чакыруу баскычынын башкы максаты – окуучулардын өтүлчү материалга карата кызыгууларынын ойгонушуна, жанданып аракетке келишине өбөлгө түзүү.

Ойлон түшүнүү баскычы – жаңы материалды өздөштүрүүнүн үстүндө иштөө. Бул жерде жаңы материалды өздөштүрүү окуучулар менен биргеликте

алып барылып, алар теманы ачуу процессине жигердүү катышышат. Кыргыз тили мугалиминин бул баскычтагы милдети – окуучуларга азыраак үйрөтүп, азыраак сүйлөө менен, чакыруу баскычы учурунда түзүлгөн жигердүүлүктү, кызыгууну жана алдыга умтулууну колдоого алуу.

Артка кайрылуу баскычы – алынган маалыматтын үстүндө ой жүгүртүү, өтүлгөн материалды бекемдөө. Бул баскыч адепки экөөнөн кем эмес маанилүү. Мында окуучулар алган билимдерди бекемдешет жана мурунку кийинкиге байланыштырып, аларды ирээттеп, кайрадан түзүп чыгышат. Негизи, сабакты окутуунун бүгүнкү заманбап технологияларына ылайык уюштуруунун бул үч баскычы түп тамырынан жаңы деле эмес, буларды болгону, жаңы шарттарга ылайыкташтырылып инновацияланышы катары кабылдаса болот.

3.Бапта студенттер менен окутуучулардын компетенттүүлүктөрү жана аларга коюлуучу талаптар такталды, атап айтканда:

➤ «Манас» эпосунун кыргыз элинин турмушунда ойногон тарыхый ролун далилдер менен бекемдеп айта билүүсү;

➤ Эпостун рух дөөлөттөрүн, адеп-ыймандык нарктарын билиши, түшүнүшү жана аларды бүгүнкү күндөгү тарбия ишине керектигин, зарылдыгын аныктай алышы, өзүнүн жүрүм-турумунда, турмуштук кырдаалдарда колдоно алышы;

➤ Эпостун эл оозунан жыйналуу, китеп болуп басылып чыгуу тарыхын, андагы кыйынчылыктарды фактыларга негизденип билиши, бул жөнүндө аңгеме кура алышы, доклад, реферат жаза билүүсү, жыйноочулардын ысымдарын, эмгек мээнеттерин билиши.

➤ “Манас таануу” илиминин тарыхый өнүгүшүнүн жолун билиши, “Манасты” изилдеген Кыргызстандык жана чет өлкөлүк окумуштуулардын ысымдарын жана алардын эмгектерин билиши, алардын эпос туурасындагы айткан ой-пикирлерин жатка билиши, илимпоздорунун эмгектерине баа бере алышы, аларга рецензия же аннотация жаза алышы, изилдөөчүлөрдүн ой-корутундуларын өзүнүн “Манас” жөнүндөгү сөздөрүнө пайдалана билиши;

➤ “Манас” эпосунун сюжетин билиши, сюжеттин негизинде ой жүгүртүү сочинениесин, кыскача кара сөз менен эпостук сюжетти ырааттуу баяндап айта же жаза билиши;

➤ Эпостун айрым жерлеринен таамай, учкул саптарды, образдуу сүрөттөөлөрдү, фразеологизмдерди, макал-ылакаптарды жатка айта билиши жана аларды өз сөзүндө практикалык түрдө колдоно алышы;

➤ Көзү өткөн улуу жана бүгүнкү манасчылардын кыскача өмүр баяндарын, ири чоң манасчылардын манас айтуу өнөрүн, аларга акын-жазуучулардын, илимпоздордун берген бааларын, эпостун варианттарын билиши. Манасчы жөнүндө чыгармачылык портрет түзө алышы (оозеки жана жазуу түрүндө).

➤ “Манас” эпосу боюнча тартылган фильмдердин, сүрөттөрдүн, жазылган музыкалык, драмалык чыгармалардын, эпостун кара сөз варианттарынын мазмунунун авторлорун билиши.

➤ “Манас” эпосу жөнүндө буга чейин айтылган ой-пикирлерге таянган өзүнүн бирдиктүү бир жеке көз карашынын болушу жана улуттун улуу мурасы менен сыймыктана билиши керек.

ҮЧҮНЧҮ БАП. “МАНАС ТААНУУ” КУРСУН ЗАМАНБАП ТЕХНОЛОГИЯЛАР МЕНЕН ӨРКҮНДӨТҮҮНҮН МЕТОДИКАЛЫК ЖОЛДОРУ

3.1. “Манас таануу” курсун окутуунун компоненттери, педагогикалык заманбап талаптар, окутуудагы жаңы технологиялар

Методика илиминде сабактын уюштурулушунун өз максатына жетишине түздөн-түз таасир берген ыкма – көркөм окуу. Илимде мурдатан эле адабиятты окутууда көркөм окууга терең маани берилип, бул боюнча В.П.Острогорский, М.А.Рыбникова, Т.В.Чирковская, Н.И.Кудряшев, М.Г.Капурин, М.А.Шнифсон, Я.Г.Неструх сыяктуу окумуштуулар изилдөөлөрдү жүргүзүшкөн. Айталы, М.А.Рыбникованын пикиринде «...насколько, в самом деле, хорошее чтение не только самих учеников, но даже учителя, если он хотябы мало владеет дикцией, доставляет учеником удовольствие..., в этом нам случилось много раз убеждаться на практике. Надобно видеть как, внимательно относится к чтению; каким блеском загораются юношеские глаза, какую выразительность получают самые безцветные, сонные лица, когда искусно читается учителем какое-нибудь прекрасное произведение...» [312, 160-б.]. М.А.Рыбникова мектеп окуучуларынын жагдайын айтканы менен мындай маселе ар кандай курактагы окурмандын, студенттин көркөм окууга болгон жагдайы тууралуу да айтылды дешке болот. Мындай пикирди бир катар белгилүү окумуштуулар колдошот. Алсак, профессор К.Иманалиев: «...көркөм окуунун башкы максаттарынын бири окуу аркылуу угуучуга таасир калтыруу, ойлонууга багыт берүү, окулуп жаткан текстти окуп жаткан адам кандай түшүнсө, угуучунун да ошондой түшүнүүсүнө жетишүү болуп эсептелет» - десе, [116, 147-б.] окумуштуу С.Батаканова «Үн чыгарып көркөм окуу чыгарманы же текстти талдоого мүмкүнчүлүк ача турган жолдордун бири болуу менен бирге, көркөм адабияттын окуу ишиндеги ар кандай көрсөтмөлүүлүктөн жогору турат» - деп [57, 12-б.] баса белгилеген.

Көркөм окуу студенттерден гана көп нерсени талап кылбастан, окутуучудан да бир топ багыттар боюнча айрым нерселерди талап кылат. Тактап айтканда, студенттерден көркөм окуунун эрежелерин талап кылуудан мурда окутуучу өзү да көркөм окууну өздөштүрүүсү зарыл. Эгерде окутуучунун көркөм окуусу

талап кылынган деңгээлде болсо, студентке түздөн-түз таасир этип, алардагы эмоция менен ышкысын ойготуп, көркөм-эстетикалык сезиминин калыптанышына жардамга келет. Албетте, окутуу иши максаттуу болууга тийиш. Андыктан, көркөм окуу үчүн окутуучу тарабынан бир нече максаттар коюлуп, ал максаттардын ишке ашырылышы бир нече аракеттер менен коштолушу керек. Маселен, окутуучу “Манас” үчилтигинин өзөгүнөн студенттердин жан-дүйнөсүнө жете турган, алардын ички дүйнөсүнө таасир берип «жакшы» менен «жаманды», «ак» менен «караны» ажырата ала тургандай, алардын ар бирине өз мамилесин билдире алгандай абалга алып келип, чыгарманы *деталдаштыруу* менен бирге талдоого алып, анализ жүргүзүүгө ыңгайлуу үзүндүлөрдү, окуяларды, эпизоддорду тандап алып, манасчылардын ошол окуяларды айтып жаткан жерлеринен атайын үн тасмаларды угузуу сыяктуу иштерди жүргүзүү керек.

Жогорудагыдай планда иш алып баруу кыйла жакшы натыйжалардын күтүлүшүнө себепчи болот. «Миң уккандан бир көргөн артык» принцибин жекечиликке алып, студенттер окутуу процессине өздөрү аралашып, үн чыгарып көркөм окушуп, видео тасма же үн тасмалардан көрүп жана укканда гана, эпостогу окуянын чоо-жайын андап-түшүнүп, алардан жыйынтык чыгара алышат. Муну даанышман Ж.Ж.Руссонун пикири да тастыктайт: «Керели кечке түшүндүргүчө бир сааттык жумуш баланы көбүрөөк үйрөтөт, анткени баланы устаканада иштетсең ал өзүн уста катары санаганы менен, ал колунун аракети менен акылы өсүп, философ болуп чыга келет». Демек, окуучуну болобу, студентти болобу, угарманды болобу процесске аралаштырганда гана жөн эле окуп же угуп коюунун аракети эмес, ойлонуу аркылуу түшүнүүнүн аракети менен кабыл алышында мыкты өздөштүрүүгө жете алабыз. Мындай иш аракеттер таанып-билүү теориясынын негизинде *конструктивизмге* таянып аткарылышы зарыл.

“Конструктивизм” термини изилдөө, маанини чечмелөө, аргументтөө, жүйөө, далил келтирүү боюнча жеке ишмердиктен баштап, өз билимин «түптөө» жана «жаратуу» процессиндеги окурмандын активдүү ролу дегенди түшүндүрөт.

Конструктивдүү таанып-билүү теориясы, студенттердин жаңы ала турган билимдеринин негизи болуп калган схемалар, моделдер, тексттер буга чейинки алынган эски билимдердин негизинде түптөлүшүн тастыктайт. Студент «Манас» эпосу, эпостогу негизги өзөк окуялар, эпизоддор, манасчылар, деги эле үчилтикке байланышкан маалыматтар менен мурдатан эле, бала бакчадан, ата-энелеринен, мектеп партасынан алышат, андан ары «үчилтикке» байланышкан билимди зарылдыгына карай этап-этап менен улам улантып, тереңдетип жүрүп отурат. Негизинде, билим алуунун эки категориясы бар: биринчиси, активдүү түрдө түптөлгөн изилдөөлөрдүн жыйынтыктары болгон билим; экинчиси, пассивдүү түрдө кабыл алынган билим. Аталган эки категориянын айырмасы асман менен жердей. Себеби, экөөнөн алынган жыйынтык эки башка жагдайда уюшулган процесс болуу менен, концептуалдуулугу жана билим алуудагы аракеттин деңгээлинин пайдалуу жана пайдасыздыгын дааналап ажырымдайт, т.а., «демилгелүү же демилгесиз идеялардын» жыйынтыгы ачык-айкын көрүнөт. Мына ушундай жагдайларды жөндөө – эң биринчи иретте окутуучунун алдын ала түзүлгөн планы, ошол план боюнча коюлган максат-милдеттеринен жана студенттердин өз алдынча иштөөсү менен кызыгуусунан көз каранды. Таанып-билүү теориясында интуитивдик билим же болбосо студенттин кызыгуу менен өзүнүн аралашуусунда өздөштүрүлгөн билими жогору бааланат. Мындай билимди берүүдө элдик оозеки чыгармалардын башында турган «Манас» эпосун көркөм окуу, айтуу, үн кубултуп көрктүү окуу жардамга келет.

Биз төмөндө «Манас» эпосу менен көпчүлүктү, айрыкча мектеп окуучулары менен студенттерди кеңири тааныштыруу максатында Сагымбай Орозбаковдун, Саякбай Каралаевдин варианттарынын негизинде кара сөз түрүндө даярдалган «Манас, Семетей, Сейтек» китебинен көркөм окууга ылайыкталган тексттердин үзүндүлөрүнүн үлгүсүн берүүгө аракет кылалы.

Төмөндө «Каныкейдин Букарга качышы» бөлүмүнөн мисал алсак: *Каныкей Тайторуну минип, Семетейди өңөрүп, Чыйырдыны ээрчитип, ээн талаа, эрме чөл менен, нечен күн, нечен түн жол жүрөт. Чарчап келип, бир калың токойдун арасына аттарын аса байлап, уктап калышат. ...Эртеси жолун улашат.*

Темиркандын жеринин чети. Каныкей тулуп өскөн жерин көргөндө, кыз кезиндеги башынан өткөргөн иштерин элестетет. Чыйырдыга: – Энеке! Мына бу көрүнгөн «Кең-Көлчүк» деген көл эле. Мурда тегереги бак-дарак болчу. Атам атайылап, мага арнап алтын так, сарайлар салдырган. Мен Букардан келин-кыздарды ээрчитип, көңүл ачуу үчүн кезегинде келип, оюн-тамаша өткөрүп кетчү элем. Ошол көлчүктү көрө кетсек кантет?» - дейт. Чыйырды: «Жакшы болот балам, көрө кетели» - деп, экөө ээрчишип, көлчүккө барышат. Көлгө барса, суусу соолгон, бак-дарагы куураган, сарайлары кулаган, алтын тагынан дайыны жок. Муну көргөндө Каныкейдин өңү бузулуп, Чыйырдыга муну айтат: «Кагылайын энеке! Суусу соолуп, бактары куурап, сарайлары кулаганы жакшы төлгө эмеско?!.. Тезирээк жооруңузчу?!.. Биз шордуунун көрөр күнү, ичер суусу түгөнгөнбү?» - деп, эси ооп, аттан кулап түшөт.

Чыйырды көлчүктүн эки жагын абайлап карап туруп, Каныкейдин башын көтөрүп: «Балам, кейибе, капаланба! Бул чиркин жалган дүйнө кимге оопа кылаар дейсиң? Бул дүйнөдөн байгамбар, сахаабалар, нечен түмөндөгөн элдер, нечен-нечен дөөлөр өткөн. Сынбасты уста жасабайт, өлбөстү кудай жаратпайт. Көлүңдүн соолгону: Манасыңдын өлгөнү, чынарыңдын кулаганы, Абыке, Көбөш мал-мүлкүңдү бөлүп алып, кордук көрсөтүп, жолбун итче тентитип жибергени. Балам! Көлүң касиеттүү көл экен, ортосунда кайнар чыкчу жеринде калдайган кара чымы бар экен. Ошону төлгө кылып оодарчы?! Суу чыкса, бизге кудайдын бергени, суу чыкпаса, урганы - дейт.

Каныкей дароо ыргып туруп, даарат алып, Манастын арбагына жалынып, сыр найза менен кара чымды коңторот. Көлгө суу толуп, бак-дарагы көгөрүп, көлчүк мурунку калыбына келет. Төлгөсү оюндагыдай болуп чыкканына кубанышып, курларын моюндарына салып, буркурап ыйлап туруп: «Семетей аман-эсен жетилип, атасы Манастан ашкан эр болот экен. Абыке, Көбөштөн өчүбүздү алып берет экен» - деп, жорушат. Ээр-токумун төшөнүп, Семетейди ортосуна алышып, Чыйырды менен Каныкей чынардын түбүнө жатып уктап калышат [221, 204-205-бб.].

Үзүндүнүн өзөгүндө окурманды улам ары жагында эмне болот болду экен? - деген кызык окуялар ирети менен баяндалат. Аны үнүн чыгарып көрктүү окуп бергенде угуп жаткандардын бүйүрүн кызытып, эпосту, же болбосо эпизодду өз алдынча окуп, талдап, анализ кылышат. Эпостун өзөгүндөгү жакшы нерселерди өздөрүнө үлгү кылып, аларды өздөрүнүн жашоо-турмуштарына колдоно билүүгө аракет кылышат.

Мындан тышкары, текст менен иштөөдө студенттердин сөз маданиятына ээ болуусуна негизги шарт түзүлөт. Шарт демекчи, биринчиден, студенттер сабаттуу сүйлөөгө, т.а., өз оюн так жана түшүнүктүү берүүгө, сүйлөмдөрдүн курулушун (конструкциясын) туура түзүүгө; экинчиден, өздөштүрүлгөн темаларга байланыштуу өз ой-пикирин суроо-жооп, же кайтарым иретинде билдире алууга; үчүнчүдөн, элдик оозеки чыгармалардын уюткусу болгон «үчилтиктин» негизинде өз элинин тарыхын, маданиятын, адабиятын сүйүп, урматтоого; оозеки чыгармалардын философиялык, психологиялык, социологиялык, педагогикалык жагдайларын иликтеп, алар аркылуу кийинки муундардын толук кандуу атуулдук парызын аткаруусуна көмөк көрсөтүүгө; коомдун кайсы гана чөйрөсүндө болбосун, б.а., үйдө же сыртта, ата-энелеринин, бир туугандарынын, досторунун, жакындарынын, коллективинин, деги эле анын тегерегиндеги улуу, кичүү адамдардын арасында «үчилтиктин» кыргыз баласы үчүн болгон баалуулугун, мазмуну менен мааниси айтып берип, жайылтууга жардамга келет.

Чынында эле, ыр же кара сөз түрүндөгү чыгарманы үн кубултуп көркөм окуу жана аны ички туюм менен угармандарга жеткирүү чоң чеберчиликти талап кылат. Андыктан, биз «Манас» эпосун окутууда андагы ар бир окуяларды жана эпизоддорду, эпостун мазмунун көркөм окуу менен коштосок жакшы натыйжаларды күтүүгө болот. Маселен, кыргыз элин эркиндикке чыгарып, Ата журтту коргоо, анын бактысы үчүн күрөшүү, Мекенинин чачылганын жыйноо, үзүлгөнүн улоо, жоголгонун табуу, эл-журтуна «каруусун казык, башын токмок» кылып кызмат кылууга бел байлаган патриоттук улуу идеялардын ээси Манас баатырдын анты көркөм окууга ылайыктуу:

Алты сан аман турганда,
Ыйык кыргыз жеримди,
Душмандын буту баскыча,
Асыл кыргыз элимди,
Тебелетип бөтөнгө,
Кор кылып карап жаткыча,
Туулбай туна чөгөйүн,
[221, 283-б.].

Тирүү жүрбөй өлөйүн.
Ала-Тоо артык жер үчүн,
Ак калпак кыргыз эл үчүн,
Жанымды курман кылайын!
Аткарбасам антымды,
Төшү түктүү жер урсун!
Көкө Теңир өзү урсун!

Мына ушул антты көркөм окуп, же болбосо «үчилтиктин» өзөгүндө көптөгөн жан-дүйнөнү козгой турган эпизоддорду, алсак «Алмамбеттин окуясы», «Көзкамандар окуясы», «Чоң Казат», «Көкөтөйдүн ашы», «Эр Манастын өлүмү», «Каралуу Каныкейдин кошогу», «Каныкейдин Тайторуну чабышы», «Каныкейдин Семетейге өз эли-жери, ата-бабалары жөнүндө айтып берип жатканы» сыяктуу жерлерин студенттер жаттап, же болбосо элестүү кылып көркөм окуса эстеринде көпкө сактап, сабак алышмак. Каныкейдин кошогуна өтө аялуу жана баалуу адамдын орду тууралуу анын төмөндөгүдөй саптарынан таасирленишмек:

Ата болгон жан элең,
Баатырым, ак калпактуу кыргызга!
Ободо чолпон жылдызым,
Ордунду жоктоор кыргызың!
Асманда чолпон жылдызым,

Артыңдан жоктоор кыргызың!
Калайык, тунугу кетти жылдыздын,
Туйгуну кетти кыргызың! [221,41-42-
бб.].

Талкуу жөнүндө сөз кылсак, жеке өз алдынча окуп чыкса да, публика (аудитория) алдында окулса да бирдей эле таризде суроолор жаралышы мүмкүн. Маселен, автору ким? Автору – эл. Элдин жашоо-турмушу, тарткан азап-тозогу, кубанган ыр-күлкүсү, азыктанган тамак-ашы, колдонгон буюм-тайымдары, урунган музыкалык аспаптары менен каада-салт, үрп-адат, ырым-жырымдары бардыгы эпостун өзөгүнө сыйып, ал элдин оозунда атадан балага, укумдан тукумга, урпактан урпакка оозеки түрдө келип жеткендигин жеткирүүбүз керек. Далай кылымдарды карыткан кыргыз элинин тарыхы да, таржымалы да камтылган сырдуу сандык – «Манас» эпосу. Анын тамыры тээ түшкүрдө тереңдерде жатат. Карапайым кыргыз элинин айттырып угуп, таалим-тарбия ала турган педагогикасы да, адабияты да, маданияты да, көңүл ача турган театры да,

эргип уккан музыкасы да «Манас» болгон. Ал өзүнө кызыккан адамдардын, окумуштуулар менен изилдөөчүлөрдүн билимин эле эмес, эрк-жөндөмүн, дараметин сынап келет. «Манас» эпосунун аброю, мазмуну менен маңызы бийиктеген сайын бийиктеп, тереңдеген сайын тереңдеп жүрүп отурат.

Эпостун маңызы изилдөөчүлөр үчүн улам жаңы мейкиндикти ачууну талап кылат. «Манас» эпосу – кыргыздардын улуттук идеологиясынын пайдубалы десек болоор элек. Эпостун өзөгүндө мамлекеттүүлүктү бекемдөө жана өнүктүрүү үчүн «жазылбаган изги (нукура) мыйзамдар» орун алган. Демек, азыркы ааламдашуу учурунда, элибизге жол көрсөтүп бере алган «нукура кыргыз мыйзамдары» менен студенттерди тарбиялай алсак, анда биз келечектен көптү күтсөк болот. Ал үчүн «Манастын» өзөгүн (тулкусун) жаш муундарга, өспүрүмдөргө, деги эле ар кандай курактагы кыргыз баласынын жүрөгүнө жеткирүү башкы максат. Андыктан, аталган максатты ишке ашыруу жогорку окуу жайларынын студенттеринен өз тарыхын жакшы билген келечектин мыкты адистерин мына ушул эпостун негизинде жетилтип, анын «руханий азык» экендигин туйдуруп, бүгүнкү күн менен байланыштырып, андан ары аны өз турмушунда пайдалана билүүгө үйрөтүү керек. Окуу китебинин авторлору А.Т.Турдугулов, Б.К.Оторбаев «Манас» эпосу жана азыркы учур деген подтемада: «Манас» эпосу бүгүнкү күндө кайра баштан жаралгандай болуп экинчи өмүрүн – бүт дүйнө жүзүнө таанылуу өмүрүн жашап жатат. Дүйнө эли бизди, кыргыздарды, «Манас» аркылуу билип таанууда. Бул улуу бабабыз Манастын арбагы колдоп жатат дегенди билдирет.

Бөтөнчө журтчулугубуз эгемендүүлүккө жетишкенден бери бабабыздын улук арбагы, теңдешсиз эстелик-мурасыбыз менен болчу ички руханий байланышыбыз күч алды десе болот. Кыргыздар илгертен эле улуу Манас бабабыздан колдоо күтүп, ага сыйынып, «культ» даражасына чейин жеткизишкен. Бүгүнкү күндө андай тенденция уланып, цивилизациялуу өң-түс алууга жетишип отурат... Себеби, «Манас» кылымдардан берки жазылбай калган тарыхыбыз, улуу эстелик мурасыбыз болгону үчүн эле эмес, эртеңкибизге тура багыт алчу жолду көрсөтүп бере турган шам чырак экени үчүн да баалуу.

Кыйын күндө, азыркы учурдагыдай мурункунун баарын сел алып кеткенсиген улуу бурулуш заманында бир «Манас» гана элибизге соолбос руханий азык, эртеңки күнү үчүн бекем ишеним болуп бере алат.» [377, 72-б.]. Ал эми К.Жусупов өзүнүн кара сөз менен жазылган «Манас» аттуу китебинин түшүндүрмөсүндө: «Көркөм тил менен жазылган чыгармадан окурман эпостун негизги окуялары, мазмуну менен таанышат, байыркы көчмөн элдин турмушу, салт-санаасынан кабар алат, алп Манастын баатырдыгын, атуулдугун жана эл-жерин коргогон эрдигин билет. Өткөн замандар үчүн да, бүгүнкү жана эртеңки эл турмушу үчүн да өлбөс-өчпөс идеал катары кызмат кылган боштондук, биримдик, ынтымак жана эркиндик жөнүндөгү улуу идеяларды тааный алат» - деп белгилеген [108, 72-б.].

Изилдөөбүздө курсту окутууда жалпысынан үч багыттагы технологияны сунуш кылдык Алар: конструктивизм, деталдаштыруу ыкмалары жана интеграциялоо жолу. Төмөндөгү жалпы чиймени карайлы (караңыз, сүрөт 3.1.1.)

Сүрөт 3.1.1. Окутуу технологиялары

«Манас» эпосунун мазмуну менен студенттер тааныштыруу үчүн атайын тексттерди жана үзүндүлөрдү тандап алып, аларды окуп түшүнгөнүн айттырып, кээ бир жерлерин жаттатуу жакшы натыйжа берет. Себеби, тексттин өзү менен, же үзүндүлөр менен таанышкан студенттин эсинде көпкө чейин сакталат. Бул болсо окутууда маалыматты деталдаштыруу деген баскычтын негизинде ишке ашат. Жазуу жүзүндөгү тексттин маанисин түшүндүрүү же үзүндү менен иштөөнүн болжолдуу планын берүүгө аракет кылып көрөлү:

Деталдаштыруунун болжолдуу планы:

✚ Өтүлө турган теманы тандоо жана атоо, маселен, «Манастын балалык чагы», «Көкөтөйдүн ашы», «Чоң казат» ж.б.;

✚ Конкреттүү деталдарды (ысымдар, (оң жана терс) каармандар, окуялар ж.б.) белгилөө;

✚ Үзүндүдөн анын маани-маңызын кыйла толук берүүчү ойлуктарды тандап алуу;

✚ Үзүндүдөгү негизги ойду бекемдөөчү фактыларды санап берүү;

✚ Үзүндүдөгү башкы ойду бөлүп көрсөтүү;

✚ Негизги ойду билдирген сүйлөмдү белгилөө;

✚ Үзүндүгө аталыш тандоо;

✚ Үзүндүдөгү камтылган ойду жыйынтыктоо;

✚ Үзүндүнү конспект түрүндө баяндап жазуу;

✚ Үзүндүнүн мазмунунан үлгү болоорлук, же көңүлдү иренжете турган пикирлерди табуу;

Үзүндүдө аталбаган, бирок анын мазмуну боюнча ойдо, көңүлдө кармалган иш-аракеттерди, ойлорду, маселелерди атоо. Жогорудагыдай пландын негизинде иш алып баруунун өзү окутуучу үчүн да, студент үчүн да абдан натыйжалуу болуп, өздөштүрүүгө багытталган иш-аракеттер «эксперттик» мүнөзгө өтөт. Мындай учурлар ким гана болбосун чыгармачылык жөндөмдүүлүктүн аракетке келиши менен мүнөздөлөт. Ушуга байланыштуу, биз, К.Жусуповдун кара сөз менен жазылган «Манас» деген китебинен «Көкөтөй хандын ашы» бөлүмүнөн төмөндөгүдөй үзүндү келтирип көрөлү.

Биринчи үзүндү:

...Көкөтөй сексен төрткө чыккыча көп катын алды, мындан арманы калбады, алардан он бир кыз, жалгыз Бокмурун деген уулу болуптур. Жалгыз уулун ымыркайынан ырымдап, киши көзү түшпөгөн, көңүлгө албас ат коюп, ар кимдин эски кийимин сурамжылап кийгизип, айыл баш сайын уулуна от суратып, көздөн далдаа кылып ырымдап, торолтуп чоңойтту. Эми он бешке чыгып, эрезеге жеткен Бокмурун көөдөнү тетик, көңүлү жетик, шок өсүп, дөөлөткө мас, акылы токтоло элек, Оогандын байынын кызын алам деп кайындап кеткен бойдон, үч айдан бери кабары жок.

Ушу күндөрү эки кыйноо бир келип, Көкөтөй карыя чындап ооруп калды. Ажал тооруганын сезген акылман Көкөтөй чын дүйнөдөн жөнөөрүндө кыргызга куйма кулак, жашка теңдеп, сөзгө кеңдеп Байдын уулу Баймырзаны кашына алдырып, жакшы көргөн беш аялын кашына отургузуп керээзин айтты.

– Баймырзам, сөзүмө кулак сал, керээз укпай, жакшылыгын көрбөй калган балама, көңкү элиме бирин таштабай, түз айт. Көрөр күн, ичер суум бүттү. Баарыңа ыраазымын. Улуу жайга кеткенимде, уулум чарпылбасын, өлүү дүйнө коротуп чачпасын, келиндин тоюндай, кемпирдин ашындай кылып, үч кара союп, аземдебей, көөмп койгула. Дүйнө жүзүнө Көкөтөй өлдү деп кабар бербесин, жоого жерди тебелетип, таба болбосун, элди дүрбөтпөсүн. Иним Манас менен акылдашсын. Аманат сөзүм ушу... – деп Көкөтөй керээзин айтып болду, оозунан көк түтүн бур этти, жан чырагы өчүп, күйдүргү жайга көчүптүр [221, 105-106-бб.].

Экинчи үзүндү:

Манас баатыр башына кош жаздык койдуруп, кабыландын айтканы бу:

– Айым, ажалым жетип мен өлсөм, Күйүктүн белин ашып, атаң Темирхан көздөй качып кет. Ханы өлгөндө катынга төркүнү жакын болуучу. Бу Талас сага жер болбойт. Абыке, Көбөш алты арамдын көзү жсаман. Атан Темирханга барганда Семетейге ырым кылып ит аягын кечирип, кылычтын мизин аттатып, арка чачын кесип, тууганың Ысмайылга балалыкка бергөр.

Мойнуна тумар тагагөр. Он экиге чыкканча ата жайын билгизбе, эне жайын угузба. Жашы он экиге келгенде ок өтпөс тонду кийгизип, эне-ата жайын билгизип, кайрадан Талас көргөзгүн. Арбагым ошондо бар болсо, жолунан жолдоп алаармын, жоболоңду жетимге бир көзүмдү салаармын. Долум, кетмендеп көрүм оё көр, эч адамга билгизбей, Бакай абам экөөлөп, билинбес жерге коёгөр – деп айкөл Манас чарчаганга суусун жутуп, ооруганда кытайдын кырма дарысын ай далыга тарттырды. Бакайды жанына алып, Манас көкжал муну айтты:

– Абаке, кулаалы таптап куш кылдым эле, курама жыйып журт кылдым эле, теликуш таптап куш кылдым эле, тентиген жыйып журт кылдым эле. Мен элиме ыраазымын. Кемисеңер кейибегиле. Калың журт чогулуп, көзү тирүү берендериң менен өзүң баш болуп жоктоп, кара жердин койнуна, Теңирге берип койгула. Акыры керээзин айтып болуп Манас баатыр тилден биротоло калды [221, 167-168-бб.].

Экинчи үзүндү К.Жусуповдун «Манас» китебинен «Аза» бөлүмүнөн алынды. Жазуу жүзүндөгү тексттин маанисин түшүндүрүү же үзүндү менен иштөөгө негизделген пландын алкагында биринчи үзүндү боюнча болжолдуу түрдө төмөндөгүдөй иштер аткарылышы зарыл:

Конкреттүү деталдар: *Бокмурун, Байдын уулу Баймырза, Көкөтөй; Оогандын байынын кызы, Манас.*

Үзүндүдөгү ой туюнтмалар: *Көкөтөй жалгыз уулун ырымдап башкача ат коюп, элге көрсөтпөй чоңойтту.*

Үзүндүдөгү негизги ойду бекемдөөчү фактылар: *Бокмурундун кайындап кетиши менен атасынын акыркы аманат сөзүн укпай калышы.*

Үзүндүдөгү башкы ой: *Көкөтөй акыры акка моюн сунуп, Баймырзаны чакыртып керээзин айтты.*

Негизги ойду билдирген сүйлөм: *Аманат сөзүм ушу... – деп Көкөтөй керээзин айтып болду, оозунан көк түтүн бур этти, жан чырагы өчүп, күйдүргү жайга көчүптүр.*

Үзүндүгө аталыш: *«Керээз» же «Аманат сөз»*

Үзүндүдөгү камтылган ойду жыйынтыктоо: *Таяктын эки учу бар: баишталышы жана бүтүшү. «Акыры башка бир өлүм дегендей» – адам өлөөрүндө жакындарына сырын, сөзүн, аманатын калтырып кетет.*

Үзүндүнү конспектилешет.

Үзүндүнүн мазмунунан үлгү болоорлук жери: *Көрөр күн, ичер суум бүттү. Баарыңа ыраазымын. «Иним Манас менен акылдашсын» – деп, өзүнөн кийин да баласы Бокмурунду табыштап кеткендигинде.*

Көңүлдү оорута турган жери: *Он бешке чыккан Бокмурун өтө шок өсүп, дөөлөткө мас болуп, акылы токтоло электе Оогандын байынын кызын алам деп кайындап кетип, үч ай кабары жок, атасынын акыркы сөзүн укпай калгандыгында.*

Ал эми экинчи үзүндү боюнча болжолдуу түрдө төмөндөгүдөй иштер аткарылышы зарыл:

Конкреттүү деталдар: *Манас баатыр, Талас, Бакай, Күйүктүн бели, Темирхан, Абыке, Көбөш, Семетей, Ысмайыл,*

Үзүндүдөгү ой туюнтмалар: *Уулунун аман-эсендигине кам көргөндүктөн, – Ажалым жетип мен өлсөм, Күйүктүн белин ашып, атаң Темирхан көздөй качып кет. Ханы өлгөндө катынга төркүнү жакын болуучу. Бу Талас сага жер болбойт. Абыке, Көбөш алты арамдын көзү жаман. Атаң Темирханга барганда Семетейге ырым кылып ит аягын кечирип, кылычтын мизин аттатып, арка чачын кесип, тууганың Ысмайылга балалыкка бергөр. Мойнуна тумар тагагөр. Он экиге чыкканча ата жайын билгизбе, эне жайын угузба.*

Үзүндүдөгү негизги ойду бекемдөөчү фактылар: *Манас өзүнүн жакын кеңешчилери Каныкей менен Бакайга керээзин айтып, уулу Семетейди табыштаганы.*

Негизги ойду билдирген сүйлөм: *Жашы он экиге келгенде ок өтпөс тонду кийгизип, эне-ата жайын билгизип, кайрадан Таласты көргөзгүн.*

Үзүндүгө аталыш: *«Керээз» же «Аманат сөз»*

Үзүндүдөгү камтылган ойду жыйынтыктоо: *«Бетеге кетет бел калат, бектер кетет эл калат» деген макалда айтылгандай, адам өлсө анын артында керээз-мурасын аткара турган бала-бакырасы, жек-жаат, тууган-уруктары бар. ошолорго ишенген үчүн адам керээзин калтырып кетет.*

Үзүндүнү конспектилешет.

Үзүндүнүн мазмунунан үлгү болоорлук жери: *Кулаалы таптап куш кылдым эле, курама жыйып журт кылдым эле, теликуш таптап куш кылдым эле, тентиген жыйып журт кылдым эле. Мен элиме ыраазымын. Кейибегиле.*

Көңүлдү оорута турган жери: *Акыры керээзин айтып болуп Манас баатыр тилден биротоло калды.*

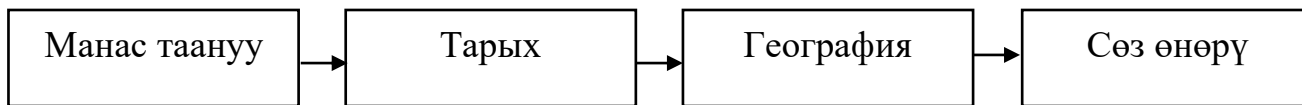
Мына ушундай таризде ар бир окулган, же өздөштүрүлө турган тема деталдаштырылып окулса, жакшы натыйжалардын жетилишине шек жок. Көлөмдүү чыгармаларды бөлүп, ажыратып окуу боюнча окумуштуу А.Муратов: «...көлөмдүү жана программада бир нече сааттарда үйрөнүү үчүн берилген көркөм чыгармалардын арасын ыңгайлуу болсун үчүн ажыратып, ар бир бөлүм боюнча методикалык аппарат берилет. Бирок муну сааттарга так бөлүштүрүү, календардык план сыяктуу экен деп түшүнүп алууга болбойт, бул шарттуу алынган ыкма. Мында тексттин кандайдыр бир бөлүктөрүн ажыратуу максаты да көздөлөт» [259, 72-б.], – деген пикирин билдирген. Эки үзүндүгө тең «Керээз» же болбосо «Аманат сөз» деген аталышты берсе болот. Керээз деген терминди кээ бир студенттер билсе, кээ бирлери угуп жүргөнү менен ага анча маани берген эмес. Ошондуктан, «керээз» деген терминди кененирээк түшүндүрүп берүү зарылчылыгы пайда болот. Керээз – өлүм алдындагы адамдын артында калган жакындарына, тууган-туушканына айтылат да, акыл-насааты, арманы билдирилип, балдарын же башка кыйбас адамын, мал-мүлкүн табыштоо максатындагы акыркы сөзү. Керээз маселеси биз жогоруда талдоого алган үзүндүлөрдө Көкөтөй менен Манастын керээздери окуянын өнүгүшүндө бир топ окуялардын уланышына, чиеленишине, чечилишине себепчи болуп, турмуш-тиричиликте гана эмес, коомдук, социалдык, тарыхый, дипломатиялык

маселелерди жаралышын шарттайт. Көкөтөйдүн керээзи бардык варианттарда бирдей болбосо да орун алып, бир канча муундун манасчыларынын чыгармачылык өнөрканасынан өтүп, мазмуну, көркөмдүгү жактан такталып, калыптанган түрдө бизге жеткен эпостун алгачкы окуяларынын бири. Көкөтөйдүн керээзинен өзүн кандай көмүү жана аш берүү жөнүндө болгону менен мазмуну, багыты кеңири. Ал мазмун жогоруда айткандай эли-жери, уулунун тагдырын ойлоп тынчсызданууга барып такалат. Өзгөчө С.Орозбаковдун айтуусунда керээз ырынын жанрдык мүмкүнчүлүгү артып, турмуш-тиричилик гана эмес, коомдук-социалдык, тарыхый-этнографиялык жана дипломатиялык маселелерди камтып, лирика-эпикалык деңгээлге чейин көтөрүлгөн. Көп жашап, көптү көргөн журт атасы Көкөтөй өзү өлгөндөн кийинки элинин тагдырын ойлоп, санаасы санга бөлүнөт. Жалгыз уулунун акылынын тайкылыгына, эч нерсени көрүп-биле элек жаштыгына, атасы жыйнаган дөөлөттү асмандан түшкөнсүп барктабаган бейкапарлыгына жана өзүнүн кыргыз калкынын башчысыз калгандыгына катуу тынчсызданат. Акылман карынын Бокмурунга «жети кылым эл жыйып кампа толгон казынасын ачып», бар байлыгын калайык калкка жарыя кылууга тыюу салышы калктын камын, бейкутчулугун ойлоодон чыгат. Бокмурун калк башчылары, Манас менен кеңешип, туш-тушка кабар айттырып, сансыз мал союп, өлүктү шааниси менен узатат. Андан соң ашка камынып, окуялар уланып, чиеленип, чечилип жүрүп олтурат. Чынында эле, коомдо социалдык, тарыхый, маданий, дипломатиялык, мамлекеттик маселелер ар тараптуу өңүттө өнүгүп келет.

Ал эми интеграциялоо жолу тууралуу сөз кылууда, анын төрт тибин колдонсок болот, т.а. удаалаш тибин, жаныш тибин, курчама тибин жана тутумдаш тибин.

Сүрөттөрдү карайлы (карайлы, № 3.1.2 сүрөт)

1. Удаалаш тип:

2. Жарыш тиби:

3. Курчама тиби:

4. Түтүмдаш тиби:

Сүрөт 3.1.2 – “Манас таануу” курсун интеграциялап окутуунун моделдери.

Мына ушундай технологиялар менен студент жаштарды “Манас таануу” курсунун алгылыктуу жолдорун пайдаланып, билим берип да, талаптагыдай тарбиялоого мүмкүн. Деги эле, коомдун мүчөлөрү, республиканын толук кандуу жарандары катары студенттерди тарбиялоодо «Манасты» окутуунун мааниси өзгөчө орунда турат. Бул тууралуу белгилүү манас таануучу, профессор С.Байгазиев: «...биз, билим берүүдө «Манасты» жомок катары карап эмес, калайык-калкыбыздын реалдуу тарыхын көркөм образдар аркылуу өздөштүргөн, түпкүлүгүндө өзүнүн социологиялык-маданий тамыры бар улуу дастан катары, кыргыз турмушунун энциклопедиясы катары эсептеп, ага тарыхый методологиянын өңүтүнөн жана адабий-эстетикалык категориялардын ыңгайынан мамиле жасап, окутууга тийишпиз», – деп белгилейт [46, 72-б.]. Демек, окутуунун эффективдүү, ыңгайлуу жана жөнөкөй ыкмаларын колдонуу менен жаш муундарды турмуш чындыгына жуурулушуп жашоого үйрөтүү дайыма актуалдуу маселелерден болууга тийиш. Дайыма дегенибиз, өспүрүмдөр жетилип, алардын ордун улам кийинкилери басып жүрүп отурат.

Лекциялык сабактан айырмаланып практикалык сабакта студенттер лектордун гана маалыматын укпастан, буга чейинки лекцияга таянып, башка маалымат булактар менен өз алдынча иштешип, аткарыла турган тапшырманын майда-чүйдө деталдарынын бардыгын өздөрүнүн ой-жүгүртүүлөрүнөн өткөрүшүп (орусча айтканда «через себя»), ар бир окуяны иликтеп, талдап, ал эми образдар (оң жана терс образдар) системасын терең өздөштүрө алышат. Андыктан практикалык сабак – бул студенттин жөндөмүн ача ала турган, студенттер өздөрүнүн чыгармачылыгын, катылып жаткан шыгын, дараметин көрсөтө ала турган эң негизги сабак болуп эсептелет. Мына ушуга байланыштуу, төмөндө биздин изилдөөбүздөн байкай алган, биздин жетекчилик менен өткөрүлгөн практикалык сабактын толук үлгүсүн берүүнү ылайык көрүп отурабыз.

Эскерте кетүү керек: өткөрүлгөн практикалык сабактын жыйынтыгы менен семестр жыйынтыкталат. Ошондуктан бул сабакка окутуучу да, студенттер да жигердүү катышты. Сабакты өткөрүүдө ассистент ага окутуучу Н.Турганбаева болду.

Предметтин аталышы: “Манас таануу”

Сабактын темасы: «Манас» эпосундагы окуялар жана образдар системасы.

Сабактын максаты:

- «Манас» эпосундагы образдар жана алардын иш-аракеттери аркылуу студенттердин инсандыгын калыптандыруу;
- Буга чейинки лекциялык сабакта өтүлгөн темалар боюнча алган билимин тереңдетүү;
- Эпостогу образдардын жамалын ачуу менен, алардагы оң сапаттарды үйрөнүп, өздөштүрүү;
- Образдардын аракетиндеги Мекенди, эл-жерди сүйүүгө жана коргоого, жаратылыш менен табиятка аяр мамиле кылууга тарбиялоо;
- «Манас» эпосунун сюжетин жана тарыхтан алган ордун чече билүү;
- Эпостогу негизги өзөктү таба билүүгө аракет кылуу.

Сабактын тиби: алган билимдерин тереңдетип, бышыктоо;

Сабактын методу: коммуникация, пикир алышуу, интерактивдүү ыкмалар.

Сабактын формасы: топ аралык иштөө, талдоо, талкуу

Сабактын жабдылышы: слайддар, сүрөттөр

Предмет аралык байланыш: адабият, тарых

Сабактын жүрүшү:

Үйгө тапшырманы аткаруунун тартиби: Окутуучу студенттерди эки топко бөлүп, топтун мүчөлөрүнө топтун атын өздөрү коюп, жана «Манас» эпосунан үзүндүлөрдү таап келип, аларды көркөм окуп же болбосо ролдоштуруп аткаргандан кийин, ал үзүндү же окуя эпостун кайсы жеринен алынгандыгын эки топ бири-бирине чечмелеп бериши керек. Албетте, тапшырманы аткаруу ар бир топтун чыгармачылык жөндөмүнө карата ар кандай таризде аткарылат. “Манас таануу” предмети бир жумада бир гана жолу болгондуктан, тапшырманы аткарууга бир жума убакыт берилет.

Сабактын жабдылышы: Ар бир топтун өздөрүнүн аты жазылган лозунгдар, эпоско байланыштуу китептер, сүрөттөр, ролдорду аткара тургандардын ошол ролго ылайыктуу кийимдери, флипчарттарда жазылган образдардын системасы,

тапшырмага байланыштуу презентацияларды көрсөтүү үчүн ноутбуктар, слайддар. Сабак интерактивдүү доскасы бар аудиторияда өткөрүлдү. Аудитория проект, үндү чоңойтуучу аппараттар (микрофон, колонка ж.б.) менен жабдылган.

Биринчи топ - «Каныкей». Топту топ жетекчиси тааныштырды. Мүчөлөрүн атады. Арасынан экөө чыгып үчилтиктин өзөгүнөн тандалып алынган үзүндү аткарышты, үзүндүнүн тексти төмөнкүчө:

– Карааным алтын энекем! Толкуган көлдөн жетимди, Көтөрүп өтөөр кемемсиң. Мен жетимди көтөрүп, Качып келген экенсиң. Он экиге келгенче, Оролуп элди көрбөпмүн. Азапты тарткан энекем, Элим кайда? Мен кайда? Атакемдин күмбөзү, Кыргыз деген эл кайда?

– Ой, кулунум, угуп ал, Сенин атаң эр Манас Коңурбайга алдатып, Кокус жерден өлүмгө калган болчу карматып. Кайсы бирин айтайын!?. Кагылайын кулунум, Аман барсаң Таласка, Арстан Бакай олуям, «Жетимим качан келет?» деп, Куруп жүргөн кезидир. Кагылайын кулунум, Калкыңдын жайын айтайын. Көк сүлөөсүн, кундуз бөрк, Чалдары сыпаа кыргыздын. Аргытып, атка чабышкан, Келини сонун кыргыздын. Кызыл беттүү кымча бел, Кыздары сонун кыргыздын. Белдемчисин байланган, Кымыз менен сүт берип, Кемпири сонун кыргыздын. Телегейи тептегиз, Жери жакшы кыргыздын. Өзөн-өзөн суусу көп, Өрдөк-чүрөк куусу көп. Бетеге белден жошулган, Бээнин жери кең Талас. Чоң атаң Жакып баш болуп, Абыке, Көбөш үчөө кас болуп, Эзелтен душман өзүңө. Эң оболу жолуккун, Кан Бакайдын өзүңө, Эмне десе абакең, Ишенгин, балам, сөзүңө! Эсен барып, кулунум, Эсен келгин өзүмө!

Үзүндү аткарылып бүткөндөн кийин топ башчысы каршы турган топко суроо узатат: Бул үзүндү кайсы бөлүмдө? Кимдер эмне жөнүндө айтышты?

Суроону угуп, экинчи топ 3-5 мүнөт ичинде талкуулашып, суроого ким жооп берерин да аныкташат. Суроого «**Аккула**» тобу төмөндөгүчө жооп берди:

Бул үзүндү үчилтиктин «Семетей» бөлүмүнөн болду. Семетей Сарытаздан эли кыргыз экенин, жери Талас экенин, атасы Манас болгонун, атасынын душманы Коңурбай экенин, анан ошол душманынын колунан атасы каза тапканын угуп

энесине, таятасы Темирхан, таякеси Ысмайылга таарынат. Ошондо Каныкейдин Семетейге баарын айтып берип жаткан кези. Каныкей Манастын керээзи боюнча Семетейди он экиге чыккыча эч кимге билдирбей чоңойтот. Бул анын «душмандар билсе өлтүрүп салбасын, чоңойсо атасынын ордун басат» деген тилеги болчу.

Жооп абдан туура болду, эми кезек 2-топко келди. Экинчи топ жана анын мүчөлөрү менен топ жетекчиси тааныштырды. Адегенде тапшырманы жарыялашты: Үзүндүнү кунт коюп уккула да кайсы учур экенин, эмне жөнүндө сөз болгонун айтып бергиле.

Экинчи топ - «Аккула» тобу: Каны ичине тартып, азыр эле курутуп-жутуп жиберчүдөй ичиндеги кеги менен ызасы сыртына чыгып, бирок аны билдирбейин деп катуу аракет кылып Кечилдин ханы Коңурбай Манастын алдына келип: – Манас баатыр, жарашалы, эрегишпей туугандашып, ынтымакка келели!

– Жарашсак жарашалы Коңурбай! Мен макулмун.

– Эмесе, Баатыр, ниетим сүттөн ак, сыйымды көр, эп болсо атка мин, мени менен жүр.

Экөө аттанып бирге кетип, бирок кара ниет митаамдын колунан жаракат алды да, ал жаракат баатырдын күнүн батырды.

Ошондо Манас Каныкейге:

– Ажалым жетип мен өлсөм, Букардагы Темирхан атаңа барып баш калкала, ханы өлгөндө катынга төркүнү жакын болуучу. Абыке, Көбөш алты арам сага тууган боло албайт, Талас сага жер болбойт. Ал эми асылым менин жалгызым Семетейди көзүңдүн карегиндей сакта, он экиге келгенче ата жайын билгизбе, эне жайын туйгузба. Бир тууганың Ысмайылга бала кылып берегөр, мойнуна тумар тагагөр, жашы он экиге келгенде, ичинен ок өтпөс тонду кийгизип, ошондо эне-ата жайын билгизип, Таласты көргөз!

– Ата болгон жан элең, Баатырым, ак калпактуу кыргызга! Ободо чолпон жылдызым, ордунду жоктор кыргызың!

– Кош айтышаар кез келди. Жүз көрүшпөс парс келди. Кыяматтык досторго учурашып калайын, чакыр бери эрлерди, - деп Манас алдан тайып отурду.

Баатырдын өргөөсүн Бакай, Кошой баштап кирди, анан эки хан, чоролору, достору ырааты менен коштошту. Манас баатыр боздогон бошоң эрлердин ыйын колун жаңсап токтотту. Айкөлүң ошондо акырет дүйнө кетпестей, кыямат күндү көрбөстөй болуп, кабагын чытып, каш серппей, кыйналганын билгизбей, оорусуна кейибей, кайратынан тайыбай, аскадагы бүркүттөй болуп отурду.

Жооп: Чоң казат учурунда эки тарап тыныгып калат. Ошол учурда Каңгайдын каны Коңурбай Манастын алдына келип жарашалы дейт да, ордосуна чакырат. Айкөл Манас болсо амалдуу калмактын ичиндеги арам оюн байкабай, Аккуласын минип ордого келет. Коңурбай айбалта менен Манасты жарадар кылат. Бакайдын кеңеши менен шектенип жетип барган Ажыбай баатыр Манасты куткарат. Бул учурда Каныкей шектүү түш көрөт да, Бакайды Нарбуурулду жетелетип Манаска жиберет. Оор жаратына карабай Аккуласынан айрылган Манас Бакайдын келгенине күчтөнүп, душманды талкалап жеңишке жетишет. Бирок Манас жаратынан айыга албай Каныкейге Семетейди алып атаңа кет деп керээз айтат.

Жооптун туура экендигин «Каныкей» тобу ырастайт. Андан ары экинчи тапшырмага кезек келет. Мында эки топ өздөрүнө жаккан аялдын жана эркектин образдары тууралуу баяндап бериши керек болчу. Кезек «Каныкей» тобуна берилип, алар флипчарттагы маалыматын ортого жылдырышып, өздөрү тандап алган образдар жөнүндө айтып беришти. Маалыматтары төмөндөгүчө:

Биздин командабыздын атын жөн эле жерден койгон жокпуз. Манасты «Манас» кылган – Каныкей. Демек, биз аялдардын образына Каныкей апабызды тандап алдык.

Каныкей. Каныкей – Манас баатырдын ак никелеп, каалап алган жары. Анын эпосто алган орду Манас менен теңтайлаша алган, кээ кездерде акылынын тереңдигинен андан да аша алган оң каарман. Алысты көрө билүү, туя билүү жагынан Каныкейге эч ким тең келбейт. Бакай, Кошой, Алмамбет сыяктуу акыл кошоор акылмандар Каныкейдин ой-пикири менен эсептешпей коё алышпайт.

Эгер пикирлери келишпей калган учурларда дайыма чындык жана акыйкаттык Каныкей тарапта болот. Анын сезе билгичтиги Манастын душмандарынын арамза ойлорун өз убагында билүүгө, же жакындап калган коркунуч жөнүндө алдын ала эскертип турат.

Каныкей абдан акылман аял, акылдуулугунда чек жок. Анын сарамжалдуулугу да өзгөчө. Аялдын сарамжалдуулугу – «жоктон барды жасоого», «болбос нерсени болтурууга» себепчи болот эмеспи.

Каныкейдин асыл сапаттарынын бири – колунан баары келген ашкан чебер уздугу. Манас менен чоролордун камын ойлоп, жоого кийчү ок өтпөс кийимдерди, ат жабдыктарын да камдай билген иш билги аял. Каныкейде баатырлык да, сулуулук да, акыл да, эрктүүлүк менен кайрат, мээримдүүлүк – бир сөз менен айтканда, деги эле адам баласында болчу жакшы, асыл сапаттардын бардыгы Каныкейге тиешелүү (Эскертүү: Студенттердин бул маалыматын кыскартып бердик).

Ал эми эркектердин образынан Манастын жакын адамдарынын бири Алмамбеттин образын талдоону тандадык:

Алмамбет. Манас баатырдын жакын жардамчысы, кан досу Алмамбет ченемсиз баатыр, адамгерчилиги менен бийик адам болгон. Улуту кытай болсо да, кыргыз элине арам санабаган дос болуп, Манас баатырдын сөзүнөн чыкпаган, анын акылына акыл кошкон камкор дос болуп, тар жол, тайгак кечүүдө опол тоодой тирек болот Манаска.

Кайрат, күч жагынан Алмамбет чоролордун кимисинен болбосун өйдө тураары, анын Манаска келген биринчи күнүнөн эле белгилүү болот: Манас өзүнүн Чубак, Сыргак, Ажыбай баш болгон тандалма чоролорун «капилеттен качырып чыгып кол салып, Алмамбеттин сесин алып көргүлө, эмнеси болсо да эрдигин сынагыла» деп жиберет. Алар «добулбасын карс коюп, жеп ийчүдөй бакырып, жакын жерден жабылып» качырып чыгышса да, Алмамбет эч бир сестенип койбой жолун уланта берет. Ошондон кийин Манас Алмамбетти аскер башчы, кол башчы кылып алат.

Эпосто Алмамбеттин адилеттүүлүгү абдан жогору сүрөттөлөт. Анын акылын терең баалаган Каныкей Чоң казатка аттанаарда Манаска көз болууну Алмамбетке тапшырат. Каныкей Манаска кандай ишенсе, Алмамбетке да так ошондой ишеним артат.

Чоң казатта Алмамбет каза таап, кан досунан ажыраган Манас:

«Кызыл болот желегим, Алмамбет – Каңгайдан келген белегим! Кысталыш жерде керегим! Өйдө чыкса – өбөгүм, өлбөй кантип турамын, кайран Алмам-жөлөгүм! Алтын айдар, чок белбоо, арстаным Алмам, ала жат! Кол кармашып кеткенге, кокуй күн, Алмам, ала жат! – деп өңгүрөп-өксүп, кабыргасы кайышып, көкүрөгү өрттөнүп жаш баладай ыйлаган.

(Эскертүү: Студенттердин бул маалыматын кыскартып бердик).

Экинчи тапшырманы аткаруу кезеги «Аккула» тобуна келди. Образдарды тааныштыруу үчүн эки студент чыгып, Чыйырды менен Бакайдын образдары тууралуу сүйлөп беришти.

Чыйырды. Чыйырды Манас баатырдын энеси. Анын өз аты Шакан болгон. Жакып Алтайга барганда, Чыйыр деген агасынан жесир калган жеңеси Шаканга үйлөнөт. Кийин ал Шакан аты өчүп, Чыйырды деп аталып калган. Чыйырды үчилтиктин башынан аягына чейин катышат, анын да себеби бар өндүү. «Чыйыр» деген сөз «жол» дегенди түшүндүрөт. Чыйырдынын образы жол көрсөтүүчү маанисин туюндуруп тургандай... Ал өз өмүрү бүт бойдон элдин турмуш-тирилигине, тагдырына башын байлаган Манас баатырды, анын уулу Семетейди тарбиялоого жумшаган мээримдүү, кең пейил, акылман эне жана чоң эне.

Эпостун өзөгүндө Чыйырды ар кандай кыйын-кысталыш учурларда Каныкейге кайрат берип, акылын айтып, кеңешин аябайт. Кара мүртөз чалы Жакыптын арамдыгы менен чыккынчылыгын кечире албастан, келини Каныкей тарапка өтүп, Абыке менен Көбөштүн чабуулунда балтыр бешик небересин койнуна катып, тоо-таштын арасына жашынып, акыркы Каныкейге «Каныкей, белиңди бек байлап, кайрат кыл, атакең Темиркандын шаарына кетели» деп кеңешин берет. Теңирим берген ушул чүрпөм аман болсо, атасынын жолун

жолдоп, арыгын чаап, оогон жүгүн оңдойт деп терең ишенип, небересин ажалдан арачалап, ата-бабасы тааныбаган өлкөгө тентип кетүүгө тобокел кылат. Анын мындай ойлору менен камкордугун төмөнкү саптардан көрүүгө болот:

Өзөндөн аккан булагым,	Адырды бойлоп ашпасын.
Өлөөрдө көргөн чунагым.	Алсырап араң турганда,
Манастан калган мурасым,	Төбөбүздөн баспасын.
Башымдагы паанайым,	Кармап алып жетимди,
Балтыр бешик Семетей –	Өз билгенин кылбасын.
Маңдайдагы таалайым!	Кетели балам, отурбай,
Аңдып келип алты арам,	Кокустан кудай урбасын!

– деп чебеленип Каныкейди шаштырат.

(Эскертүү: Студенттердин бул маалыматын кыскартып бердик).

Бакай. Акылман Бакай карыя Манаска аталаш тууган болот. Эпостун башынан аягына чейин Бакай Манастын кеңешчиси болуу менен бирге, жалпы эле кыргыз элинин калыс, адилет, кең пейил акылманы болот. Манас баатыр ар бир ишти Бакайдын кеңеши менен кылып, анын кызуу колдоосуна таянат. Ал ага абдан ишенип, анын акылын терең баалайт. Демек, Бакай Манас үчүн кеңешчи гана эмес, туура жолго салуучу устат да болгон.

Эгерде Манас каталык кетирип, же болбосо кызуу кандуулукка алдырып бара жаткан болсо, Бакай аны өзүнүн акыл-кеңештери менен ишин орду менен жөнгө салып турган. Ири чыр-чатактардын жана орду жок кан төгүлүүчү согуштардын алдын алуу да Бакайдын кеменгерлиги менен акылмандыгынын таасири астында токтотулуп калгандыгын эпостун бардык варианттарынан окуп-билсек болот. Бакай бүткүл кыргыз элинин эң сыйлуу, кадырлуу, даанышман ак сакалы. Ал Айкөлдүктүн символу.

(Эскертүү: Маалымат кыскартылып берилди).

Студенттер образдар системасын иштеп чыгууда көп көркөм адабияттарды пайдаланышып, слайддарды түзүшүп, презентация жасашкан. Презентацияларын проект аркылуу көрсөтүп жактап беришти. Эки тарап бири бирине «Манас»

эпосунун айланасында күтүлбөгөн суроолорду даярдашкан, ал суроолор төмөндөгүчө түзүлгөн:

«Каныкей» тобунун күтүүсүз суроолору:

Суроолору	Жооптору
Манасты бала чагында кимге тарбиялаганга беришкен? Ага кандай ат коюшкан? Эмне себептен?	Душман көзүнөн сактоо үчүн «Чоң жинди» деп аташат да, ченде жок тентектигинен, шоктугунан улам Ошпур койчуга тарбиялаганга беришет.
Каныкейдин өз аты ким? Ал кимдин кызы?	Каныкейдин өз аты Санирабига. Ал Темиркандын кызы.
Алмамбет кимдин уулу? Эмне себептен өз жеринен куулду?	Алмамбет калмак кытай тараптагы Азиз хандын уулу. Ал Каңгай хандыгында хан эл аралаганда анын урматына тирүү кишини курмандыкка чалган эрежеге каршы чыгат. Ошол учурда Кечилдин ханы Коңурбай Азиз хандын Кан-Жайлак деген жерин ээлеп алат. Алмамбет акыйкатты талап кылат, кармашат. Ошондо Коңурбай Бээжинде Эсен ханга барып аны бузуку, жаман катары мүнөздөп коёт. Баары ага каршы болгондо ал элин, жерин таштап энесинин жардамы менен качып кетүүгө аргасыз болот.
Сарытаз ким?	Сарытаз Темирхандын бир тууганы. Ал хандыкты талашып, көп эл өлүп, жеңилгенден кийин хандын ордосунан токойго куулуп кеткен. Аңчылык кылып жүргөн Семетей жолукканда Сарытаз анын эли-жери жөнүндө айтып берет, түшүндүрүп берет.
Манас баатырдын сөөгүн кайсы жерге коюшкан? Эмне себептен?	Каныкей Бакай, Кошой кеңешип, өчөшкөн душмандар көрүн ачып албасын, жол үстүнө сүйрөтүп салбасын деп маркум Манастын сөөгүн Эчкиликтин кара тоосуна жашыруун коюшат.
Бокмурунду Көкөтөй кайдан таап алат ал кимдин баласы болот?	Ал Төштүк менен Айсалкындын баласы болот, төөлөрдүн арасынан төөнүн өркөчүнө илинген куржундан таап алат.
Алмамбеттин жоого кийген тону?	Сары тон
Манас баатыр кимдин	Кечилдин каны Коңурбайдын найзасынан

колунан өлгөн?	жаракат алып, жаракаты айыкпай, акыры өмүр менен кош айтышат.
Көкчө кайсы элдин каны?	Казак элинин каны
Көкөтөйдүн ашы кайсы жерде өтөт?	Көлдүн Каркыра деген жайлоосунда

«Аккула» тобунун күтүүсүз суроолору

Суроолору	Жооптору
Манастын эрдиги кантип башталат?	Добушунан жан чыккан Манастын кабарын Бээжиндеги Эсен хан угат да, баатырларын жиберет. Манас ачууланып душманды качырат. Чоң Жолой колунан ажырайт да, өзү араң токойго качып кутулат. Ушинтип эрдиги башталат.
Манас, Көкчө, Алмамбет баатырлардын аялдары кимдер жана алардын кандай байланышы бар?	Манас баатырдын аялы – Каныкей, Көкчө баатырдыкы – Акеркеч, Алмамбеттики – Арууке. Бул үчөө тең Букардын ханы Темирхандын кыздары.
Алмамбеттин апасы ким?	Алтынай
Бокмурун кимдин баласы?	Көкөтөйдүн баласы
Алмамбеттин кытайдан качканын далилдеген буюм?	Сырканжа
Жакып кайда айдалган?	Алтайга айдалат
Каныкейдин жанындагы кыздар кандай аталат? Манастын жан-жөкөрлөрү кандайча аталат.	Каныкейдин жанындагы кыздарды «Нөөкөр кыздар», же «Кырк кыз» деп аталат. Манастын жан-жөкөрлөрү «Чоролор» же «Кырк жигит» деп аталат
Чубак кимдин баласы?	Акбалтанын жалгыз уулу, кыргыздын нойгут уруусунан.
Исмаил деген ким?	Исмаил Темиркандын уулу, Санирабиганын (Каныкейдин) бир тууган иниси. Ал Семетейди 12 жашка келгиче ата жайын айтпай, бала кылып, багып өстүрөт.
Бакай кимдин баласы?	Байдын

Эки топ тең суроолорго жооп беришкенден кийин, акыркы тапшырмага өтүштү. Тапшырма: эпостогу баатырлар минген аттарды сүрөттөөлөрдү айтып берүү.

«Каныкей» тобунун жылкы тууралуу берген маалыматтары:

Кыргыз элинин төрт түлүк малдын ичинен жылкы баласын жан дүйнөсүнө жакын туткандыгын, аттын адамдардын жашоосуна болгон жардамы жана сыпаты жагынан көркөмдүгү, күлүктүгүн баалашкан. Өздөрүнүн көчмөндүү турмушунда жана жоокерчилик заманда жылкынын мыктыларын жоого минишип, семиздерин союп, этин, казы-карталарын жеп, бээлерин байлап, кымызын ичишкен. Кыргызда бекеринен «Ат – адамдын канаты» деп айткан эмес. Анткени, карапайым кыргыз элинин жападан-жалгыз унаасы ат, жылкы болгон.

Атка байланышуу көп макал-ылакаптар айтылып калган. Алсак, 1) «Ат аяган жер карайт», 2) «Ат баспайм деген жерин миң басат», 3) «Атсыз адам канатсыз», 4) «Айгыры ала болсо, кулуну кула болот», 5) «Ат ээси менен, баш мээси менен», 6) «Атка бербес кунан бар, кызга бербес жубан бар», 7) «Жакшы атка бир камчы, жаман атка миң камчы», 8) «Атың барда эл тааны, атаң барда жер тааны», 9) «Жакшы аттын жалын сакта, жакшы эрдин кадырын сакта», 10) «Шайыр болбой жигит болбойт, кашаң болбой күлүк болбойт» .

Ат жана анын адам баласынын турмушундагы ээлеген орду жана ролу көптөгөн окумуштууларды кызыктырып, кенен изилденген. Кыргыздардын байыркы эпосторундагы, дастандарындагы, жөө жомокторундагы, уламыш-санжыраларындагы жана андагы сюжеттердеги баатырлардын өмүрү алардын минген тулпарлары менен тыгыз байланыштуу болгон. Деги эле, адабиятта анын ичинен элдик оозеки чыгармачылыктын эпикалык түрүндө минип жүргөн атсыз чыгарма жокко эссе. Себеби, кыргыздын өмүр жашоосу мал менен тыгыз байланышта экендиги талашсыз. Көп манасчылар эпостордогу аттарды абдан сонун сүрөттөп айтышкан. Биз манасчы Мамбетаалы Ашымбай уулунун Тайбуурулду сүрөттөөсүн мисал келтирели:

Оо, касиеттүү Тайбуурул,

Каңшаары челектей,

Эки көзү көнөктөй.
Укмуштуу күлүк жаныбар,
Учкан кушту жөнөтпөй.
Марал жүндүү, тайкы жал,
Тайбуурул өзү башка мал.
Кыйган камыш кулактуу,
Кыз баладай сыяктуу
Кашка жилик каккандай,
Тайкы жүнү макмалдай.
Чаткаягы Чаткалдай,
Эки чаттын өзүнө
Комдуу төө баткандай.
Кең соорусу кетмендей,
Маңдайында көкүлү
Көзүнө ченеп кеткендей.
Аркар шыйрак, марал баш,
Аркырап буурул чуркаса

Ак шумкар учуп бара албас.
Өркөчү бийик, зээри бас
Өйдөгө салса чарчабас,
Шайбырланып жөнөсө,
Шапкан менен ургандай.
Жаныбарым Тайбуурул
Үргөнч суусун бургандай.
Тайбуурулду көргөн жан,
Таңыркап карап тургандай.
Ойдо тулуп, кумда өскөн,
Кулан менен бирге өскөн.
Энеси кайып желдеген,
Атасын адам билбеген.
Келинди көрсө кергиштеп,
Адаты болчу Тайбуурул.
Кыз көрүнсө кылактап,
Кыялы болчу Тайбуурул.

Мына ушул сыяктуу ар бир баатырдын өзүнүн минген аттарынын кылган жардамы жеңишке жетүүгө зор таасирин тийгизет. Айтсак, Эр Төштүктүн – Чалкуйрук, Алманбеттин – Сарала, Кутубийдин – Телкызыл, Ажыбайдыкы – Карткүрөң, Бакайдыкы – Көктулпар, Ошпурдуку – Оркызыл, Айдаркандыкы – Карасур, Мунардыкы – Көктелки, Багыштыкы – Суркийик. Булар туягынан от жанган, сындан өткөн тулпарлар болгон. Сөзүбүз кургак болбосун үчүн, далилдерди келтире кетели: маселен, Эр Төштүк баатырды анын минип жүргөн Чалкуйругу бир нече жолу өлүмдөн аман сактап калат. Манас баатырдын Аккуласы Манас төрөлгөн күнү кара жалдуу кула бээден туулуп, баатырга өмүр бою кызмат кылат. «Чоң казат» окуясында Аккула окко учаары менен Манастын шаштысы кетип, алы кетип, шайы оойт. Ал эми Алманбет окко учканда сөөгүн Сарала аттуу тулпарына жүктөп койсо, бир нече күн суу ичпей, чөп жебей жүрүп

отуруп Таласка жеткирет. Ушул эле «Чоң казатта» Чубакка ок жаңылып, анын Көк тулпары Чубактын сөөгүн душманга бербей, ала качкан бойдон кетет.

Мына ушинтип, биздин аттар жөнүндөгү айта турганыбызды аяктадык деп «Каныкей» тобу тапшырманын аягына чыгышты.

«Аккула» тобунун жылкы тууралуу берген маалыматтары:

«Эрден эрдин эмнеси артык, Эл үчүн кылган кызматы артык, Аттан аттын эмнеси артык, Ашыра баскан изи артык» – деген саптарда айтылгандай кыргыз элинин башынан кечирген турмушунда тулпар аттардын мааниси чоң болгон. Төрт түлүк малдын ичинен кыргыздар айрыкча жылкыны жогору баалашкан. Жылкы – адам баласы тарабынан колго үйрөтүлгөн эң алгачкы үй жаныбары. Адамдар жылкыны алгач ирет Лидияда, тагыраагы, азыркы Түркиянын аймагында колго үйрөтүшкөн. Асыл тукум жылкыларга, аттарга байланыштуу көптөгөн макал-ылакаптар, учкул сөздөр айтылып келет.

Маселен, 1) «Тулпар – тушунда, күлүк – күнүндө», 2) «Акыр заман аттан ажыраган жерде», 3) «Таяк тайга жеткирет, таба атка жеткирет», 4) «Ат муратка жеткирет», 5) «Ат башына күн түшсө, ооздугу менен суу ичет, эр башына күн түшсө, өтүгү менен суу кечет», 6) «Жата берсе ат арыйт, жүрө берсе жол арбыйт», 7) «Аты жоктун буту жок», 8) «Ат сыйлаган жөө баспас, эр сыйлаган эшикте калбас», 9) «Атты арыганда көр, эрди карыганда көр», 10) Ат адамдын канаты.

Эл ичинде айтылып жүргөн уламыштарга караганда, сынчылар үйдө олтуруп тыштагы күлүктөрдү баскан дүбүртүнөн, туягынан, жал куйругунан, тезегинен, маңдайынан, жана өлгөн күлүктөрдүн баш сөөгүнөн карап кандай мал болоорун же болгонун айта алышкан. Күлүк аттарды таптоодо саяпкерлердин ойногон ролдору чоң. Анткени, ат канчалык күлүк болсо да, аны таптаган саяпкер начар болсо, күлүктөр байгеге илинген эмес. Кээ бир учурларда орточо күлүктөрдү мыкты саяпкерлер таптап, мелдеште сүрөп отуруп мыкты күлүктөрдү артка таштап, ашып кеткен жагдайлар болгон. Эпостордо күлүктөрдүн мүчөсү, сыны-сыпаты абдан даана сүрөттөлөт. Тарыхтабы, санжырадабы тулпар, сулуу кыз жана жер талашуунун себебинен согуштар

болуп турган. Бала жаңы төрөлгөндө, же тестиер убагынан баштап энчиленген кулун менен бирге чоңоёт. Көбүнчө, «биттейинен бирге өскөн» деген салыштыруулар далил болот. Манасчы С.Каралаевдин варианттарында боюнча Манас төрөлгөндө эле анын баатыр болоору билинсе, анын жаңы туулган кулуну «Торучаар» мындайча сүрөттөлөт:

Ыргып турса бай Жакып,
Табылган малга төл башы,
Туубай жүргөн кула бээ
Кулун тууган кези экен
Туш-тушунан караса,
Жал куйругу төгүлөт.
Жаныбарым Торучаар,
Мунун тулпарлык сыны көрүнөт.
Ээсин жоого алдырбайт
Чын кырсык миңден чалбаса
Мингенин жоого сайдырбайт
Жер жарылган чуу укса,
Бир изин ката баспаган.
Оозун коё бергенде,
Тулпарлардан бөлүнгөн.
Басып өтсө кара жер
Кат-катынан бөлүнгөн.

Тайыбаган бийиктен,
Такыр жери кем эмес.
Ташка баскан кийиктен
Аман болсо Торучаар
Эрге ылайык ат болот.
Кетмен туяк, кең соору,
Керишке минээр ат болот.
Багалчагы майышпас
Баатыр чалыш жылкы экен.
Бекер куйрук жал эмес
Бул жаныбар Торучаар.
Кулунду сынап алганы
Минүүчү уулду берсе – деп,
Анан кийин өлсөм деп
Торучаарды көргөндө
Баабедин – деп бакырып

Жогорудагы саптарда Манас төрөлгөндө Торучаарды Жакып сынагандай туулганда эле тулпарлыгы билинип «баабединдеп» сүйүнүп ошол күнү уулунун канаты да жарык дүйнөгө келген.

Тулпар экен Торучаар
Башын жерге салыптыр
Башкача арыш алыптыр.
Көкүлүн көккө зыргытып,
Учкан куш менен жарышып,

Торучаардын үстүндөгү кан Манас
Майлаган буудай жүздөнүп
Жебеден мурун жеткени
Жеткен жерде Дөңгөнү
Найза менен бир салды.

Мында канаттуу куштай сызып душманын качырбастан жеткени астындагы аттын мыктылыгынан иши оңунан ойдогудай чыкканы үстүндөгү баатырдын баатырлыгын минген аты ишке ашырып турат. Бул көрүнүш ат адамдын канаты экенин далилдейт. Манас кытай менен болгон экинчи урушунда мындай саптар кезигет:

Кайып күлүк Торучаар

Чөк түшүп кылыч аянып

Мүдүрүлүп тик түштү

Капа болду кайгырып

Кулжадай көзү кызарып

Биттейинде бириккен

Кутургур атып ийгенде

Бармактайда баш кошкон

Ошо жерге бүк түштү.

Торучаардан айрылып.

Болкулдап басып аянып,

Манас канчалык кайраттуу баатыр болсо да чоң ишенген таянычы окко учканда, кабыргасы кайышып кайгырып көзүнө жаш алат. Жылкы баласынын асылдыгы өтө баалуу экендиги көрүнөт.

Адам сыяктуу эле атка дагы өңүнө, мүнөзүнө жараша энчилүү ат коюлат, жаш курагын да бөтөнчө аташат. Алсак, кулун, тай, кунан (ургаачы болсо байтал), бышты, бир асый, эки асый, бээ, айгыр мына ушул сыяктуу төрт түлүк малдын ичинен өзгөчө мааниге ээ. Элдик оозеки чыгармада кенже эпосто болсун, улуу эпосто болсун башкы карман гана эмес чоролордун да энчилүү атка ээ болуп, ээсине кылган жакшылыктары, душманга кылган терс таасирлери чагылдырылат. Мына ушундай сүрөттөөлөр адамдын канатындай милдет аткарып жаткандыгы көрүнүп турат. Эми «Манас» үчилтигине өзгөчө маани бере турган анимизмдер сюжеттерде өтө көп кездешет. Адабиятта анимизм деген термин (лат. – жан, рух, адам) – байыркы адамдардын жан-жаныбарларды, өсүмдүктөрдү, буюм-теримдерди киши сыяктуу ойлоо, сезүү жана жалпы эле адамдардай жашоо касиетине ээ деп түшүнүшүн билдирет. Мисалга алсак, аттардын адамча сүйлөшү, акыл айтышы, же болбосо дөөлөрдүн куду адамдардай белгиге ээ болушу, кээ бир учурларда кыйын кырдаалдарда табияттын өзгөрүшү ж.б.

Демек, атам замандан бери эле, жылкы баласы адамдын эң ишеничтүү жан-жолдошу болуп келген. Жылкы өз ээсин жон териси, жан-дүйнөсү менен сезип, туюп турат. Адамдар аттын күчүн, акылын баалап, ага өзгөчө мамиле кылышат. Аттардын жардамы менен алыс аралыкты кыска убакыттын ичинде басып өтүшкөн. «Ат – адамдын канаты» демекчи, куда түшүү, кыз узатуу, ар кандай аш-тойлордо, майрам-мааракелерде жылкыларды белек катары берип, ат оюндарын (кыз куумай, тыйын эңмей, улак тартыш, оодарыш, тай чабыш, ат чабыш ж.б.) уюштуруп келишкен. Ошондой эле, ат жабдыктары жөнүндө да айтып кетпесек болбойт. Ат жабдыктары – атка минип жүрүүгө керектелүүчү шаймандар. Ат жабдыктарга: ээр, үзөңгү, канжыга, жүгөн, нокто, чылбыр, көмөлдүрүк, басмайыл, куюшкан, желдик, тердик, ичмек, көрпөчө (көпчүк), ат жабуу, үртүк, камчы кирет. Булардын ар биринин өзүнчө аткара турган милдеттери бар. «Манас» эпосунда да ат жабдыктары кеңири сүрөттөлүп, аларга эпикалык мүнөз берилген. Мисалы, Ак каңкы, дүңгөр, ээр, үртүк, тердик, камчы, булдурсун ж.б. Булардын арасынан Манастын Аккуласы үчүн Алмамбет жасап берген “Ак каңкы ээр” бир кыйла өзгөчө касиеттерге ээ:

Эңкейиште эзишсе,	Шашылыш жерден айкөлдүн
Тамандашып айкөлүң,	Ажалы бөөдө жетет деп
Эчендер менен кезишсе,	Артык кылган Ак каңкы
Ээри кыйрап кетет деп,	Аккулага чак каңкы.

Бул сүрөттөөдө көрүнүп тургандай ээрди жасоодо айрыкча анын бекемдигине, ишеничтүүлүгүнө көңүл бурулгандыгы айтылат. Анткени, жоокерчилик учурда ээрдин бекем болушу зор мааниге ээ болгон.

«Аккула» тобу да аттар жөнүндө даярдап келген маалыматтарын айтып болгон соң, студенттердин активдүүлүгүн эске алып, алардын тапшырманы аткаруудагы сүйлөө маданиятын, көркөм окуудагы дикциясын, өздөрүнүн ойлорун ортого салуудагы чеберчилигин эске алып семестрдин отчеттуулугу боюнча экзамен коюлду. Эки топтун тең аткарган иштери абдан жакшы деңгээлде экендигин көрдүк, кемчилдиги жөнүндө сөз кыла турган болсок, кээ бир студент кыздар жана балдар уялчаактык дейбизби, же тартынчаактык

дейбизби, айтор, кысылууну байкадык. Ошого карабастан, студенттердин “Манас” эпосу боюнча алган билимдери, билгичтиктери канааттандырарлык абалда экенине күбө болдук.

3.2. Жогорку окуу жайларындагы студенттерге “Манастын” осуяттарын үйрөтүүнүн заманбап технологиялары

Өткөн кылымдын токсонунчу жылдары эле ата-бабаларыбыздын урпактарга берген табериги, кыргыз элинин улуттук сыймыгы аталган «Манас» эпосун даңктоо менен элибиздин бүгүнкү ааламдашуу (глобализация) мезгилинде ар кандай курактагы адамдарды коомдун учурдагы абалына карата болгон мамилесин эске алып, өздөрүн маданияттуу алып жүрүүгө, жараткандын берген кооз жаратылышы менен кен байлыктарына аяр мамиле кылууга жана келечек муунга татыктуу тарбия берүүгө жардамга келе турган «улуттук этиканын» өзөгүн «Манас» эпосунан алып жети осуятты негиздеген. Биринчи осуят: Эл-журттун ажырагыс бүтүндүгү жана бир жакадан баш, бир жеңден кол чыгарган ички биримдиги. Экинчи осуят: Улуттар аралык ынтымак, достук жана кызматташтык. Үчүнчү осуят: Улуттук ар-намыс жана атуулдук ариет. Төртүнчү осуят: Арыбас мээнет, алдыңкы өнөр-билим аркылуу бакубат дөөлөткө умтулуу. Бешинчи осуят: Гумандуулук, кечиримдүүлүк жана айкөлдүк. Алтынчы осуят: Табият менен таттуу мамиледе болуу. Жетинчи осуят: Кыргыз мамлекетин чыңдоо жана көздүн карегиндей сактоо.

Жети осуяттагы камтылган ой-түшүнүктөрдү мурдатан эле элибиз жогору баалап, ата-бабанын осуяты, калтырган ыйык, кымбат мурасы катары эсептеп, өз турмушунда дайым кеңири пайдаланып келген. Жогорудагы аталган осуяттар улуттук идеологиянын негизгилеринин бири. Идеология демекчи, биз ушул терминге бир аз токтолууну эп көрүп жатабыз. Биздин эне тилибизде «идеологияны» – «дил багыт» деп түшүнсөк болот.

Идеология – бул идея жана окуу деген эки сөздүн биригишинен пайда болуп, ал коомдук турмуштун бир жаты, курчап турган дүйнөгө карата адамдардын мамилесин жана өз ара катышын аныктаган, мүнөздөгөн, максат-ниеттерин

негиздеген ой-түшүнүктөр тутумун түшүндүрөт. Адам алдына койгон максатын, жасаган ишин, көздөгөн ниетин, ага жетүүнүн жолдорун, куралдарын жана каражаттарын кайсы бир ой, идеяларга таянып түшүнөт, баалайт, аныктайт, башкаларга түшүндүрөт, таратат. Ушундан идеология жаралат. Ар иштин (ири, чакан, коомдук, региондук, аймактык ж.б.) идеологиясы болот. Идеологиясыз коом болбойт. Идеологиянын негизинде таалим-тарбия иши жүргүзүлөт, коомдук мамилелер аныкталат, чыгармачылык калыптанат, адамдар өз ара түшүнүшөт, биригет, коомчулук жана адамдардын зор массасы белгилүү бир максатты (багытты) көздөй мобилизацияланат, саясат ишке ашырылат. Идеология көп кырлуу, көп түрлүү кубулуш. Коомдук идеология, улуттук идеология, мамлекеттик идеология, диний идеология сыяктуу өзүнө тиешелүү маани-мазмунга, түшүнүктөргө ээ. «Идеология» термин катары француз философу А.Л.К.Дестюг де Трасси тарабынан «идеялар жөнүндөгү окуу» деген мааниде киргизилген (1801). Идеология кийин Францияда турмуштан алыс, чыныгы саясаттан ажыраган көз караштар маанисин алат. Адам баласы жарык дүйнөгө келээри менен айлана-чөйрөдөгү көз көрүп турган бардык нерселерге камырдай жуурулушуп кирээри анык. Демек, адам баласынын инсан катары калыптануусунда улуттук нарк-насилди колдонуу менен элдик осуяттарды аткаруулары шарт. Албетте, «Манас» эпосунун мазмунунда камтылган элге зарыл керек акыл-насааттардын чеги жети осуяттын алкагы менен эле чектелбейт. Бирок, түпкүлүгүндө жети осуят эпостун башкы темасы-идеясы менен түздөн-түз байланышып, ошондогу камтылган ойду тереңдетип турат.

Биринчи осуят: Эл-журттун ажырагыс бүтүндүгү жана бир жакадан баш, бир жеңден кол чыгарган ички биримдиги. «Бир жакадан баш чыгаруу же бир жеңден кол чыгаруу» дегенди түз маанисинде алганда, бардык адамдар бир кийимдин жакасына башын тыгуу, колун тыгуу дегенди түшүндүрөт, бирок, мындагы негизги маселе – кандай гана коомдук жакшы пикир болсо, ал пикирди бир добуштан кабыл алып, аны жүзөгө ашырууга жапатырмак киришип, иштин өтөөсүнө чыгуу, иштин жыйынтыгын коштоп-колдоо деген чакырыкка алып келет. Түшүнгөн кишиге бул абдан терең философияны камтыган чакырык.

Студенттерди, тактап айтканда, келечектин ээси боло турган улан-кыздарды тарбиялоодо, аларды коомдук жана мамлекеттин кызыкчылыгын көздөгөн иш-чараларга жигердүү катышып, өз салымын кошуусуна тарбиялоо – ошол коомдогу алар жашап жана окуп-иштеп жаткан чөйрө түздөн-түз таасир этет. Кайсы гана жаран болбосун, ал өзүнүн жаш курагын эсепке албастан, өзүнөн улууларга да, кичүүлөргө да үлгү болушу керек. Ушундай үлгүнүн элементин биз, улуу «Манас» эпосубуздун башкы каарманы, Манастын акылман кеңешчиси Бакай карыядан көрө алабыз. Ал элди биримдикке, ынтымакка чакырып: Бөлүнсөң бөрү жеп кетет, “бөлүнүп калды кыргыз” деп, бөтөн элге кеп кетет. Жарылсаң, ууру алуучу, «жарылып калды кыргыз» деп, жаман аты калуучу, ынтымактуу болгула! – дейт. Чындап эле, элибизде «Ырыс алды – ынтымак» деген сөздө айтылгандай, ынтымак менен бардык көйгөйдү чечсе болооруна көзү жеткен Бакайдын урааны – накта биримдиктин урааны! Элдик оозеки чыгармалардын бирине жомоктор кирет эмеспи. Ушул жерде, биз элдик жомокторго да кайрылып, алардын маани-маңызын түшүндүрүп берүүгө же болбосо «ынтымак» жөнүндө жомок, икая, окуя же макал-ылакаптарды презентациялоону тапшырсак болот. Улуу орус калкы «Повторение – мать учения» деп айткандай, мектеп окуучулары болобу, студенттер болобу ынтымакка чакырган насаат ырларды, санат-насыят, термелерди жомокторду, макал-ылакаптарды кайра-кайра окуп, жаттап алууда – өзүн адам катары жетектеп алып жүрүүгө чоң жардамы тиет. Эске салсак, «Ынтымак бар жерге ырыс уялайт», «Ынтымак достордун жолун ачат, ынтымак болбосо – ырысың качат», «Ынтымактуу үй-бүлөдөн ырыскылуу үлпөт кетпейт», «Ырыс алды – ынтымак, ынтымагың жок болсо, алдындан таяр алтын так», «Ынтымак түбү – ийгилик», «Ынтымак болбой – иш оңолбойт», «Ынтымагы бар элдин, таалай багы ачылат, Ынтымагы жок элдин, тапканы бекер чачылат», «Ынтымактуу биригет, ынтымаксыз бөлүнөт», «Ынтымактуу элдин баркы бар, бир-бирине наркы бар», «Ынтымагы бар элдин, акылман болот улугу, Ынтымагы жок элдин, ичинен чыгат бузуку» (Т.Сатылганов), «Ынтымак жакшы ырк жакшы, ынтымактуу журт жакшы. Калкты тегиз башкарган, калыс улук баш жакшы»,

«Ынтымагы бар элдин, ар дайым карды ток болот, ырыскысы мол болот» (элдик накыл), «Ынтымагы бар элдин асманы ачык күн турат, Ынтымагы жок элдин, асманы ачык болсо да, кара булут түн турат» (Мойт аке). Ынтымак жөнүндө «Ырыс алды – ынтымак» деп аталган жомокту окуп коюу ар бир кыргыз жаранына кандайдыр бир деңгээлде сабак боло алат десек болот, демек, жомокко көңүл буралы:

Ырыс алды – ынтымак.

Качандыр бир өткөн заманда акылман карыя болгон экен. Анын тогуз уулу бар экен. Бирок, балдары атасы айткан акылды укпайт, ар кимиси өз билгенин жасап, чоңу кичинесин сабап, кичинеси чоңун акырая карайт. Буга карыя абдан капаланып, көпкө ойлонот. Күндөрдүн бир күнүндө карыя тоого барып, бир чоң тутам табылгыны алып келип, балдарын чогултуп, мындай дейт: – Кана, балдарым, күчүнөрдү сынап көрөйүн, мына бу табылгыны тобу менен сындырып көргүлөчү, – деди.

Тогуз уулдун ар бири кезектешип, күчтөрүн сынашты. Бооланган табылгыны эч кимиси сындыра алган жок. Карыя табылгынын боосун чечип: – Эми бирден сындырып көргүлө, - дейт.

Балдары табылгыны ошол замат чарт-чуурт бөлүп:

– «Мына, сындырдык!» - деп мактанышты. Ошондо карыя балдарын отургузуп алып: – Балдарым, мен силердин келечегиңерди ойлоп капа болом. Душманыңар көп, эгер ыркыңар жок болсо, душман силерди жанагы жалгыз табылгыдай тез эле барча-бурч сындырып коёт. Ал эми бооланган табылгыдай бирдиктүү болсоңор, сындырмак түгүл, силерди эч ким майтара албайт. Менин айтаарым ушул! – деди.

Көп узабай карыя көз жумду. Балдары акылга келип, биримдик менен оокат кылып, касташкан душманды жеңип, артык дүйнөсү болсо бей-бечарага берип, ынтымактуу жашап калышат. «Ырыс алды – ынтымак» деген сөз ошондон калган экен.

Тарыхтын айрым мезгилдеринде кыргыздар биримдиги жоктугунан күчтүү жоодон жеңилип, чабылып-чачылат. Манас баатыр ат жалын тартып минип атагы билине баштагандан тартып өмүрүнүн акырына чейин эл биримдиги үчүн кызмат кылат. Адегенде чабылып-чачылган элдин тегерегине көптөгөн уруулардын башын коштуруп, өзүнчө бирдешкен эл түрүнө келтирет, мурдатан турукташкан мекенине алып келет, андан кийин ошол баш кошкон уруулардын биримдигин чыңдайт, дос-душманга бирдиктүү, ынтымактуу, күчтүү эл катары таанылтууга зор аракет жумшайт. Манас Алмамбетти жолуктуруп, сындан өткөрүп, келгенине той кылып турган кезинде кырк чоро Алмамбетке: “Кетсең, кетип түңүлдүк, турсаң, тутуп сүйүндүк!”, - деп сунуш кылышат. Анда Алмамбет мындай шарт коёт:

Тууган болсоң кырк баатыр,
Тутууга келдим мен акыр,
Жибектен алган өөнүм бар,
Жигиттен калган көөнүм бар,
Ырас мени тур десең
Ынтымак сурайм көбүңдөн,
Кудай берсе ынтымак,
Куусаң кетпейт, ырыс бак.
Мени коё салыңар,
Ынтымактуу жүрмөккө
Бата кылгын баарыңар!

Алмамбет айтып салганы,
Анда:
Азыр турган кырк баатыр
Акылыңа балли деп,
Кошомат кылып калганы,
Кол көтөрүп дубага
Бата кылып алганы.
Алмамбет кетпес болгону,
Арстан Манас баатыры
Көңүлү көлдөй толгону.

Үчилтиктин өзөгүндө элдин ички биримдиги, башка элдер менен ынтымакташуу, достошуу, жардамдаш болуу менен ажырагыс тыгыз каралат. Ата-бабалардын башка элдер, кошуна уруулар менен өз ара мамиле-алакалары, карым-катнаштары, соода-сатык байланыштары, куда-сөөктүк туугандашуусу, аларга жасаган урмат-сый мамилелери, ынтымактуулук, достук идеялары кеңири сүрөттөлөт. Манас жеке өзүнүн туугандарын, өз уруусун гана эмес, кыргыздар менен параллел жашаган башка элдер да, уруулар да аны жапатырмак, бир добуштан колдогон үчүн ийгиликтерди багынтат. Кыргыздар бир да жолу

жоосуна каршы жеке чыгышпайт, аларга көптөгөн элдердин өкүлдөрү жардам беришип, жеңишке-ийгиликке ортоктош болушат. Алсак, Манастын алтайлык калмактар менен согушунда кыргыздарга өлгөн Кортуктун баласы Жакыптын алдына келип, манжулук калмактардын атынан:

«Корооңо барып коноюн,	Айлыңа барып коноюн,
Коңшулаш тууган болоюн.	Аралаш тууган болоюн.
Кокус өлгөн атама	Ажалдан өлгөн атама.
Козунду да албай коёюн!	Албастан кунум коёюн!»

- деп өтүнөт, Манас тарапка өтүп, алтайлыктарга каршы күрөшөт. Нескара Манасты байлап кетем деп көп кол менен келгенде маңгулдар кыргыздарга кошулуп каршы турат.

Кармаш Манастын жеңиши менен бүткөндө маңгулдардын Күлдүр аттуу адам Жакыпка элинин атынан:

Ачсаң ал алаканыңа,	Журт болуш мындан артыкпы,
Абийир берсин баарыңа!	Этегиндин алдында
Жутсаң жумурундабыз,	Эл кылыңыз бизди!

-деп келет жана уулу Чагатайды Манаска жолдош кылып кошуп берет, эпостун кийинки окуяларында бул эл дайым кыргыздардын курамында айтылат. Манастын кырк чоросу кырк жерден келген түрдүү элдин, уруулардын өкүлдөрү болгондугу эпосто эл достугуна, ынтымакка канчалык даражада көңүл бурулуп, маани берилгенин көрсөтөт. Манас менен анын эмчектеш тууганы, эң жакын, күйүмдүү адамы Алмамбеттин образдары аркылуу эпикалык душмандар катары бири-бирине карама-каршы турган эки элдин өкүлдөрүнүн максатташ, тилектеш болушу, чыныгы достук мамиленин үлгүсү көрсөтүлгөн. Элдин биримдиги жөнүндөгү улуу идея кайсы доор, кайсы коом болбосун актуалдуу жана түбөлүктүү. Улуттун биримдиги жалгыз кыргыз эли үчүн гана эмес, дүйнөдө канча эл, улут болсо, бардыгына тиешелүү. “Манас” эпосунун философиялык ойлорунун уюткусунун күчтүүлүк мааниси мына ушунда. Улутта биримдик болсо экономикасы, маданияты гүлдөйт, өсөт, элдин маанайы жарык болуп,

илим-билимге умтулат, цивилизациянын эң бийик чокусуна бет алат, рухий дүйнөсү көкөлөйт.

Экинчи осуят: Улуттар аралык ынтымак, достук жана кызматташтык. Залкар манасчы, кайталангыс таланат Саякбай Каралаевдин вариантында 120дан ашык эл менен уруулардын аталыштары жолугат. Эли чабылып-чачылып, кордук көрүп, өзү айдоодо жүргөнүн атасы Жакыптан укканда Манас: “Арбытып айыл жыйын, акыры башка бир өлүм, намыс үчүн кыямын!” – деп түрдүү элдер-уруулар жөнүндө сөз кылат. Манас баатыр тынчтыкты, туруктуулукту, бейпилдикти чыңдоо ниетинде өз элин жана коңшулаш калктарды баш коштурууга көп аракеттерди жасайт. Кыргыз баатырлары, казактардын Көкчөсү, кыпчактардын Үрбүсү, тажиктердин Музбурчак, өзбектердин Санжыбек, оогандык Акун хан, башкырдын Жамгырчы, каракалпактардын Бердике сыяктуу ар түрдүү эл өкүлдөрү, уруулар бир атанын балдарындай ийгилик, жеңиш үчүн, ынтымак жана коопсуздук үчүн тикеден-тик турушат. Алмамбет болсо:

Ала-Тоо артык жер үчүн,

Ак калпак кыргыз эл үчүн,

Жанымды курман чалайын,

- деп кыргыз элине ыраазылыгын билдирет.

Алтайлыктан азы бар,

Капкайлыктан канча бар,

Маңгул журту көбү бар,

Ногойлордон бай Жакып,

Нойгуттардан Акбалта

- деп эпосто берилгендей, көптөгөн эл өкүлдөрү, уруулары “Өлүп калсак кырылып, бир чуңкурга тололук, тирүү болсок жыйылып, бир дөбөдө бололук!” – деген ант-шерт берип, ынтымакташат. Демек, башка уруулар элдер менен ынтымакташуу, достукта жашап, кызматташ болуу, бири-бирине зарыл учурда, керек болгондо жардам берүү мурдатан келе жаткан, элибиз жалпы кабыл алган, урматтаган жана өз турмушунда дайым пайдаланган салттык мыкты жөрөлгө. Өлкөбүздө тынчтык, ынтымак өкүм сүрүшү үчүн улуттар аралык ынтымак,

достук жана кызматташтыкты чыңдоого ар бир улуттун өкүлү салымын кошушу зарыл. “Элге эл кошулган дөөлөт, элден эл бөлүнгөн – мээнет”, “Эки эрдин достугу бир белден ашырат, эки элдин достугу миң белден ашырат”, “Эр достугу – эгиз, эл достугу – деңиз” дегендей республикабыздагы улуттар менен элдердин достугун, коңшулаш жана алыскы өлкөлөр менен байланышын камсыз кылуу, кызматташтыгын арттыруу жаш муундарды эл достугунун духунда тарбиялоого мүмкүнчүлүк түзөт. Албетте, достук мамиледен, болгондо да эки адамдын мамилесинен башталат. Ошондуктан, окутуучу студенттерге дос жөнүндө макал-ылактап, учкул сөздөрдөн мисал келтирүүсүн өтүнүп, же болбосо үйгө тапшырма бериш керек. Тапшырма студенттердин чыгармачылыгына жараша аткарылат.

Үчүнчү осуят: Улуттук ар-намыс жана атуулдук ариет. Ар бир адамдын, инсандын, жарандын же атуулдун – жеке өз керт башына таандык ар-намысы бар. Анын чеги ошол адамдын жүрүш-турушу, адат-сапаты, жорук-жосуну, тарбиялык деңгээли, мүнөзү, жалпы эле ички-сырткы адамдык касиети менен белгиленет, абийирин таза сактоо, булганыч, бузуку, пас, терс ишке барбоо, адамгерчиликтен чыкпоо, адамдын кадыр-баркын кетирбөө сыяктуу жүрүш-туруш эрежелеринен көрүнөт. Ал эми жеке адамдык ар-намыс ата уулдук намыс түшүнүгүнө өтүп, ал түшүнүк жалпы элге пайда келтирүүгө, кызмат кылууга түрткү болуп жол ачса, анда улуттук ар-намыс жаралат. Жакып бай элине мындай деп кайрылат:

Карап турсаң калайык

Капырдын баары болду жоо,

Камданбасак болбойт го.

Тукум калбай кырылып

Тумшугубуз катпайлык,

Туйгун минтип жатпайлык.

Баарыласа, көптөсө

Балакетке салбасын,

Баш көтөрөөр айылда

Бала калбай калбасын.

Санабай малың айдатып,

Сай кашканды жайлатып,

Ата-уулдан түк койбой

Айдап жүрүп кырбасын

Ар тарапка сайлатып.

Баарыңарга эп болсо,

Бай Жакып айткан кеп болсо,

Камданган болуп калалык.

Эпосто коркоктук, намыссыздык сынга алынат. Эли чабылып, чачылып кордук көрүп, Алтайга айдалган Жакып баш көтөргөндөн коркуп, жаш Манастын эрдигине кубанбастан:

Алтыммыш келген жашымды,
Акыры балам жутат бейм
Азапка калган башымды.
Бээжин бекем жер деген,
Беш уруу кытай эл деген,
Беттешкен аман келбеген,
Каканчындын калкы бар,
Канча түрлүү алпы бар,

-деп кайгырса, Жакыптын бул сөзүнө ачуусу келген Акбалта карыя:

Ай, Жакып бай — деп айтат
Эркек бала шок болсун,
Мал багар уул болгончо,

Катылгандын баарысын
Канын ичкен салты бар.
Кылым журтка катылып
Кыйынга калган экенмин.
Хандуу журтка катылып
Калбага калган экенмин.
Карага тийип болорбу,
Ханга тийген оңорбу?

Шок болбосо жок болсун.
Ак жазганын көрбөйбү,
Ажалдуу жан өлбөйбү.

Манастын атасына берген жообунан кайраттуулукту, намыскөйлүктү көрөбүз:

Ачууланып эр Манас
Атасын көздөй октолду:
-Айтыңызчы, атаке,
Акылыңыз канакей?
Кудай салган ажалдан
Кутулган жүргөн экенсиң.
Куу дүйнөнүн түбүнө
Куусаң кантип жетесиң?
Курулай корко берсең сен
Куураган бойдон кетесиң.
Коркуп жүрүп кор болуп
Кордукка көнгөн экенсиң.

Кансырап айтпай сөзүңдү,
Хандан кыстоо сөз келсе
Кармап бергин өзүмдү!
Калмактан коркуп калтырап,
Кытайдан коркуп кылтылдап,
Жүрсөм кудай урбайбы.
Энеден не деп тубамын,
Эрлердин жолун кубамын.
Эзелки жерим албасам,
Асабасын жайбасам.
Атым өчүп, конушту,
Алдырсам кудай урбайбы.

Ошентип, ата-уулдук ар-намыс, патриоттук сезим эл тарабынан жогору бааланган, эпостун негизги тема, идеясы менен тыгыз байланышкан тема. Ата-уулдук ар-намыс кандайдыр айрым топтун, элдин, улуттун алкагы менен гана чектелип, тар максатты көздөсө ал келечексиз, патриоттукту эмес, жалпы эл кызыкчылыгына каршы келе турган улутчулдукту жаратат. Куру намыс ийгиликке алып барбайт, ал жоготууга жана кырсыкка гана себепчи болот. Ошондуктан, элибиз: “Курулай намыс – баш жарат” - деп, түпкү максаты намыскөй болууга көңүл буруп, чыныгы ар намысты туу тутуп, өзгөчө ардактап келген.

Төртүнчү осуят: Арыбас мээнет, алдыңкы өнөр-билим аркылуу бакубат дөөлөткө умтулуу. Эпосто колунан көөрү төгүлгөн ашкан чебер уз менен устадан тартып өнөр ээлери жогору бааланат. Манастын кырк чоросунун арасында Ажыбай сыяктуу алтымыш уруу тил билген, сөзгө жүйрүк чечени, тили жатык Ырчы уул жана башка өнөрлүүлөрү көп, учкан менен түрдүү түргө өтүп кубулганды билген өзгөчө билимдүүлөр да бар. Алсак, Алмамбет. Ал ошол учурдун эң татаал окуусу болгон ажыдаардын окуусунан окуп, мыкты билим алган адам деп сүрөттөлөт. Күн жайлап жаан жаадырып, жай чилдесин кышка айландыруу колунан келет. Согуш өнөрүн мыкты билет, кыргыз кошунун эсепке алып, топторго бөлүп, ар бир топко жөндөмү боюнча ылайыктуу адамдарды башчы кылып бекитет, катуу тартип орнотуп, узак жана татаал жолду чыгашасыз басып өтөт. Чоң казатта иш аракеттери менен ийгиликти, жеңишти камсыз кылат. Алмамбеттин ар тараптуу билими кыргыздардын кыйын күндөрүндө кырдаалдан чыгууга бир канча ирет себепчи болот.

Жетимиш түрлүү эл көргүн,

Керсейип жүрөөр чагың жок,

Жетимиш түрлүү тил билгин,

Дардайып жатаар убак жок,

Керүүгө тиккен багың жок,

Мээнеттен, элим, мээнеттен!

- деп эпосто эмгек, өнөр-билим өзгөчө баркталат. Оң каармандардын ичинде ар бир адам өз алына жараша арыбай эмгектенишет, бакубат турмушка кажыбас эмгек аркылуу гана жетишет. Кырк үйлүү кыргыз Алтайга айдалып барганда эгин айдап, алтындын кенин казып жан багат, эмгеги менен байлыкка жетишет.

Жакып эсепсиз бай болсо да баласын жашынан эмгекке көндүрөт, турмуштун өйдө-ылдыйы менен таанышсын, жакшы жаманды билип, ач-ток болуп, “сөз айтууга жатыксын, сөөгү бышып катыксын” - деп Манасты сегиз жашынан козу кайтартат, 12-13 жашынан жылкы бактырат. Манастын жубайы Каныкей мал багып, үй тигет, Аккуланы таптайт, баатырга жана кырк чорого курал-жарак камдайт, жоо кийимин тигет, Кошой алп кийген дүйнөдө жок сонун кандагайды эле бир жарым жыл иштеп мээнеттенет. Каныкей да окуп билим алган адам, аны менен кошо эки пери, бир кыз кошо окушат. Даанышман кыргыз элибиз жашоодогу бакубат турмушка мээнеттүү эмгек аркылуу жетүүгө гана мүмкүн, эмгек өнөр жана билим менен айкашканда үзүрлүү жана натыйжалуу болот деп ишенген. Ата-бабабыздан келе жаткан бул мыкты салтты колдоо, бүгүнкү күндүн талабына ылайык кеңири пайдалануу – ар бир инсандын ар-намыстык парзы. Азыр алдыңкы өнөр-билимге умтулган кыргыз улан-кыздары төгөрөктүн төрт бурчунда: Америка менен Англияда, Германия менен Японияда, Канада менен Кытайда, Түркияда ж.б. өлкөлөрдө дүйнөлүк талапка ылайык билим алып, эмгектенип, өнөр-билимге каныгып жатышат. Алар Кыргызстандын келечеги. Маселе ошол алган билимин, өнөрүн кыргыз элинин жыргалчылыгы үчүн колдонууда турат.

Бешинчи осуят: Гумандуулук, кечиримдүүлүк жана айкөлдүк. “Манас” эпосу – баатырдык эпос болгондуктан, аны мазмунунда чагылдырылган жортуулга баруу, олжо алуу адаттагы көнүмүш иш. Бирок, ар бир согуш эки жакка тең оор жоготууларды, бүлүнүүнү, кайгыны алып келери эпосто басым жасалып, кеңири сүрөттөлөт. Бул аркылуу ошол согуштарга элдин каршы экендиги айгинеленет. Манас баш болгон кыргыздар дайым коргонуп, өзүлөрү баскынчылык максаттагы согуш ачышпайт. Ал эми башка элдер жашаган жерге барып жүргүзүлгөн согуштарда бетме-бет кармашкан учуру бүтөрү менен анын жыйынтыгына жараша согуш да токтойт, салтка ылайык тартуу тартылып, эки эл жарашат. Он бир дуудуга каршы согуштар, же душмандардан Ала-Тоо аймагын бошотуудагы аракеттер мунун далили. Манас согушка кирер алдында жоокерлерге: “Жамандык кылба, жан кыйба, жетим уул, тул катынга” - деп жаш

бала, кары киши, аялдарга тийбөөсүн эскертет, талап-тоноочулукту тыят, башчысыз калган элге өзүлөрү каалаган канын шайлап берет:

Өткүр Манас айкырып:
Албанар жырык ийнесин,
Не кыласың калмактын
Эзелтен жыйган дүйнөсүн.
Кош-кошко союш алыңар,
Корооңдо калды малыңар.
Байынан союш алсаң да
Коңшусун коюп салыңар.
Кары, жашың, чалыңар,
Дүнүйөдөн куруп калгандай
Кантесиңер баарыңар!
Аны айтып айкырып,
Аскердин четин жапырып,
Арстан Манас токтотту.
Ата уулунун баарысын
Айдап кел деп жоктотту.
Эми Манас кеп айтат,
Карап турган калмакка:
Ээ, калайык деп айтат,
Текес өлдү дуу-дууңар,
Текши баарың турдуңар.
Баашабыз өлдү дедиңер,
Башы жок калса денеңер

Тирилигиң болобу,
Тим койсо Манас оңобу.
Тууганың бар, уругуң,
Өзү өлдү Текес уругуң,
Каныңарды каала деп
Калкыңа айтып турумун,
Жакыныңдан кан шайла,
Жалганы жок мунумдун.
Көтөрүп туунду байла деп,
Көпчүлүк каның шайла деп
Көк жалың Манас айтты кеп.
Көпчүлүк баары дүрбөшүп,
Бирин бири жүр дешип,
Капилет өлдү каныбыз,
Калдык аман жаныбыз,
Акылмандар бирөөнү
Атап канга салыңыз.
Көпчүлүк муну айтышты,
Көсөрлөр үйгө кайтышты,
Көсөмдөр токтоп калышты,
Канга ылайык ким дешип,
Кары-жашың бил дешип
Ортосуна салышты.

Согуш убагында колго түшкөндөргө кордук көрсөтүп залал кылбай, жаралууларга жардам берет, “Согуштан артык сойбоңор, бүгүн душман, эртең эл бүлүндүрүп койбоңор !”- деп талоонду, зордукчулукту тыят, карысы жашын жемелеп, терс ишке жолотпой кайтарып турат. Бул сыяктуу көптөгөн

фактылардан кыргыздар согушка байланышкан иш-аракеттерди адамгерчиликтин, гумандуулуктун чегинде жүргүзгөнү көрүнөт. Жай турмушта болсо колунда жогуна каралашуу, карыларга, жетим-жесирге садага, кайыр берүү, мүдөөсүн орундатуу – жалпы кабыл алынган адаттагы көрүнүш, салттык белги. Марттык, боорукерлик, адамгерчиликтүү иштер, сооптук, кайрымдуулук иш аракеттер баса белгиленет. Той учурунда устукан албай калып ыза болгон атасыз жетим балдарга Чыйырдынын боору ооруп бирден чапан кийгизет, ар бирине жарым койлук эт берип кетирет. Кошой Жолойду жыкканда алган байгесин жалгыз мал койбой бечера карыштарга бөлүп берет. Каныкей жетим бала башына бирден муштумдай жамбы таратып кайыр берет. Манас ат чабыштарда биринчи келген Аккуланын байгесин дайыма бөлүп берет:

Аккуланын байгесин	Теңдеп бөлдү олжосун,
Атпай журт көрдү пайдасын.	Кабылан Манас кандай март!
Төрт уруу журтка төрт бөлдү,	Олжону бөлүп алышып,
Казак, кыргыз, калмак, сарт,	Оюн-күлкү салышып....

Баатырлар жан-жаныбарга да боорукерлик кылып, Алмамбет Көкчөгө таарынып аттанып чыгып, артыман келер деген үмүт менен ачка талаада үч күн күтүп жатып, акыры эч ким келбесине көзү жеткенде элсиздигине, жалгыздыгына арман кылып, кайда бараарын билбей айласы куруп келе жатканда ызгыч куш улам келип тээп өтүп кыжырына тийет. Туталанып, санаага батып келе жаткан Алмамбет итатайы тутулуп, ачуусу келип:

-Койсоңчу, ызгыч, кордобо,
Жолума чыгып торобо,
Айдаркандын Көкчөдөй,

Жалгызсың деп кордобо! – деп куштун канатын атып салат. Кайра ага боору ооруп, дарылап учуруп жиберет:

-Тийбегин десем болбодуң,	Сен да тап деп жолуңду
Титиреп жолум тородуң,	Кайнатма кара дары бар,
Бүтүрөйүн канатың,	Канатын азыр бүтүрчү
Бейкүнөө жанга катылбай	Канча дары баары бар.

Сүйкөп алып жарага
Сынып калган канатын
Кыябына салганы,
Алып алтай кырмызы
Канатын аста таңганы.
Дарыга канат сырдады,

Тал жибек менен чырмады,
Учурмакка Алмамбет
Бізгычты кармап ыргады.
Үйүңдү тап деп жаныбар,
Уянда балаң дагы бар,
Учуруп ийген чагы бар.

Эпосто “айкөл” деген эпитет Манаска карата гана колдонулат. Анткени, ал – калыс, адилет, кечиримдүү, анча-мынча майда баратка көңүл бурбайт, кек сактабайт, ак пейил, баарына тең карап, бирдей мамиле жасайт. Кырк жерден келген чоролорун баш коштуруп, көптөгөн башка уруу, элдердин башын курап, бириктирип элге айлантат, нечен менменсинген баатырларды ынтымакташтырып, өз айланасына топтойт, кулаалы таптап куш кылып, курама жыйып журт кылып, жаманын жашырып, жакшылыгын арттырып айкөлдүк кылат. Алмамбет келгенде кучак жайып тосуп алганынан да айкөлдүгү көрүнөт:

Кан тартуусуз түшчү эмес!
Камдаңар ылдам тартуусун,
Кааласа турар элиме,
Каалабаса калкымды
Өзү билер кайтуусун,
Күлүктөн тартуу камдаңар,
Күрөөкө тондон жамдаңар,
Баш тулпардан байлаңар,
Баатырдын көөнүн жайлаңар!
Самаган сапар жолуна
Аялуу мүлкүм Аккелте
Асалык анын жонуна,

Албарстан учтуу Сырнайза,
Аны берип колуна,
Кийгизиңер, Аккүбө
Кийүүчү кийит тонуна!
Алтын саптуу Ачалбарс,
Аны байла белине,
Арзыбаса кыргызга
Ала кетсин баруучу
Каканчын-Бээжин жерине,
Кааласа кетсин каркыбар
Капыр да болсо улуу журт,
Калың кытай элине.

Эпосто баатырлардын кечиримдүүлүк сапатына өзгөчө маани берилет. Алмамбет чалгынга Сыргак менен барганына ич тарлык кылып Чубак Алмамбетке ачуу сөздөрдү айтат, кайра жүйөлүү сөзгө жыгылып, өз күнөөсүн мойнуна алып, кечирим сурайт. Алмамбет да кек сактабай кечирет:

Акбалтанын Чубагы
Уят болуп турду эми.
Оёнуу, Алмам кечип кой,
Көгала түгүл, Алаке,
Кара башым тартуу деп
Көгаланы жетелеп,
Күнөөмдү кеч деп тиленип,
Алмамбетке келди эми.

Ичинде калбай эч бир кек,
Ыраазы болуп Алмамбет,
Аттан түшүп түйүлүп,
Сараланы жетелеп,
Чубакты көздөй жүгүрүп
Камчысын салып мойнуна,
Күнөөмдү кеч деп Чубакка,
Алмамбет турат жүгүнүп.

Демек, жер жүзүндөгү жалпы адамзат баалаган гумандуулук, айкөлдүк, кечиримдүүлүк сапаттары “Манас” эпосунда эң мыкты адам сапаттары катары жогору коюлат. Мына жогорудагыларды эске алуу менен, студенттер бүгүнкү ааламдашуу учурдун талабында жалпы калкыбыздын келечеги, ынтымагы, ийгилиги, тынчтыгы үчүн бул сапаттарды туу тутуп, өткөндү кечиришип, келечекке бирге барууну пландоо, ошондой эле, биздин өлкөдө жашап жаткан башка улуттун өкүлдөрү менен ынтымактуу жашоо кечирүү мыйзамын тутуулары зарыл.

Алтынчы осуят. Табият менен таттуу мамиледе болуу. Кыргыз эли байыртадан жаратылышты, табийгатты аяр тутуп, урматтап, анын кооздугуна жана көркөмдүгүнө суктанып рахат алган, ал кооздукту баалай билген, дайым бузулбай сакталышына кам көргөн, өзүлөрүн ошол табийгаттын кулуну катары сезип, жашоо-тиричилиги кандай болоору табийгат менен тыгыз байланышта экенин туура түшүнгөн. Чыңгыз Айтматов белгилегендей, экологиялык проблема деп дүйнө эли азыр көтөрүп жаткан көйгөйдү элибиз эзелтен эле түшүнүп, табиятка зыян келтирбей, таттуу мамиледе жашаган. “Кожожаш” эпосунда башкы каарман Кожожаш мерген табиятка катаал мамиле кылгандыктан аскада калганын, “Карагул ботом” дастанында мергенчи өз баласы Карагулду эликтин чаарчыгы экен деп атып алып, ботосун жоктоп, боздогонун элестүү сүрөттөп, табийгатка зыян кылсаң, кесепети тийбей койбойт деп эскертип келген. Табиятты ыйык санап: “Калп айтсам төшү түктүү жер урсун, төбөсү ачык көк урсун”, - деп сыйынышкан. Эпосто Ала-Тоонун көз

тайгылткан жаратылышын сактоо жөнүндө көп ойлор бар. Каныкей Семетейге эли-жерин сүрөттөп бергенде жерибизди өзгөчө баалайт:

Талас деген жериңдин,
Бетегеси буралган,
Тоосунан булак кулаган,
Тереги көктү тиреген,
Текеси чөбүн жиреген.
Алмаларын алып жейт,
Бычак менен жарып жейт,
Күрүчүн күздүк айдатат,
Күлүгүн жемге байлатат.
Күнчүлүк жерге шайлатат,
Арпасын күздүк айдатат,
Аттарын жемге байлатат,
Айчылык жерге шайлатат.
Жармасынан чайы көп,
Жардысынан байы көп,
Кара малдан төө көп,
Карды салык бээ көп.
Калайынан күмүш көп,

Кара эгинден күрүч көп.
Өрдөгүнөн казы көп,
Өлөңүнөн сазы көп.
Барганыңда көрөөрсүң,
Кулун, тайы кунандай,
Учуп чыккан чымчыгы,
Тоодон учкан улардай.
Чымчыгынын үнүнө,
Чыдап пенде туралбай.
Аркары адам тааныгыс.
Таласта азаптуу пенде наалыгыс.
Бугусу пенде тааныгыс,
Таласта азаптуу пенде наалыгыс.
Ала-Тоо мекен жери бар.
Ак калпак кыргыз эли бар.
Өрүшү малга толгон жер.
Кең Таластай жер кайда?..

Ата-баба мекендеген жердин кооздугу, кымбаттыгы, өзгөчө сулуу көрүнүшү Семетей Таласка жаңы келгендиги көргөнү, сезими эң элестүү сүрөттөлгөн:

Жылгындуу Кең-Кол, чоң Талас,
Жер соорусу турбайбы,
Муну жердеген адам тунбайбы!
Адыр-адыр бел экен,
Бөлүнгөн эчен төр экен,
Бөлөкчө бейиш жер экен!

Адырдан аркар куюлуп,
Адырдын чөбү суюлуп.
Будурдан бугу куюлуп,
Будурдун чөбү суюлуп,
Жаткан экен кең Талас!

Жаратылышты, табиятты, айлана-чөйрөнү аздектеген асыл салттын маани-маңызы бүгүнкү күндө өзгөчө аяр мамилени талап кылып жатат. Андыктан,

тамтуң баскан жаш баладан, өбөктөгөн карыларга чейин өлкөбүздүн өзгөчө кооз жана жашоого ыңгайлуу аймагынын көргөн адамды суктанган көркү бузулбай, балталап, бүлдүрбөстөн кам көрүп, аяр мамиле кылуу керек экендигин, ата-бабабыздан калган салтты бузбай аткаруу зарыл экендигин билишибиз керек.

Жетинчи осуят. Кыргыз мамлекетин чыңдоо жана көздүн карегиндей сактоо. Элибиз уруу-уруу болуп, ар бир уруу өз бетинче эндекей жашаганга караганда кан деп аталган бир адамга, белгилүү тартипке баш ийип, бирдешип, уюмдашкан, кандуу журт мүнөздө жашоо алда канча артык деп түшүнөт. Ошондуктан кыргыз, казак, калмак, манжу, маңгул ж.б уруу, элдер чогулуп, кеңешип, Манасты хандыкка ылайык көрүп, кан шайлашат. Эл башына кан шайламайын эл өнүкпөйт, ийгиликке жетише албайт, баш аламандыктан кутулбайт деп берилет:

Өкүм болбой өнүкпөйт,	Хандуу журт болуп калалык,
Өзүнчө бу журт жөнүкпөйт.	Калаба кылса капырлар
Башчысы болбой марыбайт,	Кайрат кылган бололук,
Баш аламан жарыбайт,	Өлүп калсак кокустан
Ханы болсо кар болбойт,	Бир чукурга тололук,
Жарактуу киши зар болбойт.	Тирүү болсок баарыбыз
Жабылса кытай жан койбойт,	Бир дөбөдө бололук,
Тегерегиң баары жоо,	Калкка кабар салалык,
Тепсесе душман жан койбойт.	Кайраты бар бирөөңдү
Калкалайм десең жаныңды,	Хан көтөрүп алалык.
Көтөрүңөр ханыңды.	

Элге таянган бийлик гана мамлекеттүүлүктү чыңдай алат. Бийлик эл көзөмөлүндө болсо, адилеттүүлүк орноп, өнүгүү ырааттуу жолго түшөт. Бийлик күчү – эл ишениминде. “Кан бийлигинен нарк күчтүү”. Мамлекет – мыйзам уюткусу. Мыйзам сыйлаган коомдо гана башкаруу адилет болот. Мамлекеттин табиятында – каар жана мээрим бирдей. Мыйзам – бул абийир, акыл-эс, адеп-ахлак жана жашоо эрежеси, мамлекеттүүлүк жөрөлгөсү. Үй-бүлө – кичи мамлекет. Жарандын мекенчил сезими – мамлекеттин кубаттуулугунун

көрсөткүчү. Саясат менен руханият эриш-аркак жүргөн жерде, тең салмактуу өнүгүү болот. Бийлик менен байлык эл кызыкчылыгына иштегенде мамлекет кубаттанат. Мамлекеттүүлүк биримдикти, өсүп-өнүгүүнү, тартипти, уюмдашкандыкты камсыз кыларын түшүнүү жана мамлекетти чыңдоо, сактоо – мурдатан келе жаткан элдик маанилүү иш-аракеттердин бири. Азыркы учурда мамлекеттин коопсуздугун ойлоп, аны коргоо ар бир жараны үчүн, өзгөчө эркектердин эң ыйык милдети, мойнундагы парзы. Биз жогоруда сөз кылган осуяттардын ар биринин коомдун мүчөсү болгон кыргыз жарандарын атуулдук даражасын көтөрүүгө, ошондой эле жаш муундарды келечектин ээси болууга, толук кандуу мекенчил адам болууга тийгизген салым зор болот деп ишенимдүү түрдө айта алабыз.

3.3. “Манас таануудагы” гуманисттик идеялар, студенттерди мекенчилдикке тарбиялоодогу орду, милдети

Белгилүү орус психологу А.Н.Леонтьев тарбия жөнүндө мындай пикирде: “Бала дүйнөгө аппак тактадай болуп төрөлөт, тарбиячы ал тактага каалаганын жазса болот. Эгер бала тубаса майып болбосо, андан тарбиячы каалагандай адамды тарбиялап чыгара алат...” [181, 305-б] , ал эми орус элинин атактуу окумуштуусу, психолог Л.С.Выготскийдин пикиринде «Тарбиянын максаты – бул индивиддин чөйрөгө ылайыкташуусу эмес, бул өзүнүн чөйрөсүнөн алысты караган адамды өстүрүү жана баланын катышуучу катары өз алдынча кызыгуусу» [82, 456-б.]. Демек, ар бир тарбиялануучу, ал мейли мектеп окуучусу болсун, мейли ал ЖОЖдун студенти болсун – чөйрөнүн агымы менен эмес, улуттук салт, мурас, нарк-насилдерди андап түшүнүү аркылуу өзү катышуучу катары аралашып, өз алдынча кызыгып, анализ жүргүзүп, андан улам жыйынтыгында өз чөйрөсүнөн айырмаланып алысты караган, татыктуу инсан болууга аракет кылуусу керек. Андыктан тарбия бул келечектеги мыкты атуулду даярдоонун негизги куралы болуп саналат. Бирок, тарбия менен катар баланын инсан катары калыптануусуна чөйрөнүн да тийгизген таасири зор. Эпосто

Алтайдагы кыргыздардын аксакалы Акбалта Манастын өзгөчө бала экендигин, кор болгон кыргыз элин коргоп, баатыр болоорун алдын ала билип Жакыпка:

Билбегенди билгизип,

Минтип жолго салалы,

Туйбаганды туйгузуп,

Туура жолго салалы.

Ок өтпөс тон кийгизип,

Ок жетпес ат мингизип,

Манасты жоого сактап багалы – деп сунуш киргизет.

Ал эми Акбалта деген ким болгон? Эпостун өзөгүндө “Абакең Балта ак жолтой, сүйлөгөнү – жарыя, калың кыргыз ичинде кадыры бийик карыя” деген сүрөттөөлөр орун алган. Кыргыздардын кыйын күндөрүндө да, жай турмушунда да, качан болбосун кеңешин берип, жол көрсөтүп “баш тоголоткон” Акбалтанын Манасты тарбиялоодо эң негизги каарман болгон. Акбалтанын сунушунан улам атанын балага болгон камкордугу күчөп, Манастын кимдин тукуму экендигин, ата-тегинин түбү кайдан экендигин, ата-бабасынын тарых-таржымалы менен тааныштырат. Бул болсо баланын атуулдук көрөңгөсү – ата-бабаларынын тамырында же болбосо “жети ата” деген түшүнүккө жол ачат. Ар бир инсан өз ата тегин билүүгө милдеттүү, бул «жети атасын билүү» деген процесс менен ишке ашырылат. Студенттер Манастын жети атасын жана өздөрүнүн жети атасын сөзсүз түрдө билүүлөрү керек. Кайталангыс залкар манасчы Сагымбай Орозбаковдун вариантында Манас баатырдын тегин мүнөздөп, Каракан, Угуз, Аланча, Байгур, Бабыр, Түбөй, Көгөй, Ногой, Жакып деп жети атасын саноодон башталат. Кара сөз менен жазган Ашым Жакыпбековдун “Теңири Манас” деген вариантында Жакып Манаска ата-бабалары тууралуу мындайча маалымат берет: “Оо, балам, Теңириң–Көк, тегин – Кыргыз, жолдошуң – Күн, тирегиң – Кара-Жер, өмүрүң – Суу, демиң – От, жандоочуң – Көкжал бөрү, колдоочуң – Кыдыр..! ...түпкү атасы Каракан, Каракандан Огузкан, Огузкандан Аланча кан, Аланчадан Байгур менен Уйгур, Байгурдан Бабыр, Бабырдан Түбөй, Түбөйдөн Көгөй, Көгөйдөн Ногой, Ногойдон Орозду чоң атасы, Орозду чоң атасынан

Жакып өз атасы, Жакып атасынан Манас өзү туулуп турганын айтып отурду Жакып Манаска.. Ушу саналган аталарынын бардыгы эл намысын коргоп, Жер намысын көздөп, бирде эли-жерин каска чаптырып, бирде арааны келип, намысы колго тийип, кас душмандын Ордосунун төбөсүнө Көк асабасын сайып, эшик алдындагы мамысына аргымагын байлап келген.

«Баатыр болсоң каттуу бол, жоо жанынан түңүлсүн» - деген эр мыйзамынын дейбизби, же болбосо урааны дейбизби, айтор ушул ойдун өзөгүндө жети атанын басып өткөн жолу, алардын адамдык акыл-парасаты, жашоо мыйзамы, эрдиги, ошондой эле, эң башкысы – алардын коомдогу орду өздөрүнөн кийин калган урпактарга чоң сабак болоору анык. Анысы кандай Манастын ата-бабалары жөнөкөй адамдар болушкан эмес, алардын бири хан, бири баатыр, бири акылман, дагы бири кемеңгер... Кыргыз элинде “Аккан арыктан суу агат” деген макал бар. Демек, Манастын Манас болмогу мына ошол ата-бабаларынын мыктылыгынан, көсөмдүгүнөн улам болгон деп боолголосок болчудай. Алардын басып өткөн жолунда түрдүү жагдайлар болгондугу талашсыз, алардын бардыгы өз орду менен чечилип, урпактарга өрнөктүү үлгү болгондугунун жыйынтыгы Манас баатырыбыздын жашоосунан, эрдигинен байкай алабыз.

«Манас» эпосунун өзөгүнөн ар кыл тема, ар түрдүү идея, ар кандай окуя биринин артынан бири улам ачылып жүрүп отурат, бирок аларды баш аламан айтылган ой деп айтууга болбойт. Алардын бардыгын бириктирип, жалпысына бирдей таандык болгон башкы тема – элдин эркиндиги, көз карандысыздыктан кутулуу үчүн болгон күрөш, четтен басып келген душмандардан Мекенди, эл-жерди коргоо, чын дили менен элге кызмат кылуу. Бир сөз менен айтканда идеясы – мекенчилдик!

Мекенчилдик деген эмне? Ушул сөздүн төркүнүн түшүндүрүүгө аракет кылалы. Мекенчилдик – бул «Элим!, Жерим!» дегенде, ичкен ашын жерге коюп, өз элинин, же болбосо улутунун кызыкчылыгын көздөгөн «улут күйөрманы» же «улуттун коргоочусу» десек жаңылбаган болоор элек. Улуттун кызыкчылыгын коргоо – бир эсе оор, түмөн түйшүктүү болсо, бир эсе эң бир сыймыктуу жана жоопкерчиликтүү милдет. Ошол милдетти ишке ашыруу – зор иштер менен,

талыкпаган эмгек менен, жана да бийик кайратмандык менен ишке ашат. Мекенчилдик деген сөз айтканга оңой болгону менен – инсандын дараметине, акыл-көрөңгөсүнө, адамдык дараметине жараша, андан – физикалык (кара күч), психикалык, эмоционалдык, руханий, этикалык, интеллектуалдык ж.б. көп жагдай-шарттарды басып өтүүгө, ошол узак жолдо бардык тоскоолдуктарды ылайыгына жараша мыктап чечүүнү талап кылган өтө бир өзгөчө орунда турган сөз. «Мекенчилдик» деген сөздүн көтөргөн жүгү абдан оор. Эгер анын өтөөсүнө чыкса – татымы таттуу.

Ушул Ата Журт, Мекен деген сөздөрдүн ыйык экендигин, аларды күтө билүүдөгү негизги нерсе “ынтымак” менен “биримдик” экендигин билдирүү максатында өтүлгөн ага окутуучу Н.Турганбаеванын практикалык сабагына көңүл бөлсөк. Албетте, практикалык сабакка чейин студенттер лекция угушкан, өздөрүнчө эпостун өзүн, же үзүндүлөрүн окушкан жана угушкан. Практикалык сабактын лекциялык сабактан айырмасы бизге түшүнүктүү, практикалык сабакта студенттер иш алып барышат.

Сабактын тиби: диспут, баарлашуу, дискуссия.

Сабактын жүрүшү:

Окутуучу Н.Турганбаева: Урматтуу студенттер! Бүгүнкү практикалык сабак «Айкөлдүн достору – чоролор» деген теманын айланасында. Аталган тема боюнча мындан мурдагы сабакта тапшырма берилген. Тапшырманы эске салсак, «Манас» эпосундагы негизги жүктү көтөргөн Манас баатырдын достору же болбосо чоролору тууралуу окуп, алардын ар биринин ордун, кылган кызматын чечмелеп келишиңер керек эле. Кана, эмесе даяр болсоңор, жообуңарды угалы.

Студенттерин жообу:

Үчилтиктин варианттары көп экендиги белгилүү, мына ошол варианттарда чоролордун саны ар кандай болгондугунан да кабарыбыз бар. Маселен, Тоголок Молдо сексенден ашуун чоронун атын атайт. Ар манасчынын чоролору ар түрдүү санда. Биз, залкар манасчы Саякбай Каралаевдин варианты боюнча тапшырманы аткарып келдик. “Жетинин бири – кыдыр” деген макалдын чегинде жети студенттин жообун уга аласыздар.

Биринчи студент: «Жоону сайса ким сайды? Аты калды Манаска» деген сөздө айтылгандай, баатырдын бардык иштерин анын эң жакын достору, жардамчылары, кырк чоросу колдоп-коштоп жүрүшөт. Кырк чоро – Мекенди коргоо, эл-жерди душмандардан сактоо максаты үчүн бириктирилген атайын топ. Алар Манаска өз эрки, өз каалоосу менен келип кошулган, Манастын каарына чыдаган, аны туура түшүнүп, жетегине баш ийген баатырлар. Баатырлардын ички дили бир максатты көздөгөн. «Кырк чоро» десе эле бою жагынан, ою жагынан теректей тизилген адамдар деп да айтууга мүмкүн эмес. Алардын жаш өзгөчөлүктөрү, адамдык сапаттары, курактык айырмалары, аткарган милдеттери, алган орду ар түрдүү. Алсак, эң улуусу Кыргызчал, арасында Алмамбет, Чубак, Сыргак сыяктуу баатырдык сапаты өзгөчө көрүнүп тургандары, Ажыбайы чечен, Агыдай Төлөк төлгөчү, Эр Шууту из чалгычы, Ыраманы ырчысы жана башка ушул сыяктуу өз жөндөмү, шыгы бар өзгөчөлүктөргө ээ болгон адамдардын жүрөктөрү «Эл», «Мекен» деп соккон окшош жүрөктөр болбосо, жашоо-турмуштары, башынан кечирген тагдырлары ар башка. Чындыгында эле, «жоону сайса ким сайды, аты калды Манаска» дегендей, Манастын жеңилбес күчү, душмандар үчүн сүрү – ушул жакын жардамчыларына таянгандыгында, алардын ынтымагында, биримдүүлүгүндө.

Экинчи студент: Туура айтасың, чындыгында эле, түрдүү курактагы, түрдүү кыял-жоруктагы адамдардын биригүүсү бир гана “Мекен сакчылыгы” деген ураандын алкагында болгон деп айтсак жаңылышпайбыз. Калмактар менен болгон согушта Манас өзү жалгыз жер жайнаган калмак кытайларды жеңе албас эле. Биздин баамыбызда чоролордун түрдүү курактары, ошондой эле ар түрдүү уруулардын өкүлдөрүнөн болгон экен. Демек, Кырк чоронун элеси – түрдүү уруу, эл өкүлдөрүнүн биригүүсүнүн мүмкүн экендигин далилдейт. «Эл четине жоо келсе, жан аяган жигитпи» деген макал кырк чоронун ар бирине таандык. Алалы, Шууту деген чоро бар, аны Саякбай атабыздын вариантында Шууту каттуу кыргында туу түбүндө былк этпей, өтө сак жана туйгун көк жал эр экен, Манаска жолдош болчу шер экен – деп сүрөттөлөт. Шууту Манасты түшүндө көрүп, анын дайынын сураштырып, баатырдыгын баалап, өзү келип

кошулгандыгын билдик. Ал эми Ырамандын Ырчы уулу тууралуу Боз баланын баштуусу, топ жаруучу ырчысы жана да шайыры Ырамандын Ырчы уулу, кыйын мүшкүл иш түшсө, кыраан Манас кашында, ырдап берет башында деп айтылат. Ошондой эле, акылга дыйкан Бакай менен ак жолдуу эрен Ажыбайлар да түрдүү курактагы Манас баатырдын чоролорунун эсебине кирээрин билдик.

Үчүнчү студент: Ооба, кырк чоронун баарынын Манаска келип кошулушунун өз тарыхы-таржымалы жөнүндө сөз кылсак, абдан кызыктуу. Алардын бардыгы бир эле убакта келип чогулбагандыгын да айта кетсек болот. Алар ар түрдүү жагдайда, түрдүү мезгилде жыйналып, эпосто айтылгандай, Эр жыйналып кырк болуп, Көк жалдын баары кабылып, Кордукта элди чогултуп, Аргын менен кыргызга, Салып койгон чеп болду. Ушул саптарда абдан чоң маселенин чечилгенин көрүүгө болот. «Чеп» деген сөз оңой менен оюлбас, кыйрабас бийик сепил дегенди билдирет. Демек, чоролордун биригиши, алардын «бир жакадан – баш, бир жеңден – кол» чыгарышы чептин милдетин аткарган менен барабар. Буга чейин аталып кеткен чоролорго Күлдүр, Камбар, Чалыбай, Серек, Акжолтой, Байчоро деген баатырлар келип кошулгандыгынан кабардар болдук. Булардын ар биринин кыял-жоругу да ар башка, социалдык абалы да ар башка болгон. Бириники чорт кыял, бири тентек, дагы бири акылы менен амалы ашып ташкан азаматтар болгон экен. Бири – кедей, бири – хандын уулу болсо да алышкан жоодон кайтпаган баатырлар болгондугун билдик.

Төртүнчү студент: Төрт тарап менен жоолашса, төрө Манас баатырга төлгө тартып берээри – деп сүрөттөлгөн Төлөк деген төлгөчү чоросу да болуптур. Аны кара Төлөк деп да аташкан экен. Биздин оюбузча, Манас баатыр өзүнүн эр жүрөктүүлүгү, тайманбастыгы жана эл-жери үчүн күйүмдүүлүгү менен башкаларга үлгү болгон. Себеби, ага чоро болгон адамдардын арасында хандын да, бектин да, манаптын да, жөнөкөй жарды-жалчынын да балдары болгон экен. Алсак, Артык кандын Акжайнак деген уулу тууралуу Эр адамдын ыктуусу, капыядан сөз баштап, кабак ачар мыктысы – деп эскерилет. Мындан тышкары Манап кандын Бозуул, Буудайык кандын Музбурчак деген өтө шамдагай, чалышса адам жеңбеген эр азаматтар да кошулган. Улук кандын көчүп келиши,

аялынын эркек төрөп, атын Сыргак коюп, тоюна токсон союлуп, ымыркай чагында Улук кан өзү Манаска келип тапшырат. Ымыркайынын мойнуна тумар тагып, казы чайнап, май берип Чыйырды багып чоңойткон Сыргак баардык чоролордон кыраакы, атка жеңил, тайга чак, абдан шайдоот болгондугу менен айырмаланат. Ал кырк чоронун эң кенжеси болсо да белдүү баатырлардын бири. Негизинен, Сыргактын аты да Сыргак, заты да Сыргак. «Сыргак» деп кыраан бүркүттүн түрүн айтат.

Бешинчи студент: Чоролордун арасында өтө күчтүү балбандары да болгон. Алардын бири Ак аяр. Ак аярды жини келгенде калаймакан чыгарып, төөнү жаза муштап, так көтөргөн деп сүрөттөлөт. Арасында үрүп чыгаар ити жок, итке минген, кийгенге тону жок кедейдин да баласы бар. Тону жок келген чорого тон кийгизип, атсыз келген чорого ат мингизип, ар бирине ылайык келген жарларды алып берип, үйлөп-жайлаган аракеттер Манас, Бакай, Каныкейдин дарегине айтылат. Дос күтүү – эпостун өзөгүндө шок жана тентек Манасты атасы Жакып тарбиялоо максатында өзүнүн койчусу Ошпурга «эмгек кылдырып, тарбияга салып бер» деп тапшыргандан улам, ошол жерде башталат. Бала Манас ал жерден эмгек кылмак тургай, достору менен күндө бир козу союшуп, курсактарын тойгузуп, көңүлдөрүн ачып, эч кандай арам ой жок калмак чалдан оттук таш сурашат. Оттук таш эмес оң жооп ала албай, кыргыздын балдарына эмес, чоңдоруна да бербейм, - деп басынткан сөзүнө ыза болуп, чалды сабап, оттук ташын тартып алып өзүн кууп жиберешет. Жакып Манасты Ошпурга берээрде баласынын жанына Кадоо байдын Чегебай деген баласын кой-козу багышсын деп кошуп берет. Жолдо кырк чилтен жолугуп Чегебайдын аты Кутубий болоорун айтып, көздөн кайым болушат. Мындан улам, Манастын эң алгачкы чоросу Кутубий (Чегебай) болгондугун билсе болот. Кырк чоронун топтолушунун башаты –Кутубий, андан соң Кыргызчал, Айнакул, Кутман дегендер келип кошулат. “Эр чегишпей, бекишпейт” дегендей, кой четинде балдар адегенде бири-бири менен урушуп, андан соң дос болушуп, ар кандай шартта “кырк чоро” топтолот.

Алтынчы студент: Манас баатыр үчүн чоролордун эң ишенимдүүсү Ажыбай болгон. Ал Аргын кандын баласы. Бакай Ажыбайды Манаска: узун бойлуу, кең далы, эр мүчөлүү жайык төш, жазы жаак, жалпак тил жаңылбаган чоң чечен, жетимиш тил билген, кара тилин кайраган, кан алдында сайраган, ак кызмат кылган чоро болот деп тааныштырат. Ажыбай ошол кезде атасы менен кас болуп, атасына таарынып Карткүрөңүн минип, атасынын казынасын чачып, кумар жазуу үчүн өзүнүн көңүлүнө жаккан дос-шер издеп жөнөгөн. Анын өзгөчөлүгү чечендиги, көп тил билгендиги, таңдайынан чаң чыккан, сөздү сүйлөй, кепти сала билгендиги менен кырк чородон айырмаланып турат. Баатырлыгы болсо башка чоролордой эле. Чоролордун ичинде Чубак да бар. Ал кайыптан Акбалтага буюрган атын думана койгон бала. “Алышса адамдын алы жетпеген, арстандын тиши өтпөгөн, көк ырапыс тон кийген, көк ала сындуу ат минген кан Балтанын Чубагы – арстандын бири бу дагы», - деп сүрөттөлөт. Чубак карандай күчтүн ээси, аны-мууну көп байкабаган энөө, ишенчээк, ачуусу чукул, кыялы чорт, чоогоол баатыр. Бирок, ак көңүл, ичине кир сактабаган адам Нойгут уруусунан.

Жетинчи студент: “Достун досу бар” демекчи, Манастын эң жакын досу Алмамбет. Ал Манастын эң жакын жардамчыларынын бири. Улуту кытай бирок, ал Манастын эмчектеш бир тууганы, кыргыздарга чын дили менен берилген, элге кызмат кылууну баарынан жогору коёт. Анын чынчылдыгы, ак пейили ага башка элдин адам катарында мамиле жасоого жол бербейт. Акылман, билгич, кыраакы, өнөрлүү, билимдүү. Бул жагынан башка чоролор Алмамбетке тең келбейт. Алмамбет тууралуу Ашым Жакыпбеков «Теңири Манасында»: Жолго кирсе жолдошу, Жоголоор жерде колдошу, Жоо качырса жолборсу... - деп сүрөттөп, Алмамбет кимдин баласы болгондугун мындайча баян этет: «Кытай, манжу калмактардын башын бириктирип, сурап турган Эсенкан болуп, ага баш ийген дагы бир топ майда кандарынын ичинде Соорондук эле. Соорондук элүү төрт жашка жеткенче эркек бала көрбөй, туяксыз өтөмбү деп кападар жүргөндө зайыбы Экзер уул төрөйт. Бала төрөлгөндө жетимиш күнү күн жаап, жер титиреп турду. Бул бала тегин бала эмес деп, Соорондук бир эсе сүйүнсө, бир эсе

жүрөгү оозуна тыгылат. Акылмандарын, кеңешчилерин, аксакал-көк сакалдарын жыйнап той берип, балага ат коюну суранат. Тойго келгендердин баары түпөйлөнүп, ылайыктуу ат таба албай дабдаарып турганда кайдан-жайдан бир дубана пайда болот. – Аты Алмамбет болсун!

Ушуну менен Манас баатырдын чоролору тууралуу маалыматтарыбыз аяктады.

Окутуучу: Азаматсыңар! Өтө мыкты даярданыптырсыңар. “Манасты Манас кылган – Каныкей” деп айтылат, бирок “Манасты Манас кылган – Кырк чоро болуп жүрбөсүн? Силердин оюңар кандай?”

Студент: Туура айтасыз, чындыгында эле, биз жогоруда башында айтып кеткендей, “Жоону сайса ким сайды? Аты калды Манаска” деген сап сурооңузга жооп болуп жатат. Албетте, “Жаман эркекти жакшы кылган да аял, жаман кылган да аял”, “Аял жакшы – эр жакшы, увазир жакшы – хан жакшы” дегендей, мыкты эркектин артында мыкты аял турат, андыктан Манастын түгөйү да, досу да, акылдашы да, бардыгы – Каныкей. Каныкейдин өзгөчө орду бар. Ошол эле учурда “Жандооч кийик аттырат” деген макалда айтылгандай, кырк чоро да Манастын баатырдыгынын эң негизги таянычы болот деген ойдобуз.

Окутуучу: Азаматсыңар! Анда эмесе “кырк” деген сан жөнүндө баарлашалычы. Силер кандай ойлойсуңар? Кырк саны эмнеге байланыштуу?

Студент: Деги эле “кырк” деген кыргызга ыйык сан. Жаңы төрөлгөн баланын “кыркын чыгаруу”, “кырк кашык сууга чайылтуу”, адам каза болгондо «кыркын берүү», «кырк күн», «кырк тал өрүм чач», «кырк чилтен», «кырк нөкөр кыз» деген сыяктуу эле, Манас баатырдын колуна кол, бутуна бут болуп, жөлөп-таяк болгон досторун «кырк чоро» деп аташат.

Окутуучу: Туура айтасыңар. 40 деген сандын өзгөчө учурлары бар. Барыдан да анын кыргыздардын этногенезисинин («кыргыз») чечмелениши менен чиеленип турушу өтө кызыктуу. Ал эми жалпы алганда ар түрдүү жагдайларда колдонулган 40 саны эпосто кыргыз элинин байыркы мезгилдердеги тарыхынан бери карай турмуш-салтынан, дүйнө түшүнүмдөрүнөн ачык кабар берет. Далил катары алсак, эпостун окуясы кырк үйлүү кыргыздын Алтайга айдалып барышы

менен башталып, алардын турмуштары оңолот. Байлыгы ташыган Жакып баласынын жоктугуна арман кылат. Бир күнү түш көрүп, аны байбичесине айтат. Байбичесинин түштү жорутуп, кырк бээ союп, бата алалы дегенине Жакыптын ачуусу келет. Ошентип, Манас төрөлөт. Талаада жүргөн Жакыпка «сүйүнчүгө кырк киши кетти чапкылап» Акбалтанын аялы Сулайка күйөөсүнө: «Кызыр чалган бай Жакып, кырк кара боз байлаган, кырк жылкыдан бирди албай, сенин кандай шоруң кайнаган» - дейт. (Сагымбай Орозбаковдун варианты боюнча) Албетте, «кырк» деген сандын колдонулушу эч качан кокус жеринен болгон эмес. Казак окумуштуусу А.Маргулан: «Кырк – элге салт болгон касиеттүү сан – күчтүүлүктүн, биримдиктин белгиси. «Кырк уруу эл», кийинчерээк феодалдык коомдогу «кырк нөкөр», «кырк дос», «кырк чоро», «кырк вазир» деген туюнтмалар адегенде уруу башчыларынын чыгаан бир адамдын тегерегине топтолуп, биригишин билдирет», – дейт. Демек, Манас атабыздын бүткүл «таржымалы» бул айтылганды толук ырастайт.

Талкуубузду жыйынтыктоого учур келди. Биз, бүгүнкү талкууда кандай жыйынтык чыгарсак болот?

Студенттер: Биз, мурун эпосту үстүртөн гана негизги каармандарын билген болсок, мындан ары кырк чоронун таржымалын билдик;

Кырк чоронун арасында Алмамбет, Чубак, Сыргак сыяктуу кеңири белгилүүлөрдүн ысымдары бардык вариантта бирдей айтылат, калган көпчүлүгүнүн аттары (Эр Шууту, Ырамандын Ырчы уулу, Жайсаң, Ажыбай, Каракожо, Күлдүр, Камбар, Чалыбай, Кыргызчал, Серек, Төлөк, Акжолтой, Байчоро, Акжайнак, Бозуул, Музбурчак, Ак аяр, Кутубий, Бообек, Мажик, Шаабек, Кутунай, Шүкүр, Чалик, Алтай, Кошабыш, Ыбыш, Алкен, Жоорунчу, Тазбаймат, Тоорулчу, Төлөк, Кайгыл, Агыш, Бөгөл, Агыдай, Кербен, Калкаман, Дөрбөн, Токотай, Кабыке, Жабыке, Сатай, Бооке, Атай, Төртай, Үмөт, Кожоке, Ормоке ж.б.) ар түрдүү болуп атала береринен кабардар болдук; Чоролордун келген себептери, уруулары, баатырлыгы, күчтүүлүгү, жөндөмү, мүнөзү, жашы ар башка экендиги, алардын кээ бири Манастан улуу, кээси жашташ, кээси төрөлгөндө эле бешиктеги чагынан баштап чоролукка келгендигин билдик.

“Урааным – Манас, улутум – кыргыз!” деген ар бир кыргыз баласы улуу Манас бабабыздын эл-жери, Мекени үчүн болгон камкордугу менен күрөшүн дайыма эске алып, мекенчил-патриот, принципалдуу жана бийик гумандуу адам болууга умтулуулары керек. Үчилтиктеги “мекенчилдик” так ушул башкы каарман – Манастын образы менен ачылат. Мекенди коргоо жалгыз адамдын колуна келбейт, ошондуктан бүтүндөй эл үчүн жанын арнаган эр жүрөк баатырлар «бир жакадан баш, бир жеңден кол чыгарып», алардын ой-максаты, тилеги, кылган иши бир багытта болууга тийиш. Ал үчүн «мекенчилдик» менен «достук» деген ыйык сөздөр төөнүн эки өркөчүндөй же куштун кош канатындай болуп айкалышканда гана, тилектер орундалат. Демек, достук бар жерде ынтымак, ынтымак бар жерде ырыс, ырыс бар жерде биримдик, биримдик бар жерде Ата Журт, Мекен бар.

«Кырк» кыргыздын ыйык саны болгондуктан «кырк чоро» деп аташат, бирок ар манасчынын чоролору ар түрдүү санда. /Чоролор боюнча 2-сүрөттү карагыла./ Маселен, Тоголок Молдо сексенден ашуун чоронун атын атайт. Ошол себептен, С.Каралаевдин вариантынан гана алганга туура келет. Биз жогоруда мисал келтиргендей ар чоронун келген себептери, уруулары, баатырлыгы, күчтүүлүгү, жөндөмү, мүнөзү, жашы ар башка экендиги кырк чоронун баштапкылары Манастан улуу, кээси жашташ, кээси төрөлгөндө эле бешиктеги чагынан баштап чоролукка келгендиги айтылат. Сыргакты алып көрөлү. Улак кан Таласка көчүп келгенде иши жакшы жүрүшүп, уулду болот, уулун Манаска багып чоро кылып ал деп тапшырат. Сыргакты Чыйырды багып чоңойтот. Улак кан Сыргактын баатыр болоорун эскертет. Айткандай эле, кырк чоронун эң кенжеси болсо да белдүү баатырлардын бири. Аны «Атка жеңил, тайга чак; Уйкусу жок, жолго сак» делип сүрөттөлөт. Негизи Сыргактын аты да Сыргак, заты да Сыргак. «Сыргак» деп кыраан бүркүттүн түрүн айтат.

Чубак жөнүндө сөз кылсак:

Өлчөп карап отурсам

Өлгөндө көргөн балаңыз

Капанын баарын жоёлук

Баланын атын коёлук

Акбалтанын арстаны

Атактуу Чубак эр болсун

Атын койдум баланын

Болбойт сөздүн бекери
Он эки жакшы келгенде
Барып консун Таласка
Чоро болсун Манаска!

Маңдайынан үч салып,
Баланы берип Балтага
Атты койгон думана
Көздөн кайып болгону

[221, 247-б.].

Чубак кайыптан Акбалтага буюрган атын думана койгон бала. Чоңойгондо алышса адамдын алы жетпеген, арстандын тиши өтпөгөн, көк ырапыс тон кийген, көк ала сындуу ат минген кан Балтанын Чубагы – арстандын бири бу дагы», - деп сүрөттөлөт. Чубак караандай күчтүн ээси, аны-муну көп байкабаган энөө, ишенчээк, ачуусу чукул, кыялы чорт, чоогоол баатыр. Бирок, ак көңүл, ичине кир сактабаган адам Нойгут уруусунан.

Алмамбетти алсак, Манастын эң жакын жардамчыларынын бири. Улуту кытай бирок, ал Манастын эмчектеш бир тууганы, кыргыздарга чын дили менен берилген, элге кызмат кылууну баарынан жогору коёт.

Алмамбет арзып келди де,
Атадан арта тууганы,
Көрөөрүнө көз келди.
Көкүрөккө эс келди,
Айтууга накыл сөз келди [221, 334-б.].

Анын чынчылдыгы, ак пейили ага башка элдин адам катарында мамиле жасоого жол бербейт. Акылман, билгич, кыраакы, өнөрлүү, билимдүү. Бул жагынан башка чоролор Алмамбетке тең келбейт. Алмамбет тууралуу Ашым Жакыпбеков «Теңири Манасында»:

Жолго кирсе жолдошу,
Жоголоор жерде колдошу,
Жоо качырса жолборсу...

- деп сүрөттөп, Алмамбет кимдин баласы болгондугун мындайча баян этет: «Кытай, манжуу калмактардын башын бириктирип, сурап турган Эсенкан болуп, ага баш ийген дагы бир топ майда кандарынын ичинде Соорондук эле. Соорондук элүү төрт жашка жеткенче эркек бала көрбөй, туяксыз өтөмбү деп

кападар жүргөндө зайыбы Экзер уул төрөйт. Бала төрөлгөндө жетимиш күнү күн жаап, жер титиреп турду. Бул бала тегин бала эмес деп, Соорондук биресе сүйүнсө, биресе жүрөгү оозуна тыгылат. Акылмандарын, кеңешчилерин, аксакал-көксакалдарын жыйнап той берип, балага ат коюну суранат. Тойго келгендердин баары түпөйүлдөнүп, ылайыктуу ат таба албай дабдаарып турганда кайдан-жайдан бир дубана пайда болот.

– Аты Алмамбет болсун! - дейт дубана [221, 209-б.].

Кырк чоронун уруулары ар кайсы уруудан болсо да алардын достугу, биримдиги, ынтымагы кайсы мезгилдеги коом болбосун достукка, мекенчилдикке жандуу даярдоого тийгизген таасири зор.

Үчүнчү бап боюнча кыскача корутунду

Диссертациялык изилдөөнүн “Манас таануу” курсун заманбап технологиялар менен өркүндөтүүнүн методикалык жолдору” деп аталган үчүнчү бапта үч ири маселе каралды. Асыресе, “Манас таануу” курсун окутуунун компоненттери, педагогикалык заманбап модели, аны окутуудагы заманбап технологиялары; жогорку окуу жайларындагы студенттерге “Манастын” осуяттарын үйрөтүүнүн заманбап технологиялары; жана “Манас таануудагы” гуманисттик идеялар, студенттерди мекенчилдикке тарбиялоодогу орду, милдети тууралуу кенен сөз болду. Баптын соңунда төмөнкүдөй жыйынтыктарга келдик:

Республиканын жогорку окуу жайларында “Манас таануу” курсун окутуунун заманбап технологиялар менен өркүндөтүүнүн методикалык жолдору иштелип чыкты.

1.Текст менен иштөөдө төмөндөгүдөй жумуштар методикалык аткарылды. Мындан тышкары, текст менен иштөөдө студенттердин сөз маданиятына ээ болуусуна негизги шарт түзүлөт. Шарт демекчи, биринчиден, студенттер сабаттуу сүйлөөгө, т.а., өз оюн так жана түшүнүктүү берүүгө, сүйлөмдөрдүн курулушун (конструкциясын) туура түзүүгө; экинчиден, өздөштүрүлгөн темаларга байланыштуу өз ой-пикирин суроо-жооп, же кайтарым иретинде билдире алууга; үчүнчүдөн, элдик оозеки чыгармалардын уюткусу болгон «үчилтиктин» негизинде өз элинин тарыхын, маданиятын, адабиятын сүйүп,

урматтоого; оозеки чыгармалардын философиялык, психологиялык, социологиялык, педагогикалык жагдайларын иликтеп, алар аркылуу кийинки муундардын толук кандуу атуулдук парызын аткаруусуна көмөк көрсөтүүгө; коомдун кайсы гана чөйрөсүндө болбосун, б.а., үйдө же сыртта, ата-энелеринин, бир туугандарынын, досторунун, жакындарынын, коллективинин, деги эле анын тегерегиндеги улуу, кичүү адамдардын арасында «үчилтиктин» кыргыз баласы үчүн болгон баалуулугун, мазмуну менен мааниси айтып берип, жайылтууга жардамга келет.

Чынында эле, ыр же кара сөз түрүндөгү чыгарманы үн кубултуп көркөм окуу жана аны ички туюм менен угармандарга жеткирүү чоң чеберчиликти талап кылат. Андыктан, биз «Манас» эпосун окутууда андагы ар бир окуяларды жана эпизоддорду, эпостун мазмунун көркөм окуу менен коштосок жакшы натыйжаларды күтүүгө болот. Маселен, кыргыз элин эркиндикке чыгарып, Ата журтту коргоо, анын бактысы үчүн күрөшүү, Мекенинин чачылганын жыйноо, үзүлгөнүн улоо, жоголгонун табуу, эл-журтуна «каруусун казык, башын токмок» кылып кызмат кылууга бел байлаган патриоттук улуу идеялардын ээси Манас баатырдын анты көркөм окууга ылайыктуу.

2. Эпосту окутууда анын урунттуу темалары чоң жана майда темаларда деталдаштырылды, атап айтканда, ал төмөндөгүчө берилди: өтүлө турган теманы тандоо жана атоо, маселен, «Манастын балалык чагы», «Көкөтөйдүн ашы», «Чоң казат» ж.б.;

✚ Конкреттүү деталдарды (ысымдар, (оң жана терс) каармандар, окуялар ж.б.) белгилөө;

✚ Үзүндүдөн анын маани-маңызын кыйла толук берүүчү ойлуктуу деталдарды тандап алуу;

✚ Үзүндүдөгү негизги ойду бекемдөөчү фактыларды санап берүү;

✚ Үзүндүдөгү башкы ойду бөлүп көрсөтүү;

✚ Негизги ойду билдирген сүйлөмдү белгилөө;

✚ Үзүндүгө аталыш тандоо;

✚ Үзүндүдөгү камтылган ойду жыйынтыктоо;

Үзүндүнү конспект түрүндө баяндап жазуу;

Үзүндүнүн мазмунунан үлгү болоорлук, же көңүлдү иренжете турган пикирлерди табуу;

Үзүндүдө аталбаган, бирок анын мазмуну боюнча ойдо, көңүлдө кармалган иш-аракеттерди, ойлорду, маселелерди атоо. Жогорудагыдай пландын негизинде иш алып баруунун өзү окутуучу үчүн да, студент үчүн да абдан натыйжалуу болуп, өздөштүрүүгө багытталган иш-аракеттер «эксперттик» мүнөзгө өтөт. Мындай учурлар ким гана болбосун чыгармачылык жөндөмдүүлүктүн аракетке келиши менен мүнөздөлөт.

3. Эпостогу осуяттарды окутуу, анын негизги идеяларын бөлүп алуу ишке ашырылды: Өткөн кылымдын токсонунчу жылдары эле ата-бабаларыбыздын урпактарга берген табериги, кыргыз элинин улуттук сыймыгы аталган «Манас» эпосун даңктоо менен элибиздин бүгүнкү ааламдашуу (глобализация) мезгилинде ар кандай курактагы адамдарды коомдун учурдагы абалына карата болгон мамилесин эске алып, өздөрүн маданияттуу алып жүрүүгө, жараткандын берген кооз жаратылышы менен кен байлыктарына аяр мамиле кылууга жана келечек муунга татыктуу тарбия берүүгө жардамга келе турган «улуттук этиканын» өзөгүн «Манас» эпосунан алып жети осуятты негиздеген. Биринчи осуят: Эл-журттун ажырагыс бүтүндүгү жана бир жакадан баш, бир жеңден кол чыгарган ички биримдиги. Экинчи осуят: Улуттар аралык ынтымак, достук жана кызматташтык. Үчүнчү осуят: Улуттук ар-намыс жана атуулдук ариет. Төртүнчү осуят: Арыбас мээнет, алдыңкы өнөр-билим аркылуу бакубат дөөлөткө умтулуу. Бешинчи осуят: Гумандуулук, кечиримдүүлүк жана айкөлдүк. Алтынчы осуят: Табият менен таттуу мамиледе болуу. Жетинчи осуят: Кыргыз мамлекетин чыңдоо жана көздүн карегиндей сактоо.

Жети осуяттагы камтылган ой-түшүнүктөрдү мурдатан эле элибиз жогору баалап, ата-бабанын осуяты, калтырган ыйык, кымбат мурасы катары эсептеп, өз турмушунда дайым кеңири пайдаланып келген. Жогорудагы аталган осуяттар улуттук идеологиянын негизгилеринин бири. Булардын да идеялары толук ачылып берилди.

4. Эпостун негизинде студенттерге атуулдук тарбия берүү багыттары да көрсөтүлдү, т.а. «Манас» эпосунун өзөгүнөн ар кыл тема, ар түрдүү идея, ар кандай окуя биринин артынан бири улам ачылып жүрүп отурат, бирок аларды баш аламан айтылган ой деп айтууга болбойт. Алардын бардыгын бириктирип, жалпысына бирдей таандык болгон башкы тема – элдин эркиндиги, көз карандысыздыктан кутулуу үчүн болгон күрөш, четтен басып келген душмандардан Мекенди, эл-жерди коргоо, чын дили менен элге кызмат кылуу. Бир сөз менен айтканда идеясы – мекенчилдик!

Мекенчилдик деген эмне? Ушул сөздүн төркүнүн түшүндүрүүгө аракет кылалы. Мекенчилдик – бул «Элим!, Жерим!» дегенде, ичкен ашын жерге коюп, өз элинин, же болбосо улутунун кызыкчылыгын көздөгөн «улут күйөрманы» же «улуттун коргоочусу» десек жаңылбаган болоор элек. Улуттун кызыкчылыгын коргоо – бир эсе оор, түмөн түйшүктүү болсо, бир эсе эң бир сыймыктуу жана жоопкерчиликтүү милдет. Ошол милдетти ишке ашыруу – зор иштер менен, талыкпаган эмгек менен, жана да бийик кайратмандык менен ишке ашат. Мекенчилдик деген сөз айтканга оңой болгону менен – инсандын дараметине, акыл-көрөңгөсүнө, адамдык дараметине жараша, андан – физикалык (кара күч), психикалык, эмоционалдык, руханий, этикалык, интеллектуалдык ж.б. көп жагдай-шарттарды басып өтүүгө, ошол узак жолдо бардык тоскоолдуктарды ылайыгына жараша мыктап чечүүнү талап кылган өтө бир өзгөчө орунда турган сөз. «Мекенчилдик» деген сөздүн көтөргөн жүгү абдан оор. Эгер анын өтөөсүнө чыкса – татымы таттуу.

Ушул Ата Журт, Мекен деген сөздөрдүн ыйык экендигин, аларды күтө билүүдөгү негизги нерсе “ынтымак” менен “биримдик” экендигин билдирүү максатында өтүлгөн ага окутуучу Н.Турганбаеванын практикалык сабагына көңүл бөлсөк. Албетте, практикалык сабакка чейин студенттер лекция угушкан, өздөрүнчө эпостун өзүн, же үзүндүлөрүн окушкан жана угушкан. Практикалык сабактын лекциялык сабактан айырмасы бизге түшүнүктүү, практикалык сабакта студенттер иш алып барышат.

ТӨРТҮНЧҮ БАП. ПЕДАГОГИКАЛЫК ЭКСПЕРИМЕНТТИН ЖҮРҮШҮ ЖАНА АНЫН ЖЫЙЫНТЫКТАРЫ

4.1. “Манас таануу” курсу боюнча жүргүзүлгөн эксперименттик мазмуну, максат-милдеттери

Алды менен “педагогикалык эксперимент” деген терминдик түшүнүктүн маанисин аныктап алуу зарылдыгы бар. Окуу-тарбия иштери боюнча атайын түзүлгөн же изилдөөчү тарабынан көзөмөлдөнүп турган шарттагы илимий негизде жүргүзүлгөн тажрыйба – «педагогикалык эксперимент» деп аталып, ал – педагогикалык кубулуштардын себеп-натыйжа байланыштарын үйрөнүү максатын көздөгөн изилдөөчүнүн ишмердүүлүгү. Педагогикалык эксперимент **өткөрүлүш шарты боюнча** табигый (кадимки билим берүү процессинин шартында) жана лабораториялык (атайын жасалма шарттарды түзүү, мисалы, бул же тигил методдун натыйжалуулугун текшерүү максатында айрым тарбиялануучуларды, окуучуларды же студенттерди башкалардан бөлүп алуу) деп бөлүүгө болот.

Ал эми анын **өткөрүлүш максаты боюнча** констатациялоочу (проблеманын практикалык абалын аныктоого багытталган), изденүүчү (жумушчу гипотезанын тууралыгын чакан чөйрөдө текшерүүгө багытталган), текшерүүчү же калыптандыруучу (алынган теориялык тыянактардын тууралыгын, иштелип чыккан методикалык эффективдүүлүгүн текшерүүгө багытталган) деген түрлөргө бөлүнөт.

Республиканын жогорку окуу жайларында “Манас таануу” курсун окутуу боюнча жүргүзүлгөн эксперименттин учурунда байкалган педагогикалык бир катар жагдайларды эске алдык.

Эксперименттин мазмунун, максат-милдеттерин аныктоодо практикада жолугуп жаткан төмөндөгүдөй кемчилдиктер, көйгөйлөр эске алынды:

Биринчиден, “Манас таануу” курсу республиканын жогорку окуу жайларынын ЖОЖдук компоненттин алкагында өзүнчө дисциплина катары киргизилгенине карабай, анын дисциплиналык статусу аныктала элек, илимий-методикалык жактан да анын статусу негиздене элек;

Экинчиден, “Манас таануу” курсунун максатына жараша окуу материалдарынын тематикасынын мазмуну, формалары менен каражаттары методикалык жактан жабдыла элек; үчүнчүдөн, аталган курсту окутуунун адабий-теориялык, педагогикалык-дидактикалык жана методикалык жактан жабдылышы жогорку окуу жайларында каралган эмес; төртүнчүдөн, “Манас таануу” курсунун жалпы методикалык модели иштелип чыккан эмес, аны окутуунун технологиясы иштелип чыга элек. Иштелип чыккан ал технологияларды практикада сыноо иштери жүргүзүлө элек.

1. Экспериментти уюштуруунун алдында адегенде изилдөөнүн жумушчу божомолу түзүлдү - окутуу процессинин шарттарына ылайык Кыргыз Республикасынын жогорку окуу жайларында “Манас таануу” курсун окутуу иши жакшы натыйжаларды берет, эгерде:

- Аталган курстун мамлекеттик стандарттардагы, концепциялардагы, программалардагы жана окуу-усулдук адабияттардагы орду аныкталса жана ал атайын дисциплина катары теориялык-методикалык жактан негизделсе:

- Жогорку окуу жайлардагы “Манас таануу” курсунун максаты, милдеттери, мазмундук түзүлүшү такталса, аны окутуунун заманбап методикасы иштелип чыкса;

- “Манас таануу” дисциплинасын окуп-үйрөнүүнүн модели иштелип чыкса, ал моделдин компоненттери так аныкталса, аны окутуу принциптери, методдору, каражаттары так аныкталса;

- Аталган моделди турмушка ашыруунун технологиялары, аткарылуучу практикалык-методикалык иштердин системасы түзүлсө, аларды жүзөгө ашыруунун технологиялары илимий-методикалык жактан туура иштелип чыкса жана ал практикага ырааттуу киргизилсе.

Ушундан улам педагогикалык изилдөөнүн эксперименттик жолу менен ишке ашырыла турган, же чечиле турган проблемалар да аныкталды, ал проблемалар - учурдагы окутуу процессинин шартына жана кредиттик окутуунун талаптарына жараша “Манас таануу” курсун окутуунун адабий-теориялык, педагогикалык-дидактикалык жана методикалык технологиясын иштеп чыгуу, аталган курстун

мазмуну менен формаларын, каражаттарын тактоо, аларды андан ары өркүндөтүү жолдорун иштеп чыгуу маселелери турат.

Педагогикалык эксперимент учурунда төмөнкүдөй методдорду колдондук: изилдөөдө ар кандай изилдөөлөрдө колдонулуучу салтка айланган методдорду (илимий-теориялык, практикалык-эмпирикалык, эксперименталдык жана статистикалык) колдондук. Илимий-теориялык методдун алкагында тандалып алынган темага байланыштуу нормативдик документтер, адабий-теориялык, илимий-методикалык эмгектер талдоого алынды, жалпылаштырылды, жыйынтыгында аткарыла турган илимий изилдөөнүн жумушчу божомолу негизделди. Эмпирикалык-практикалык методдун алкагында байкоо жүргүзүү, аңгемелешүү, сурамжылоо, анкета толтуруу, тест жүргүзүү, алардын жыйынтыктарын анализдөө жана синтездөө, сабактарга катышуу, талдоо, тажрыйбаларды үйрөнүү иштери жүргүзүлдү. Эксперименталдык методдун алкагында байкоо, изилдөө, аныктоо, текшерүү жана жыйынтыктоо этаптары жүргүзүлдү. Тажрыйбалык-эксперимент мезгилиндеги аныкталган кемчилдиктер менен жетишилген ийгиликтердин пайыздык катышы аныкталып, изилдөөдөгү жалпылыктар, өзгөчөлүктөр жана айырмачылыктардын көрсөткүчтөрү сунуш кылынды.

“Манас” эпосун окутуп, аны тереңден түшүндүрүп, жайылтуу иш аракеттери келечектин ээси болгон жаштардын жашоо-турмушунун фундаментинин бышык болушуна абдан чоң, болуп көрбөгөндөй эбегейсиз зор салым кошо алат. Албетте, окутууда педагогика менен психология илимдери менен байланышта окутуу негизги маселелерден. Себеби, окутуунун кандай гана орчундуу маселелери болбосун, ал студенттердин жаш курагын, аң-сезимин, ой-жүгүртүүсүн, дүйнө таанымын жана турмуштук жагдайларды өздөштүрүү жөндөмдүүлүгүнүн мүмкүнчүлүктөрүн эске алып, ылайыкталышы шарт. Бул үчүн азыркы талапка ылайык чыгармачыл окутуучу керек. Студенттердин жан дүйнөсүн учурдун татаал жана албуут келген дүйнөнүн агымына даярдоо – ар

бир студентке кылдат мамиле жасап, алардын ой-пикирин уга билүү зарылдыгы чыгармачылыкты талап кылып жатат.

Биз өзүбүздүн изилдөөбүздө “Манас таануу” курсун жогорку окуу жайларында окутуу маселелерине токтолуп, окутуунун методдорун, ыкмаларын жана шарттарын иштеп чыгууга аракеттендик. Мында эң алды менен элдик оозеки чыгармачылыктын, фольклордун, кыргыз адабиятынын, педагогиканын, психология илимдериндеги соңку жаңылыктарына таянып, аларды окуп-үйрөнүп, ичкертен саресеп салып, алардын алгылыктууларын жетекчиликке алдык. Республиканын жогорку окуу жайларынын алдыңкы окутуучуларынын тажрыйбалары менен таанышып, алар менен бирге иш алып барууда “Манас таануу” курсун окутуу маселесинин көп көйгөйлөрү, маселелери менен таанышып чыгып, алардын негиздүү деп табылган ыкмаларын өркүндөтүүгө аракет кылдык. Салттуу ыкмалардын кээ бирин өзгөртүп, кошумчалап, толуктоого мажбур болдук, себеби иштелип чыгып, практикага киргизилген ыкмалар окутуунун сапатын жогорулатпастан, тескерисинче, окутуучунун да, студенттердин да иш-аракетине кедергисин тийгизип жатканын түшүндүк. Саналып өткөн жогорудагы иш-аракеттердин бардыгы изилдөөбүздүн экспериментин уюштурууда эске алынып, эксперименттик иштин негизин түздү. Жогорку окуу жайларында “Манас таануу” курсун окутуу иши практикалык багытта жүргүзүлүүгө тийиш, ошон үчүн биз теориядан практикага барып, билим берүү жаатында жаңы пайда болгон окутуудагы алгылыктуу технологиялардын, методдордун жана ыкмалардын таасирдүүлүгүн, жеткиликтүүлүгүн практикада текшерип көрүү максатында педагогикалык изилдөө жүргүзүп, эксперименттерди уюштурдук.

Негизинен, педагогика – бул таалим-тарбия жана адамдын инсан катары өнүгүүсү, же болбосо адамды таануу жөнүндөгү илим. Мындан улам, түрдүү курактагы адамдын коомдун мүчөсү катары өзүн-өзү чөйрөгө карата алып жүрүүсү жана өз ишмердүүлүгүн жөндөмүнө жараша алып кетүүсүнө багыт берүүчү илим педагогика деп айтсак болот. Тарбия берүү – натыйжалуу болуш үчүн метод керек, эксперимент керек, анан албетте тажрыйба керек.

Албетте, биз өзүбүздүн педагогикалык изилдөөбүздү жүргүзүүдө изилдөөнүн методологиясын аныктап алдык. Методология – коюлган максатка жетүүнүн жолу жөнүндөгү окуу, ал жөнүндөгү түшүнүк, аны аткаруу жөнүндөгү түшүнүк, билим жана билгичтик. Изилденип жаткан теманын аты айтып тургандай (“Жогорку окуу жайларында “Манас таануу” курсун окутуунун илимий-методикалык негиздери”) теорияда эле кала бербестен, анын окутулушунда буга чейинки салттык сабактардын негизинде, жаңычыл элементтерди берүү менен атайын таасирдүү ыкмаларды, методиканы берүүгө аракет кылдык. Экспериментти уюштуруу алдында биз эң негиздүү деген темалардын үстүндө иштедик.

Ишибиздин негизги багыты төмөндөгү темаларды камтыды:

- Манас» эпосунун негизги идеясы;
- “Манас” эпосу жөнүндөгү алгачкы маалыматтар;
- “Манас” эпосун эл арасынан жыйноо, кагазга түшүрүү;
- Эпосту изилдеген окумуштуулар;
- “Манасты” баяндап айтуучулар, манасчылар;
- «Манас» эпосунун варианттары;
- “Манас” эпосунун окуяларынын негизинде жазылган пьесалар, драмалар, опералар, даректүү фильмдер;
- Эпостогу каармандардын образдарын ачып берүү;
- Изилдөөлөрдү салыштыруу, жалпылоо;
- «Манас» эпосун башка предметтер менен айкалыштырып окутуу.

Жогорудагы аталган темаларды изилдөө абдан кызык болду, анткени биз көптөгөн даректүү маалыматтар менен таанышып, аларды окуп чыгып, алгылыктууларын жогорку окуу жайлардын студенттерине сабак берүүдө колдонууга, алардан көптөгөн натыйжалуу жыйынтыктарды ала алдык. “Улуу эпостун билим берүү системасында тарбиялык мүмкүнчүлүгү, потенциалы абдан кеңири” [48, 50-51 бб.], - деп белгилейт профессор Советбек Байгазиев. Чынында эле, билим берүү менен тарбия эриш-аркак, үзөңгүлөш процесс. Экөө бирдей деңгээлде айкалышканда гана – окутуунун сапаты мыкты болот. Эпостун

өзөгүндөгү негизги окуялар жана каармандар системасы менен таанышып чыгууда студенттер – ошол окуяларды өздөштүрүү менен таразалап, алардан жыйынтык чыгарып, ал эми каармандардын кулк-мүнөзү, жүрүш-турушу, баскан-тургандарын өздөрүнүн ой-чабытынан өткөрүшүп, жалаң гана жакшы жактарын сиңирип, аларды өз турмуштарында колдоно билүүгө аракет кылышат.

Биздин өлкөдө жогорку окуу жайлардын саны көп. Айталы, гуманитардык, педагогикалык, экономикалык, медициналык, музыкалык, искусство, тоо-кен, айыл-чарбалык, туризм, укук, техникалык жана башкалар. Алардын бардыгында келечектин ээси болгон жаштар окуп келишет. Демек, мамлекеттин келечеги – өсүп келе жаткан жаш кадрларды ар тараптуу билимге ээ кылып, азыркы ааламдашуу коомуна туруштук бере ала тургандай сапаттуу адистерди даярдоодон көз каранды. Аларды өз кесиптерин өздөштүрүү менен ата-бабаларынын мурастарын окуп-үйрөнүү аркылуу, андагы зор руханий дөөлөттөрдү аңдап-билип, алардан таасир алып, өз кесибине “Манас” эпосу баштаган бай оозеки чыгармалардан таасирленип, алардагы мыкты элдик асыл-нарктарга сугарылып, колдоно билүүлөрү керек. Андыктан, “Манас таануу” курсу жогорудагы ар тараптуу адистикте окуп жатышкан студенттердин эң негизги дисциплинасына айланууга тийиш.

“Манас” эпосун башка предметтер менен айкалыштырып окуп-үйрөнүү – айталы, математика, физика, философия, география, искусство, социология, политология, психология, педагогика, тарых, музыка, астрономия сыяктуу дисциплиналар аркылуу ар тараптан «интеграциялап», «айкалыштырып», «жуурулуштуруп окутуу» зарылчылыгы биринчи орунга турушу зарыл.

“Манас таануу” курсун окутуунун дидактикалык негиздери советтик, орус жана кыргыз дидактиктеринин эмгектерине таянылганда гана эффективдүү болоорлугу биздин тажрыйбалардан байкалды. Дидактика боюнча Ю.К.Бабанскийдин, И.Б.Бекбоевдин, М.И.Махмудовдун, И.Я.Лернердин, Г.К.Селевконун, В.П.Беспалконун, В.К.Дьяченконун ж.б. окумуштуулардын эмгектерине таянганда “Манас таануу” курсун окутуунун дидактикалык принциптери төмөнкүлөр: жөнөкөйдөн татаалга, уланмалуулук, көрсөтмөлүүлүк,

турмуш менен байланыштуулук, жеткиликтүүлүк, илимийлүүлүк деген сыяктуу классикалык дидактикалык принциптерден тышкары:

- Илимий билимдерди (табигый жана гуманитардык) интеграциялоо принциби;

- Кыргыз адабиятынын, кыргыз тилинин, тарыхтын материалдарын салыштыруу принциби;

- Тилдик-коммуникативдик принцип, б.а., “Манас таануу” курсун окутуу менен студенттердин жазуу жана оозеки кеп маданиятын өнүктүрүү;

- Окуу материалдарын этномаданий багытта үйрөнүү жана окутуу принциби;

- Окуу материалдарын өлкө таануу негизинде тандоо жана окутуу принциби;

- Билим берүүдө студенттин болочок адистигин (келечектеги кесибине ылайык материалдарды уюштуруу) эске алуу принциби ж.б.

“Манас таануу” курсун окутуучу адистерге мындай талаптарды коюлат:

- Адабий чыгарманы, анын ичинде фольклордук эпикалык дастанды талдай алуу көндүмүнө ээ болуу;

- Чыгармаларды тексттер (эпика, лирика, драма), түрлөр (проза, поэзия, драма) боюнча анализдей жана ошолорго ылайык окутуу технологияларын колдоно алуу компетенттүүлүктөрүнө жетишүү;

- Эпосту үйрөтүү үчүн жалпы дүйнөлүк эпикалык фольклордун негизги чыгармалары менен тааныш болуу;

- Кыргыз элинин улуттук маданиятын, кыргыз тилин жакшы билүү жана эпоско тарыхый-культурологиялык, адабий жана лингвистикалык талдоонун ыкмаларын жана жолдорун практикалык ишинде пайдалана алуу мүмкүнчүлүгүнө жетишүү;

- Манасчылардын чыгармачылыгын жакшы билүү же эпостон үзүндүнү кырааты менен көркөм окуй алуу;

- Көркөм тексттеги эски (архаикалык), тарыхый, диалектик лексиканы ажырата алуу;

- Текстти түшүндүрүүнүн бардык түрлөрүн колдоно алуу;
- Студенттердин оозеки жана жазуу кебин түшүнүү жана оңдоо;
- “Манас таануу” илиминен тарыхы жана соңку жетишкендиктери менен тааныш болуу;
- Заманбап техникалык каражаттарды, компьютерди, интернетти колдоно билүүсү ж.б.

“Манас таануу” курсун окутуу адабиятты үйрөтүүнүн советтик жана кыргыз методисттеринин эмгектерине таянууну талап кылат. Алардын ичинен адабий чыгармаларды окутуунун жалпы проблемалары М.А.Рыбникованын, В.А.Никольскийдин, Н.И.Кудряшовдун, В.Г.Маранцмандын, ал предметти окутуунун психологиялык-педагогикалык негиздери В.А.Кан-Калик жана В.И.Хазандын, фольклордук чыгармаларды окутуунун өзгөчөлүктөрү, методикалык системасы В.И.Бекоевдин, Ф.Г.Бежаевдин, Т.Молдогазиевдин, Е.А.Самойлованын, Н.Н.Шарипованын, Ф.Ю.Юсифовдун, Т.И.Ягудиндин диссертациялык изилдөөлөрүндө жана китептеринде ар тараптуу каралган. Булар негизинен адабий чыгармаларды мектепте үйрөнүүнүн методикасын изилдешкени менен алардын көпчүлүгүн жогорку окуу жайында “Манас таануу” курсунда пайдаланууга толук мүмкүн экендигин практика көрсөттү. Бул жагынан Б.Исаковдун методикалык тажрыйбалары да кеңири колдонууга толук татыктуу. Ошентип, көптөгөн адабияттарды талдоо менен жогорку окуу жайларындагы “Манас таануу” курсунун методологиялык, педагогикалык, психологиялык, адабият таануучулук негиздери катары төмөнкүлөрдү аныктадык. Адабият таануучулук негизи боюнча:

- “Манас” эпосунун идея, темасынын толук ачылышы;
- Студенттердин чыгарманын мазмунун, каармандарын толук билишине жетишүү;
- “Манастын” сюжеттик-композициялык бүтүндүгүн талдоо;
- Эпостун поэтикасын, тилин лингвистикалык жана адабий талдоо;
- “Манас” эпосун башка элдик эпикалык мурастар менен типологиялык байланышын көрө билүү;

- “Манас” эпосун адабий-теориялык жактан түшүнүү;
- Манасчылардын чыгармачылык өзгөчөлүктөрүн билүү ж.б.

Педагогикалык жана методикалык негиздери боюнча:

- “Манас” эпосу, анын кыргыз маданиятындагы орду боюнча окутуучунун түшүнүгүнүн жогору болушу;
- “Манас таануу” курсун эффективдүү окутуу үчүн мугалимдин технологияларынын көп түрдүүлүгү;
- Азыркы жаштарга эпосту жеткирүү үчүн зарыл болгон педагогикалык шарттардын түзүлүшү;
- Текст – окутуучу – студент байланышын түзүү ишмердүүлүгүнүн чыгармачылык негизде ишке ашырылышы;
- Окутуучу жана студент байланышынын ар дайым кызматташтыкка жана бири-бирин түшүнүүгө негизделиши, алардын эркин баарлашуусу, окутуу процессинин демократизими;
- “Манасты” жараткан жана аны сактап келген улуттун нарк-насилин, салт-санаасын, маданиятын, психологиясын, элдик педагогикасын окутуучунун жогорку деңгээлде өздөштүрүүсү;
- “Манас” темасындагы адабияттар, окутуунун кошумча каражаттары менен иштөөнүн технологияларын чыгармачылык менен колдоно билүүсү;
- “Манаска” байланыштуу жер-суу аттары, тарыхый жайлар менен тааныштыгы жана аларды студенттерге жеткире алышы;
- “Манас” эпосунун негизиндеги искусство чыгармалары менен кабардар экендиги.

Баатырдык эпостор тууралуу фольклористтердин (К.С.Аникин, Е.В.Баранникова, А.Н.Веселовский, В.М.Жирмунский, Е.М.Мелетинский, А.И.Никифоров, Э.В.Померанцева, В.Я.Пропп, С.С.Суразаков ж.б.); психологдордун (Б.Г.Ананьев, П.С.Выготский, А.А. Леонтьев, А.К.Марков ж.б.); билим берүү системасын гумандаштыруу боюнча педагогдордун (Ш.А.Амоношвили, Е.Н.Ильин, В.А.Сухомлинский, Б.Исаков, С.Байгазиев ж.б.), адабий чыгармаларды маданий негизде, маданиятта диалогуна таянып окутуу

боюнча методисттердин (М.Г.Ахметзянов, И.Х.Майорова, М.В.Черкезова, К.М.Нартов, Л.А.Шейман, Н.Ишекеев, А.Муратов, С.Батаканова, С.Рысбаев, Д.Саалиева, Б.Оторбаев ж.б.) методологиялык жол көрсөтүүчү үлгү катары карадык.

Ошентип, “Манас таануу” курсунун методологиялык, педагогикалык, психологиялык жана методикалык негиздери туура табылса, анда окутуучунун ишмердүүлүгү оң багытка түшүп, өзүнүн натыйжасын көрсөтөт. Мунун баары “Манас таануу” курсун окутуу боюнча жүргүзүлгөн эксперименттин максат-милдеттерин аныктап алууга өбөлгө түздү.

4.2. Педагогикалык эксперименттин жүрүшү жана анын жыйынтыктары

Педагогикалык эксперименттин түрлөрү бири-биринен эриш-аркак удаалаш колдонулуп, салыштыруу жүргүзүү үчүн эксперименттик жана контролдук группалар тандалып алынат. Эксперименттик тыянактардын ишенимдүүлүгү эксперименттин шарттарын сактоодон түздөн-түз көз каранды болот. Жалпысынан, изилдөөгө ар түрдүү ЖОЖдор тартылганын, анда окутуучулар менен бирдикте студенттер катышкандыгын эсепке алсак, изилдөө объектиси жетишерлик чоң масштабда болду деп айтууга негиз бар. Ош жана Жалал-Абад шаарларынын жогорку окуу жайларынын окутуучуларынан 11 педагог катышты. Атап айтсак, М.М.Адъшев атындагы Ош технологиялык университетинин окутуучулары: доцент **А.Т.Сагтарова**; ага окутуучу **Н.Турганбаева**; Ош мамлекеттик университетинин окутуучулары: филология илимдеринин доктору **Г.Жамгырчиева**; окутуучу **Б.Алпаизова**; Кыргыз-Өзбек университетинин окутуучулары: педагогика илимдеринин кандидаты, доцент **Н.Д.Тилекова**; педагогика илимдеринин кандидаты, улук окутуучу **Г.О.Усарова**; Ош гуманитардык-педагогикалык институтунун окутуучулары: улук окутуучу **У.Назмидинов**; улук окутуучу **А.Наркеева**; Жалал-Абад мамлекеттик университетинин окутуучулары: филология илимдеринин доктору, профессор **А.Б.Калчекеев**; педагогика илимдеринин кандидаты, доцент **Ж.Эшиев**; улук окутуучу **А.Шерипбаев**.

Биздин изилдөөнүн жүрүшүндө педагогикалык эксперимент алты жыл аралыгында (2012/18-жж.) үч этапта, төмөнкүдөй жүгүртмөдө жүргүзүлдү.

Таблица 4.2.1 - Изилдөөнүн этаптары (2012-2018жж.)

I этап	2012-2013-окуу жылдары 2013-2014-окуу жылдары	Байкоо жана изилдөө этабы.
II этап	2014-2015-окуу жылдары 2015-2016-окуу жылдары	Аныктоо жана изилдөөнү жүргүзүү этабы.
III этап	2016-2017-окуу жылдары 2017-2018-окуу жылдары	Текшерүү жана тастыктоо этабы.

Байкоо жана изилдөө деп аталган **I этапта** (2012-2014-окуу жылдары) – изилдөөнүн темасына байланыштуу адабияттарды окуп, теориялык маалыматтарды жыйнап, изилденип жаткан теманын айланасындагы материалдарды, маалыматтык булактарды талдоонун негизинде диссертациянын илимий аппаратын аныктадык. Изилдөөгө алынган иштин илимий божомолунун канчалык туура экендигин, “Манас таануу” курсун өздөштүрүүгө арналган сабактарда интерактивдүү окутуунун канчалык деңгээлде ишке ашып, кандай ийгиликтерге жетип жаткандыгын билүү максатында тарыхый жана маалыматтык иш чаралар жүргүзүлүп, мониторинг жүргүзүү менен окутуунун жүрүшүнө анализ жасалды. Экспериментке “Манас таануу” курсун ишке ашырып жаткан окутуучулар, ага окутуучулар, доценттер, профессорлор жана студенттер катышып, биз алар менен баарлашуу аркылуу учурдагы билим берүү саясатынын жаңы концепцияларынын бири – интерактивдүү, инновациялык окутуу, аларды пайдалануунун абалын, “Манас таануу” предметин интерактивдүү окутуудагы жетишкендиктер менен кемчилдиктерин, окутуунун салттуу формалары менен болгон карым-катышын байкоо, окутуунун сапатын көтөрүү ишинде болуп жаткан жаңычылдыктарды жайылтуу багытында дидактикалык, адабий-эстетикалык маселелерди, жол-жоболорду сунуштоо жана анда натыйжага ээ болуунун илимий божомолун аныктап чыгууга мүмкүнчүлүк түзүлдү. Жүргүзүлгөн эксперименттик иштердин натыйжасында ЖОЖдордун

окутуучуларынын “Манас таануу” сабагында колдонгон ыкмалары, дидактикалык, адабий, эстетикалык, теориялык булактары, билим берүүдө маанилүү деп эсептелинген көз караштары, окутууну жаңылоого тийиш болгон педагогикалык мамилелери, заманбап ыкмаларын колдонуу мүмкүнчүлүктөрү жана чеберчиликтери, жаңычыл окутуу ыкмаларын пайдаланууга тоскоол болгон көрүнүштөр айкындалды.

Сабактын мазмунун жана формасын аныктоочу дидактикалык принциптер, студенттерге карата окутуучулардын мамилеси, сабактагы илимий-педагогикалык негиздер, студенттердин сабакка катышуусу, сабакты өздөштүрүү денгээлдери, кызыгуулары, студенттердин билимин баалоо жана андагы психологиялык абал, муктаждыктары такталды.

Мындан тышкары, окуу процессин ишке ашырууда дисциплиналар үчүн башкы курал болгон “жумушчу программалар” менен таанышып, андагы жалпылыктарды байкадык. Албетте, жогорку окуу жайлардын бардыгында “Манас таануу” боюнча жумушчу программалар бирдей эле тартипте экен, себеби ал программалар Билим берүү министрлигинин буйругу менен кабыл алынган типтүү программанын негизинде түзүлгөн. Алардын кээ бирлерине токтоло кетелик.

Мисалы, Кыргыз-Өзбек университетинде (окутуучулар: Н.Д.Тилекова, Г.О.Усарова) физика, математика, табигый билим берүү, дене тарбия, аскерге чейинки даярдык ж.б. сыяктуу адистиктердин күндүзгү (бюджет, контракт) окуу бөлүмдөрүндө “Манас таануу” дисциплинасынын жумушчу программасы түзүлүп, анда сааттардын төмөндөгүдөй бөлүнүшүн көрүүгө болот: 1-курстун 1-семестри, кредиттик саат – 2, бардыгы – 60 саат, анын ичинен 15 саат – лекция, 15 саат – семинардык сабак, 30 саат – студенттердин өз алдынча иштөөсү. Аралык текшерүүсү – 2 модуль, отчеттуулугу – экзамен. Кредит өлчөмү төмөндөгүдөй бөлүштүрүлгөн:

Таблица 4.2.2 “Манас таануу” сабагы боюнча жумушчу программа

Курс	семестр	көлөмү		сааты		Өз алдынча иштөө	Модуль саны	Жыйынтык
		Кредит менен	Саат менен	Лек.	Практ.			
1	1	2	60	15	15	30	1	Сынак
Жалпы:		2	60	15	15	30	1	

Дисциплинанын максаты: Сабакка байланышкан чыгармачылык маалыматтарды илимий-изилдөө эмгектерге таянып, студенттерге манасчылардын өнөрү, анын тарыхы жана эпостун негизги окуялары боюнча кеңири маалыматтарды кучагына алган улуттук адабияттын көркөм сөз өнөрүнүн тарыхый-теориялык маселелерине үйрөтүү “Манас таануу” предметинин негизги максаты болуп эсептелет, – деп жазылып, андан ары максаттар менен милдеттер өз-өзүнчө тарам-тарам болуп көрсөтүлгөн.

–кыргыз маданиятынын тарыхын, этнографиясын, этнопедагогикасын үйрөнүү;

–акыл-ой, рухий, сөз байлыгын өстүрүү;

–эл камын ойлоо, мекенчил болуу компетенцияларын, активдүү жарандык позицияларын калыптандыруу;

–эпостун кыргыз элинин рухий турмушундагы ролу, коомдук аң-сезиминин формалары: философиясы, моралы, искусствосу, тарыхы, дини, психологиясы, этнографиясы, тили, географиясы, астрономиясы, медициналык түшүнүктөрү, укуктук көз караштары жөнүндө маалыматтарды студенттердин аң-сезимине сиңирүү;

–чыгарманын идеясы жана темасы, варианттарынын сюжеттик-көркөмдүк өзгөчөлүктөрүн талдоого үйрөтүү;

–“Манас” эпосунун дүйнөлүк маданияттын көөнөрбөс үлгүлөрүнүн ичинен теңдеши жок экендигин билишет;

–Эпостун улуттук идеологиянын башаты экендигин түшүнүшөт;

–Ата-Журттун мүдөөлөрүн, калайык калктын кызыкчылыктарын жогору коюуга үйрөнүшөт;

–Мекен алдындагы ыйык парз, абийир, ар-намыс үчүн күрөш, ата-баба салтын аздектөөгө көнүгүшөт.

Андан ары “Манас таануу” предметинин жалпы билим берүү программасынын структурасындагы ордунун мүнөздөмөсү орун алган: “Манас” – улуу кыргыз элинин бүткүл басып өткөн тарыхындагы ата-бабалардын башынан өткөргөн түрдүү тарыхый-социалдык, коомдук этаптарды көп кырдуу чагылдырган рухий-көркөм поэтикалык мурас. Эпосто кыргыз этнопедагогикасы, эл тарабынан иштелип чыккан дидактикалык көз караштар, улуулардын жаш муундарга көргөн камкордугу, таалим-тарбия берүүнүн элдик ыкмалары, элдик философиянын табигый жаралуусу, калыптануусу, өнүгүүсү,

дүйнөнү таанып-билүүсү орун алган. “Манас” эпосун ар тараптуу окуп-үйрөнүү, рухий баалуулугун сактоо, илимий-теориялык негизин туура түшүнүү “Манас таануу” предметинин башкы милдеттери. Аталган дисциплина – лексикалык, практикалык, семинардык сабактар формасында окуп-үйрөтүлөт.

Лекциялык сабактарда эпостун кыргыз элинин рухий турмушундагы ролу, анын жаралышы: божомолдор, уламыштар, тарыхый далилдер, изилдөөнүн тарыхы, эпосту жыйноо жана жарыялоо иштери, манасчылар жана манасчылык өнөр, изилдөөчү окумуштуулар ж.б. жөнүндө маалыматтар берилет.

Практикалык сабактарда “Манас” эпосунун сюжети, негизги өзөк окуялары, эпостогу идея, тема, образдар системасы, чыгарманын адеп-ыймандык маани-маңызы үйрөнүлөт. Өз алдынча иштөө үчүн тапшырмалардын темалары, аларды аткаруу тартиби сунушталат.

“Манас таануу” дисциплинасына арналган сабактардын ар кайсы жогорку окуу жайларындагы айырмачылыктарын байкап, алардын ортосундагы жалпылыктарды аңдап, байкоо жүргүзүү этабында аткарылуучу иш чараларды аныктап жана белгилүү натыйжаларга жетишкен соң төмөнкүдөй таблица түздүк:

Таблица 4.2.3

<p>Байкоо жана изилдөө этабынын максаты:</p> <ul style="list-style-type: none">
○ Изилдөөнүн темасына байланыштуу адабияттарды окуп, теориялык маалыматтарды жыйнап, изилденип жаткан теманын айланасындагы материалдарды, маалыматтык булактарды талдоонун негизинде диссертациянын илимий аппаратын аныктадык;
○ ЖОЖдордун “Манас таануу” дисциплинасына арналган сабактардын айырмачылыктарын байкап, алардын ортосундагы жалпылыктарды айкындап, практикада аткарылып жаткан иштерди үйрөндүк;
○ Изилдөөнүн илимий божомолун иштеп чыктык.
<p>Байкоо жана изилдөө этабынын милдети:</p> <p>Эксперименттик иштерди жүргүзүүнүн негизин аныктоо, аны</p>

жүргүзүүнүн жолдорун, максаттарын, милдеттерин тактоо.
<p>Байкоо жана изилдөө этабынын изилдөө методдору:</p> <ul style="list-style-type: none"> ○ педагогикалык байкоо жүргүзүү; ○ алдыңкы эмгектерди, тажрыйбаларды үйрөнүү, изилдөө, талдоо; ○ окутуучулар жана студенттер менен баарлашуу.
<p>Байкоо жана изилдөө этабынын изилдөөдөн кийинки натыйжалары:</p> <ul style="list-style-type: none"> ○ “Манас таануу” предметин окутуунун теориялык жана практикалык маселелеринин бүгүнкү абалы аныкталды; ○ Алдыңкы окутуучулардын тажрыйбалары үйрөнүлдү, талданды; ○ “Манас таануу” предмети боюнча сабактарды уюштурууга карата окутуучулардын теориялык суроо-талаптары, муктаждыктары такталды; ○ Студенттердин билими, өздөштүрүү деңгээлдери, кызыгуулары, мүмкүнчүлүктөрү айкындалды.

Жыйынтыгында, эксперименттик изилдөө учурунда – байкоо, изилдөө, аңгемелешүү, баарлашуу, сабактарга катышуу сыяктуу бир катар иш-чаралар “Манас таануу” предметин өтүүдө окутуучулар кантип даярдана тургандыгын, кандай маалыматтык булактарга таяна тургандыктары, алардын чыгармачылык деңгээлдерин да аныктоого мүмкүнчүлүк түзүлдү. Алынган байкоолорду, жоопторду, маалыматтарды тактоо, жалпылаштыруу үчүн төмөнкүдөй тыянак чыгарууга болот:

– Айрым окутуучулар аталган сабактарда салттуу ыкмаларды гана колдонуп, ал эми интерактивдүү, инновациялык ыкмаларды колдонууну аз пайдаланыша тургандыгын билдик, анын себеби жаңычыл багыттагы ыкмалардын негизги концепцияларын окутуучулар жеткиликтүү түшүнө алышкан эмес, натыйжада “Манас таануу” предметин алып барууда жаңы ыкмаларды чала-чарпыт өздөштүрүү менен үстүртөн гана колдонуу анча ийгилик бере электигин байкадык;

– “Манас таануу” сабагын интерактивдүү окутууга илимий педагогикалык булактардын жетишсиздиги, ошондой эле аталган концепциянын учурдагы адабий-эстетикалык билим берүүгө ыңгайлаша электигин, б.а., массалык түрдө бардык ЖОЖдордо интерактивдүү багытта окутуунун теориялык, практикалык, илимий-

методикалык негиздери – билим берүү системасы талап кылган натыйжаларга ээ боло электигин көрсөтүү;

– Баарлашуунун жана байкоонун негизинде “Манас таануу” предмети боюнча окутуунун жаңы ыкмалары тууралуу методикалык семинарлар, тренингдер өтө аз боло тургандыгын билдик;

– Интерактивдүү-инновациялык окутуунун теориялык жана практикалык маселелери боюнча методикалык колдонмолордун, көрсөтмөлөрдүн иштелип чыгышы зарыл болуп жаткандыгын далилдедик, ошондой эле ал методикалык эмгектер өзүбүздүн кыргыз тилинде жетишсиздиги аныктадык;

– Аныкталгандардын негизинде жаңычыл окутуу ыкмалардын аткарылышына карата окутуучулардын илимий-методикалык, илимий-педагогикалык, дидактикалык суроо-талаптарын, муктаждыктарын канааттандырууга карай активдүү иш-аракеттерди жана иш чараларды жүргүзүү зарыл экендигин тастыкталды.

Аныктоо жана изилдөөнү жүргүзүү деп аталган **II этапта** болсо (2014-2016-окуу жылдары) – жогорку окуу жайларда “Манас таануу” курсун окутуунун ал-абалы аныкталып, курсту ишке ашыруунун мазмундук, структуралык жана практикалык модели иштелип чыгып, изилдөөнүн темасына ылайык сабактын алгылыктуу инновациялык жана интерактивдүү ыкмалары иштелип чыгып, практикага киргизилди. Жаңы сабактардын иштелмелери берилди, “Манас таануу” предметин окутуу технологиялары сунушталды. Бул этаптын алдына төмөнкүдөй максат, милдет, изилдөө методдору, коюлуп, төмөнкү таблицка киргиздик:

Таблица 4.2.4

<p>Аныктоо жана изилдөөнү жүргүзүү этабынын максаты:</p> <p>“Манас таануу” предметин окутууда интерактивдүү окутуунун дидактикалык жана адабий-эстетикалык негиздерин аныктоо жана өзүбүз иштеп чыккан методиканы апробациялоо (окутуу процессине же практикага киргизүү).</p>
<p>Аныктоо жана изилдөөнү жүргүзүү этабынын милдети:</p> <p>➤ “Манас таануу” предметинин окутуучусунун инновациялык окутуу</p>

боюнча теориялык, педагогикалык, дидактикалык билимин, чеберчилигин, адистик деңгээлин аныктоо;

➤ “Манас таануу” предметин окутуу процессинин окуу-методикалык, материалдык-техникалык жактан камсыз болушун талдоо;

➤ Студенттердин жөндөмүн, билимин, суроо-талаптарын, интерактивдүү мүмкүнчүлүктөрүн аныктоо жана талдоого алуу;

➤ Биз тараптан иштелип чыккан ыкмаларды апробациялоо (окутуу процессине же практикага киргизүү), жана анын негизинде “Манас таануу” боюнча билим алууну жакшыртуу.

Аныктоо жана изилдөөнү жүргүзүү этабынын изилдөө методдору:

Баарлашуу, аңгемелешүү, сабактарга катышуу, аларды талдоо, өзүбүз иштеп чыккан методика боюнча сабактардын моделин же болбосо план-конспектин түзүү, аны менен сабак өтүү, өтүлгөн сабакты талдоо, студенттердин чыгармачылыгын өстүрүү, алардын жазуу жана оозеки иштерин текшерүү, билим деңгээлин баалоо.

Аныктоо жана изилдөө жүргүзүү этабы “Манас таануу” предметтерин жүргүзүүгө катыштыгы бар окутуучулардын сабагына катышуу менен уланып, натыйжада тандалып алынган тайпаларга, (а.и., текшерүүчү жана эксперименталдык) биз тараптан иштелип чыккан ыкмалар менен сабактардын топтомдору (бир нече) өткөрүлдү. Ал ыкмалар менен өткөрүлгөн сабактардын моделин, план-конспектилеринин үлгүлөрүн тиркемеге беребиз. Адаттагыдай эле, сабак өтүүдөгү төмөндөгүдөй эрежелер сакталды:

/---/ аудитория окутуунун каражаттары менен (интерактивдүү доска, мультимедиялык каражаттар /проектр, слайддар, сүрөттөр, таблицалар ж.б./, кинофильм тасмаларын көрүүчү жана үн тасмасын угуучу приборлор) камсыздалды; аудиторияда жагымдуу коммуникациялык атмосфера түзүлдү;

/---/ окутуучу менен студенттердин максат, милдеттери аныкталып, алар өздөрүнө кабарландырылды;

/---/ маалыматты берүүчү жана маалыматка ээ болуучу тараптардын педагогикалык жана психологиялык абалдары эске алынды;

/---/ материалдарды өздөштүрүүдө студенттердин жаш курагы жана билим деңгээли – жумушчу планга ыңгайлаштырылды;

/---/ окутуучунун кесипкөйлүгү жана сабакты берүү жөндөмдүүлүгү, чеберчилиги, аудиторияны өзүнө тарта билиши текшерилди.

Саналып өткөндөрдүн бардыгы – окутуунун сапатын жакшыртууга кандайдыр бир деңгээлде жардамга келет. Сабактарга катышуу иш-чарасы изилдөө ишибиздин мазмунун, максатын жана милдетин так аныктап, туура ишке ашыруу үчүн жүргүзүлгөндүгүн эскерте кетмекчибиз.

Ал эми студенттердин жазуу жана оозеки иштери тууралуу төмөнкүлөрдү билдиребиз: Адатта, жазуу иштерине жат жазуу, изложение, ой толгоо, эссе, дил баян, эскерүү, долбоор түзүү ж.б. кирет. Ал эми оозеки иштерге: үзүндүлөрдү жатка айтуу, көркөм окуу, монолог айтуу, оюн-сахна уюштуруу, роль аткаруу ж.б. кирет. Мына ушул саналып өткөн иштердин кээ бирлерине токтололу. Жазуу иштери боюнча контролдук иштер алынды. Биз төмөндө 2 варианттагы контролдук иштин болжолдуу тапшырмаларын берүүнү туура көрдүк. Ал төмөндөгүчө:

Таблица 4.2.5- Контролдук иштин тапшырмалары (1-вариант)

1. “Манас” Гимнинин автору ким? Саптарынан мисал келтиргиле.
2. Акылман кеңешчи деген ким? Аларга “Манас” эпосундагы кайсы образдар туура келет?
3. Жети атаңар тууралуу жазгыла. Манастын ата-бабалары жөнүндө эмне билесиңер?
4. Манасчылар тууралуу эмне билесиңер? Манасчылык кандай өнөр?
5. Улуттук оюндар тууралуу баян кургула. Эпостогу оюндардын ойнолуш шарты жөнүндө эмне билесиңер?
6. Бата деген эмне? Анын кыргыздардын жашоо-турмушундагы орду тууралуу кеңири баяндагыла.
7. “Кырк чоро” деген сөздү чечмелегиле.
8. Үчилтиктеги мингич аттар жөнүндө эмне билесиңер?

9. Манас баатырдын душмандары кимдер? Мисалдар менен баяндагыла.
10. Эпосто элдик медицина, табыпчылык кандайча баяндалат.
11. Эпостун негизги окуялары жөнүндө айтып бергиле.
12. Жатка билген үзүндүлөрдү жазгыла же айтып бергиле.
13. Сейтек деген ким? Анын ата-теги ким?
14. Эпостун тарых менен байланышын айтып бергиле?
15. Үчилтик театр менен сүрөттө кандайча чагылдырылат?

Эскертүү: Суроолорду ылайыгына жараша түзүү ар бир окутуучунун тандоосуна коюлат. Ошондуктан, суроолор чексиз, алар окутуучунун чыгармачылыгына жараша тандалат.

Таблица 4.2.6 - Контролдук иштин тапшырмалары (2-вариант)

1. Дос деген ким? Эпостогу достук маселеси кандай? Мисалдар менен түшүндүргүлө.
2. Аялдардын коомдогу орду жөнүндө айтып бергиле? Чыйырды деген ким?
3. Үчилтиктеги каада-салттардын, үрп-адаттардын, ырым-жырымдардын берилиши.
4. “Манас” эпосундагы географиялык шарттар жана жер-суу аттары жөнүндө жазгыла.
5. Кыргыздардын колдонгон буюмдары кандайча аталат, алар кандай жагдайда колдонулган?
6. “Кыздын кырк чачы улуу” дегенди чечмелеп бергиле.
7. Эпостогу музыкалык аспаптардын мааниси тууралуу айтып бергиле.
8. Манас баатырдын эң жакын досу, кеңешчиси ким?
9. Баатырдын ата-теги тууралуу баяндагыла.
10. Үчилтиктеги узчулук жана устачылык кандайча сүрөттөлөт?
11. Манас өлүм алдында эмне деген “керээз” калтырган?
12. Семетей деген ким? Анын ата-теги ким?

13. Кыргыздардын табият менен коюндаш жашоосу эпосто кандай берилет?

14. Каныкейдин камкордугу жөнүндө эмне билесиңер?

15. Көркөм-дөөлөт, асыл-нарк деп эмнени түшүнөсүңөр?

Эскертүү: Суроолорду ылайыгына жараша түзүү ар бир окутуучунун тандоосуна коюлат. Ошондуктан, суроолор чексиз, алар окутуучунун чыгармачылыгына жараша тандалат.

Аткарылуучу контролдук иштер “Манас” эпосунун айланасында түзүлүп, студенттердин сөзсүз түрдө билүүлөрү керек делген маалыматтардын чегиндеги суроолор болушу шарт. Суроолор студенттердин жаш курагына, ой-жүгүртүүсүнө ылайыкталып, практикалык же семинардык сабактардын 1 саат 20 мүнөттүн ичинде аткарылып бүткүдөй мөөнөткө түзүлүш керек. Жогорудагыдай суроолордун айланасында ой жүгүртө билген жаш муундар, мейли алар балдар бакчасынын тарбиялануучусу болобу, же мектеп окуучусу болобу, же болбосо жогорку окуу жайынын студенти болобу – ал идеологиянын негизи болгон “Манас” законун эң жакшы билген патриот инсан боло алат деп толук ишенсек болот. Ал эми оозеки иштердин арасынан ар бир студент үчилтиктеги (“Манас”, “Семетей”, “Сейтек”) кандайдыр бир окуялардын өздөрүнө жаккан жерлерин көркөм окуп, же үзүндүлөрүн жатка айтып, жана монолог айтып берүүлөрү абдан таасирдүү болот.

Биз, кыргыз элинин ардактуу жазуучусу Жалил Садыковдун “Манастын уулу Семетей” драмасынан Каныкейдин монологун айтып беришет. Монолог төмөндөгүдөй:

Оо, кулунум угуп ал:

Эки энеңдин ичинде,

Толуп жаткан муңу бар...

Сени төрөп шор каткан,

Мен экеним билип ал.

Эси кеткен бул кемпир,

Эне экенин билип ал.

Кечээ,

Каркыранын сазында,

Кан Көкөтөй ашында,

Сен,

Каңгай менен Манжуунун,

Катасынан бүткөнсүң,

Кабылан Кошой абаңдын,

Батасынан бүткөнсүң,

Сенин атаң шер Манас,

Опол тоодой эр Манас,
Алдыга чыгып жол баштап
Алмамбет, Чубак кол баштап,
Кырк жигити кашында,
Карыя Бакай башында,
Аккула атын мингенде,
Айкырып жоого киргенде,
Сүрүнө тике бара албай,
Жүрөгү чыгып кабынан,
Түмөндөп келген сансыз жоо,
Түңүлөөр эле жанынан.
Кор болуп өлчү кыргызды,
Алар,
Ажалдын алып оозунан,
Кол жеткис бийик чеп болуп.
Коргогон болчу жоосунан.
Ошол, аргын кыргыз аралаш,
Элдин жайын билип ал,
Жылгындуу Кең-Кол, кең Талас,
Жериңдин жайын билип ал!
Сенин жериң кыргызда;
Отор малдан жылкы көп.
Оолуккандан тынчы көп.
Жашыгынан курчу көп,
Жан жыргаткан ырчы көп.
Боз коёндон түлкү көп.
Оюу, чийүү мүлкү көп,
Өзөн-өзөн суусу көп,
Өрдөк, чүрөк, куусу көп.
Адырынан тегиз көп,

Арыгынан семиз көп.
Жалкысынан эгиз көп,
Жапан чыккан жемиш көп...
Терекке тууган куштары,
Теминип турчу учканы,
Кайыңга тууган куштары,
Камынып турчу учканы.
Булбулу сайрап отурса,
Муңдуу киши чыккысыз,
Тоту куш талдан үн салса,
Күйүттүү пенде уккусуз...
Алмасы гүлдөп ачылган,
Жемиши жерге чачылган...
Арга жок, келген болчубуз,
Жергебиз Талас асылдан...
Кагылайын кулунум,
Калкыңдын жайын айтайын:
Ак сакалын жайкалтып,
Калың журтка салт айтып,
Сыпатын бузбай нарк айтып,
Көк сүлөөсүн кундуз бөрк,
Чалдары сонун кыргыздын.
Бейкут жерди жайлаган
Белдемчисин байлаган,
Кыңылдаган балдарга,
Кымыз менен сүт берип,
Кыңырылып айланып,
Кемпири сонун кыргыздын.
Аргын кыргыз жеринде,
Ок, саадагы белинде,

Калбыр өпкө жез канат,
Желдей күлүк минген ат,
Аргытып атка чабышкан,
Айыгышкан жоого салышкан,
Жигити баатыр кыргыздын.
Өрүүдө үйүн ондошкон,
Көчкөндө төөсүн комдошкон,
Кызылдан кийген күрмөнү,
Кыркалай таккан түймөнү,
Келишкен чачпак кең соору,
Келини сонун кыргыздын.
Жаш кайыңдай буралган,
Тал чыбыктай суналган,
Жарагын алса жарашкан,
Кулачтап чачын тарашкан.
Ак калпактуу, кызыл чок,
Алганына жарашкан,
Кыргый мүчө, кымча бел,
Кыздары сонун кыргыздын.
Телегейи теп-тегиз,
Жери сонун кыргыздын,
Өзөгүн берген өз десе,
Эли сонун кыргыздын,
Дагы жетим угуп ал:
Сенин атаң шер Манас.
Каңгайга кирип кайрылган,
Катарлаш жүргөн чоронун,
Далайынан айрылган...
Обу жок ошол кармашта,
Манжуудан нечен дөө өлгөн.

Шыпшайдар менен Тикен алп,
Мадыган деген дөө өлгөн.
Ошо, кең Бээжинге барганда,
Каңгайдын ханы Коңурбай,
Кол куушуруп калганда,
Абайсыздан алдыртып,
Калды дешет арманда...
Кең Бээжиндин чаткалда,
Кара суунун баткалда,
Чаңкап бүтүп эр Манас,
Сууга бара жатканда,
Сакчы турган Ажыбай,
Уйкуга көзү батканда,
Кечилдин ханы Коңурбай,
Аркасынан жетиптир,
Кыр арканын сүбөөгө,
Найза сайып кетиптир...
Атаңдын көрү дүнүйө,
Катын болбой, эр болсом,
Кароолчусу атаңдын,
Ажыбай болбой, мен болсом,
Чийбейт белем сызыкты,
Кечилдин ханы Коңурга,
Көрсөтпөйт белем кызыкты!

[221, -160-163-бб.]

Аныктоо жана изилдөө жүргүзүү этабын жыйынтыктоочу процесс бул – студенттердин билимин баалоо болуп саналат. Окутуучунун баа коюусу, же студенттин баа алуусу өтүлгөн теманы бышыктоодо, өздөштүрүүдө жыйынтык катары милдет аткараары баарыбызга маалым. Демек, студенттин билимин баалоо иши жөнөкөй иш эмес. Студенттерге берген оозеки жана жазуу иштери өз алдынча аракет кылуу же өз алдынча иштөөгө арналган атайын тапшырмалар болгондуктан, аларды – студенттер өздөрүнүн фантазиясына, өздөрүнүн чеберчиликтерине жараша аткарышат.

Студенттер тарабынан аткарылган иштер ар биринин акыл-оюнун, жөндөмдүүлүгүнүн продукциясы. Демек, аларды баалоо да түрдүү багытта жүрүшү керек. Мындан улам, биз “баалоо” процессин ишке ашырууда төмөндөгүдөй жагдайларды байкай алдык:

Биринчиден, бирден бир туура, анык жообу болбогон жана болушу да мүмкүн эмес маселелер жаралганда студенттердин билимин баалоо кыйынчылыкты туудурат.

Экинчиден, окутуучу студенттин кагазга жазылган же болбосо оозеки айткан жообундагы тууралыкты эмес, студенттин аракет кылуусун башкы орунга койгондо окутуунун ийгилиги артмакчы. Мында студенттин ой жүгүртүүсү, өз алдынча иш-аракети жогору бааланат.

Үчүнчүдөн, окутуучу студенттин тапшырма аткаруусун чектебестен эркин койсо, студент – эмнени билүүгө, эмнени жасоого тийиш экендигин туюп, “баалоо” процессинде окутуучусуна өзү жардамдаша алаарын түшүндүк. Алсак, монолог айтуу – бир канча эрежелердин негизинде аткарылышы керек (сөздөрдү так жана туура айтуу, сүйлөөрдүн алдында дем алууну тууралоо, эмоция менен дикцияны туура чагылдыруу).

Демек, тапшырманы аткарууга келгенде студент өзү менен өзү калып, аткаруу тартибин өзү гана чечет. Тапшырманы аткаруудан кийинки баа алуунун зарылдыгы өзүнө гана керек экендигин андап түшүнүшү керек. Жакшы баа алуу студент үчүн эң жакшы мотивация болуп эсептелет.

Окутуу процессиндеги эң жөнөкөй, бирок өз кезегинде чечүүчү “БААЛОО” процесси – азыркы жаңыча инновация-интерактивдүү сабактын тиешелүү деңгээлде өздөштүрүлүшүнө керектүү бирден-бир эң маанилүү процесс. Мына ушул мамиленин жетиштүү даражада технологиялуу болушу, тактап айтканда студентти окутуунун жана

анын инсандык сапаттарын өнүктүрүүнүн алгылыктуу натыйжада ачылуусуна жардамга келет.

Ал эми технологиялуулук болсо, кээ бир илимий изилдөөлөргө ылайык окутуунун натыйжалары ачык-айкын бааланышы керек дегенди билдирет. Баалоо аркылуу – окутуудагы динамикасын жогорулатса болот, б.а., окутуучу өзү берген билимине студенттин кайтарым байланыш жасоосун жана күтүлүүчү натыйжалардын деңгээлин аныктоого болот.

Жогорудагы саналып өткөн иш-чараларды жүзөгө ашыруу аркылуу төмөнкүдөй натыйжаларды чыгардык: “Манас таануу” предметин салттуу жана интерактивдүү окутуу багытындагы иш чараларды – сабакты уюштуруу, теориялык маалыматтарды берүү, адабий анализ жасоо, эстетикалык жана көркөм дөөлөттөрдү аныктоо, илимий-методикалык даярдыктар, окутуучулардын сабакка карата даярдыктарын аныктоо максатында педагогикалык эксперименттерди жүргүзүү, изилдөө, аңгемелешүү, анкета өткөрүү, сабактарга катышуу, кызыккан сабактардын план-конспекти менен жакындан таанышуу сыяктуу методдору проблеманы аныктоо талабына, окутууга, маселени чечүү мүмкүнчүлүгүнө жараша пайдаланылды.

Алынган жооптор, практикалык иш чараларда аныкталган көрүнүштөр “Манас таануу” предметин интерактивдүү окутууда, өзүнчө бир система катары же жаңычыл форма менен мазмунга ээ болгон илимий-методикалык негиз катары иштелип чыга электигин көрдүк.

“Манас таануу” предметин интерактивдүү окутуунун формалары, ыкмалары иштелип чыкты, ал ыкмаларды практикага киргизүү максатында бир нече сабактар өтүлүп, апробацияланды жана илимий-методикалык негиздери түзүлдү.

Өткөрүлгөн сабактар илимий иштин божомолун аныктоо үчүн тиешелүү деңгээлде уюштурулуп, күтүлгөн жыйынтыктар биз ойлогондой болду.

“Манас таануу” предметин интерактивдүү окутуу, жаңычыл ыкмаларды колдонуу үйрөтүү багытындагы эксперименттин аныктоо этабы, андагы байкоо жүргүзүү, изилдөө аталган этапта жыйналган маалыматтар, келип чыккан натыйжалар изилдөөнүн илимий божомолуна бир катар олуттуу толуктоолорду кошту.

Иштелип чыккан божомол боюнча М.М.Адышев атындагы Ош технологиялык университетинин окутуучулары: доцент Сагтарова Азиза Тешебаевна; ага окутуучу

Нуржана Турганбаева; Ош мамлекеттик университетинин окутуучулары: ф.и.д. Гүлипа Жамгырчиева; окутуучу Бүсара Алпаизова; Кыргыз-Өзбек университетинин окутуучулары: п.и.к., доцент Тилекова Назира Дүйшөбаевна; п.и.к., улук окутуучу Усарова Гүлбахор Орунбаевна; Ош гуманитардык-педагогикалык институтунун окутуучулары: улук окутуучу Уланбек Назмидинов; улук окутуучу Акылай Наркеева; Жалал-Абад мамлекеттик университетинин окутуучулары: ф.и.д., профессор А.Б.Калчекеев; п.и.к., доцент Ж.Эшиевдер баалуу кеңештерин айтышты. Айтылган кеңештердин бардыгы биз үчүн баалуу жана ар бирин туура кабыл алып, ыраазычылык билдиребиз. Биздин изилдөө ишибизге айтылган сын-пикирлерди да туура кабыл алып, кемчиликтерди оңдоого аракет кылдык.

Изилдөөнүн жыйынтыктоочу III этабы “Текшерүү жана тастыктоо этабы” деген аталышта 2016-2018-окуу жылдары аткарылып, эксперименттик иштин жүрүшүндө аныкталып жана сунуш кылынган ыкмалардын негиздүүлүгү менен ишенимдүүлүгүн сыноодон өткөрүү максатында практикага киргизилип, текшерүүдөн өтүп, алынган жыйынтыктар апробацияланып, тастыкталып, алардын негизинде изилдөөнүн корутундулары, сунуштары жазылды.

Жаңычыл окутуунун мазмунун мүмкүн болушунча так аныктоонун теориялык да, практикалык да мааниси зор экендигине толук ынанып, студенттердин “Манас таануу” предмети боюнча ала турган билимдеринин мазмунун интерактивдүү окутууга ыңгайлаштыруу, анын натыйжасында студенттердин сабак өздөштүрүүсү кыйла жакшы натыйжага чейин өсүүсүн байкап, алардын элдик оозеки чыгармалар аркылуу турмуштун бардык жагдайларына даяр болуусуна өбөлгө берүү багытында илимий божомолго тактоолор киргизилди. Анда аткарылган иштерди таблица түрүндө берүүнү туура көрдүк:

Таблица 4.2.7.

<p>Максаты</p> <p>“Манас таануу” предметин жаңы ыкмада окутуу боюнча иштелип ыккан илимий божомолдун тууралыгын текшерүү, жыйынтыктоо;</p>
<p>Милдети</p> <ul style="list-style-type: none"> ▪ Изилдөөнүн жыйынтыктары боюнча баяндамаларды жасоо,

<p>конференцияларга катышуу;</p> <ul style="list-style-type: none"> ▪ Изилдөөгө байланышкан макалаларды жарыялоо; ▪ Сабактын үлгүлөрүн түзүү жана аны мугалимдерге сунуштоо; ▪ Жаңычыл окутуунун оптималдуу жолдорун, формаларын иштеп чыгуу; <p>. б.</p>
<p>Изилдөөнүн методдору</p> <ul style="list-style-type: none"> ▪ Мугалимдер менен аңгемелешүү; ▪ Студенттерден контролдук иштерди алуу; ▪ Монолог айттыруу; ▪ Көркөм окутуу; ▪ Образдар системасын өздөштүрүү.
<p>Натыйжалары</p> <ul style="list-style-type: none"> ▪ ЖОЖдордо “Манас таануу” предметин интерактивдүү окутуунун жол-оболору такталды; ▪ Интерактивдүү окутуунун дидактикалык, адабий-эстетикалык жана методикалык принциптери толукталды; ▪ Кыргыз адабиятын интерактивдүү окутуунун активдүү формалары жана методдору иштелип чыкты; ▪ “Манас таануу” предметин жаңыча окутууга карата дидактикалык унуштар берилди.

Бул этапта “Манас таануу” предметин интерактивдүү окутуунун илимий божомолго негизделген сабактын үлгүлөрү биз менен тыгыз байланышта иштешкен окутуучуларга берилип, ал боюнча Ош технологиялык университетинде, Ош мамлекеттик университетинде, Кыргыз-Өзбек университетинде, Ош гуманитардык-педагогикалык институтунда, Жалал-Абад мамлекеттик университетинде А.Б.Калчекеев, А.Т.Саттарова, Н.Турганбаева, Г.Жамгырчиева, Б.Алпаизова, Н.Д.Тилекова, Г.О.Усарова, У.Б.Нажмидинов, А.Наркеева, А.Шерипбаев, Ж.Эшиевдер сабактарды өткөрүштү. Аталган окуу жайлардын студенттеринин арасында ““Манас” эпосу – кечээ, бүгүн жана эртең” аттуу илимий-практикалык конференция өткөрүүгө жетиштик. Конференцияда эң мыкты деп табылган он беш

студенттин макаласын баалап, кызыктыруучу сыйлык “Мактоо грамотасы” менен сыйладык. Алар төмөнкүлөр: Ош технологиялык университетинин ДО-16 тайпасынын студенти Апсамат кызы Бурулай “Баатырдын баскан издери» аттуу макаласы (жетекчиси А.З.Зулпуев); ушул эле окуу жайдын ПО-1-17 тайпасынын студенттери: Абдижамил кызы Уулзана «Элдик эпостордогу узчулук, устачылык өнөр» жана СТР-1-17 тайпасынын студенти Гүлжигит уулу Иляс “Жоо-жарактардын орду жана аткарган кызматы” аттуу макалалары мыкты деп табылды (жетекчиси – А.Т.Саттарова); Ал эми Ош гуманитардык-педагогикалык университетинин 2-курсунун КТ-1-16 тайпасынын студенти Утарова Перизат “Аялзатына таандык зер буюмдар” аттуу макаласы; 1-курсунун ДМ-1-17 тайпасынын студенти Эрмекбай уулу Абдыманап “Эпостогу эпикалык душман маселеси” аттуу макаласы, ушул эле тайпадан Кубатбек кызы Ноорузгүл “Аялзатына таандык зер буюмдар” аттуу макаласы (жетекчиси – У.Б.Нажидинов) жакшы деп табылды. Ош мамлекеттик университетинин 2-курсунун үч студенти: Сапарбекова Эркайым “Аялзатынын баатырдыгы – эпостордо” тайпа КЛ(б)-1-16; 2; Паизов Арген “Манас” эпосундагы фантастикалык жагдайлар” тайпа КЛ(б)-1-16; Узакбай уулу Даанышман “Манас – диндеги көз карашта” аттуу макалалар мыкты деген баага татыды (жетекчиси – доцент Г.Т.Жамгырчиева).

Жалал-Абад мамлекеттик университетинин 1-курсунун 2 студенти: 1) Дыйканбай кызы Гүлзада гр.КТк-1-17 “Апалардын сарамжалдуулугу, мээримдүүлүгү эпосто”, 2) Токтогулова Таңсулуу гр.КТ-1-17 “Манас” эпосундагы көчмөн турмуштун сүрөттөлүшү” аттуу макалалар жакшы деп табылды (жетекчиси А.Шерипбаев, Ж.Эшиев).

Ош мамлекеттик университетинен 5 макала жакшы деп табылды. Алар: “Үчилтиктеги дарымчылык» – Курсанбек кызы Рахат (гр.ФБК(б)-1-17); «Орто Азия менен казак элинин элдик оозеки чыгармачылыгы үчилтик менен таасирлениши» – Эрмекбаева Бекайым (ФБК(б)-1-16), “Эпосто оюндардын орду” – Абилов Атантай (гр.ФБК(б)-1-17); “Байыркы менен азыркынын көпүрөсү – «Манасчылык өнөр» - Эркинова Гүласель (ФБК(б)-1-16); “Ат – адамдын канаты” – Нурдинов Ыманбек (ФБК(б)-1-16) (жетекчилери –

Н.Д.Тилекова, Г.О.Усарова). Сыноо процессинин жүрүшүндө биз сунуштаган интерактивдүү сабактар менен катар параллел тайпаларда окутуунун салттуу ыкмалар менен текшерүү сабактары да өтүлдү. Негизинен эксперименттик жана текшерүү тайпаларда 150дөн ашуун студент катышып, алардын алган билими, билгичтиктери жана көндүмдөрү окутуучулар тарабынан текшерилди.

“Манас таануу” предметин окутууга арналган практикалык сабактар суроолор менен бышыкталып, студенттерге төмөндөгүдөй суроолор берилди:

- 1) “Манас” эпосунун негизги идеясы жөнүндө эмне билесинер?
- 2) Элдик оозеки чыгармалар кандай чыгармалар?
- 3) Фольклор деген эмне?
- 4) “Манас” эпосунун баа-баркы тууралуу айтып бергиле.
- 5) Эпостун эл арасынан чогултуу иштери жөнүндө эмне билесинер?
- 6) Манасчылык өнөр деген эмне?
- 7) Манастын чоролору кимдер?
- 8) Үчилтиктеги аялдардын образдары жөнүндө эмне айта аласыңар?
- 9) Эпостогу достук, патриоттук кандайча ачылат?
- 10) Оң каармандар кимдер?
- 11) Манастын баатырдыгы кайсы жерлерде көрүнөт?
- 12) Баатырдын баатыр болушуна Каныкейдин кандай салымы бар?
- 13) Бакай деген ким?
- 14) Манас баатырдын ата-теги кимдер?
- 15) С.Каралаев деген ким болгон?
- 16) С.Орозбаков деген ким?
- 17) Үчилтиктин өзөгүндө кандай негизги окуялар бар?
- 18) Манастын осуяттары кайсылар?
- 19) “Семетей” эпосу жөнүндө айтып бергиле.
- 20) “Сейтек” эпосу тууралуу айтып бергиле?
- 21) Үчилтиктин кыргыздар үчүн орду кандай?

Сабактар “Монолог айтуу” “Класстер түзүү”, “Презентация жасоо”, “Долбоор түзүү”, “Көркөм окуу” сыяктуу бир катар ыкмалар аркылуу жаңычыл өңүттө өттү.

Натыйжада, мыкты теориялык билим алган, интерактивдүү ыкмада иш алып барган эксперименттик тайпаларда “Манас таануу” предметин өздөштүрүү, манасчылардын өмүрү чыгармачылыгы тууралуу билүү, образдар системасын талдоо, өздөштүргөн билимдери, ошондой эле, адабий көз караштары текшерүү тайпалардагы студенттерге салыштырмалуу жогору болду. Изилдөөдөн келип чыккан натыйжаларды салыштырсак, алар төмөнкүдөй көрсөткүчтөрдү берди.

Жогорку окуу жайларынын студенттерине “Манас таануу” сабагынан “Көркөм окуу”, “Монолог айтуу”, “Образдар системасын өздөштүрүү” ыкмалары аркылуу окутуунун көрсөткүчү биз изилдөө жүргүзгөн окуу жайлардын ар биринде ар кандай көрсөткүчтөрдү көрсөттү.

Суроолорго жараша берилген жооптор боюнча студенттердин билими бааланды. Билимди баалоодо атайын критерийлер иштелип чыкты. Алар төмөндөгүлөр (эскертүү: бул критерийлерди аныктоодо студенттердин аталган курс боюнча ээ болуучу компетенцияларына таянганыбызды белгилей кетели):

1. «Манас» эпосунун жалпы адамзаттык жана улуттук философиялык маанисин, уникалдуулугун, ички маңызын түшүнө билүү, тексттен үзүндү келтирип, маанисин чечмелеп бере алуу, эпостун сөз берметтерин өз сөздөрүндө колдонуу;

2. Даяр илимий пикирлерди гана окуп үйрөнбөстөн, эпоско сынчыл ой жүгүртүү, өз пикирин билдирүү, жыйынтык чыгара алуу, аргументтерди келтирип, талкуулай алуу, эки тарапты тең канааттандырган чечим кабыл алуу;

3. Текст менен өз алдынча иштей билүү, андан жетектөөчү мааниге ээ болгон маалыматты аныктай алуу, долбоорлорду иштеп чыгуу, чыгармачылык менен жаңы идеяларды сунуштаган креативдүүлүк;

4. Манасчылардын чыгармачылыгын жакшы билүү же эпостон үзүндүнү кырааты менен көркөм айта алуу;

5. Эпостун текстинен үзүндүнү заманбап окутуу технологияларын колдоно алуу компетенттүүлүктөрүнө жетишүү;

Бул беш критерий боюнча жооптор градацияланды. Градация боюнча баалоодо мындай жагдайлар эске алынды, т.а.: 5жогорудагы критерийлердеги беш талапка тең жооп берген студенттердин жооптору эң жогорку балл менен, төрт талапка жооп

бергендери жакшы деген балл менен, ал эми үчөөнө жооп берген иштер орто балл менен, а эки талапка жооп бергендер төмөнкү балл менен бааланды.

Атап айтсак, Ош технологиялык университетинде 2 тайпа, эксперименттик группаларда – 85,3%ды (пайыз) , текшерүүчү группаларда – 64,5 %ды (пайыз) көрсөттү; Ош мамлекеттик университетинде 2 тайпа, эксперименттик группаларда – 88,2 %ды (пайыз), текшерүүчү группаларда – 67 %ды (пайыз) көрсөттү; Кыргыз-Өзбек университетинде 2 тайпа, эксперименталдык группаларда – 84, 5 %ды (пайыз), текшерүүчү группаларда – 63,1 %ды (пайыз) көрсөттү; Ош гуманитардык-педагогикалык институтунда 2 тайпа, эксперименталдык группаларда – 86, 2 %ды (пайыз), текшерүүчү группаларда – 65,8 %ды (пайыз) көрсөттү; Жалал-Абад Мамлекеттик университетинде 2 тайпа, эксперименталдык группаларда – 86, 1 %ды (пайыз), текшерүүчү группаларда – 63 %ды (пайыз) көрсөттү. Төмөндө биз көрсөткүчтөрдү таблица түрүндө бердик:

Таблица 4.2.8 - Эксперименталдык жана текшерүүчү тайпаларынын пайыздык көрсөткүчтөрү

№	Жогорку окуу жайлардын аталышы	Окутуучулар	Берилген тапшырмалар	Пайыздык көрсөткүчтөр	
				Текшерүүчү группалар	Эксперименттик группалар
1	Ош технологиялык университети	Сатгарова А.З. Турганбаева Н.	1.Монолог айтуу. 2.Көркөм окуу. 3.Образдарды талдоо.	64,5 %	85,3 %
2	Ош Мамлекеттик университети	Жамгырчиева Г. Алпаизова Б.	1.Монолог айтуу. 2.Көркөм окуу. 3.Образдарды талдоо.	67 %	88,2 %
3	Кыргыз-Өзбек университети	Тилекова Н.Д. Усаров Г.О.	1.Монолог айтуу. 2.Көркөм окуу. 3.Образдарды талдоо.	63,1%	84,5 %
4	Ош гуманитардык-педагогикалык институту	Назмидинов У. Наркеева А.	1.Монолог айтуу. 2.Көркөм окуу. 3.Образдарды талдоо.	65,8 %	86,2 %
5	Жалал-Абад Мамлекеттик университети	Калчекеев А.Б. Шерипбаев А. Эшиев Ж.	1.Монолог айтуу. 2.Көркөм окуу. 3.Образдарды талдоо.	63 %	86,1 %

Берилген тапшырмалар: 1.Монолог айтуу. 2. Көркөм окуу. 3.Образдарды талдоо.

Таблицада көрүнүп тургандай, эң жогорку көрсөткүч Ош мамлекеттик университетинде болду. Биз мунун гуманитардык жана педагогикалык билим берүүчү окуу жайдын ишмердүүлүгүнө, ошондой эле алардын билим берүүдөгү жигердүүлүгүнө жана окутуучулардын мыкты чеберчилигине байланыштуу болду деп жыйынтык чыгардык. Ушул эле көрсөткүчтөрдү диаграмма түрүндө төмөндөгүчө бердик:

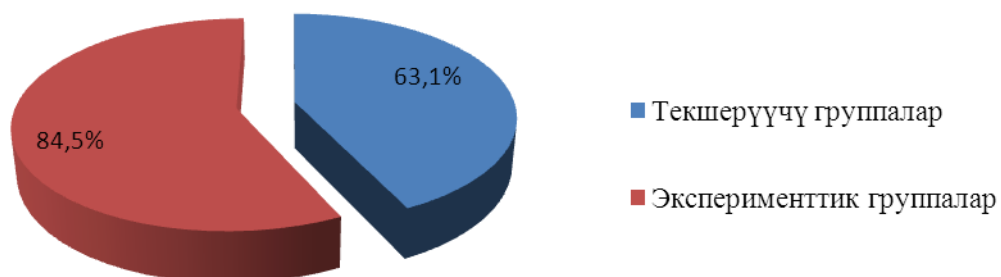
Сүрөт 4.2.1 – Ош технологиялык университети

Сүрөт 4.2.2 – Ош мамлекеттик университети

**Пайыздык көрсөткүчтөр
Кыргыз-Өзбек университети**

1. Монолог айтуу
2. Көркөм окуу
3. Образдарды талдоо

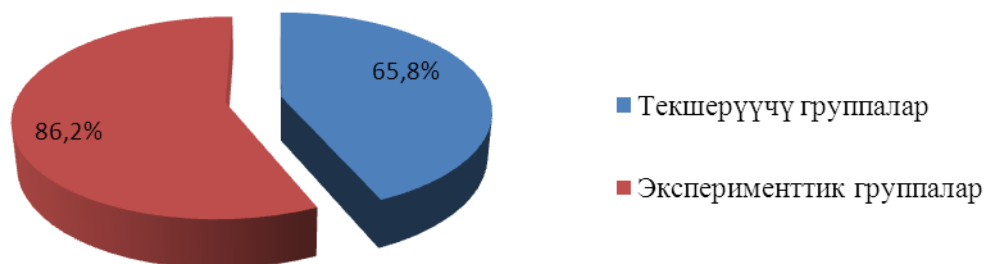

Сүрөт 4.2.3 – Кыргыз-Өзбек университети

Пайыздык көрсөткүчтөр

Ош гуманитардык педагогикалык институту

1. Монолог айтуу
2. Көркөм окуу
3. Образдарды талдоо

Сүрөт 4.2.4 –Ош гуманитардык педагогикалык институту

Сүрөт 4.2.5 Жалал-Абад мамлекеттик университети

Натыйжада, эксперименттин толук жыйынтыгын системалаштырып келгенде студенттердин алган билимдери салттуу окутуу формаларына салыштырмалуу бир кыйла натыйжалуу экендигин көрдүк. Интерактивдүү окутуу ыкмаларында, анын ичинде көркөм окуу, үзүндүлөрдү жаттоо, монолог айтуу, өз алдынча иштөө, эл алдына чыгып сүйлөө, ролдорду тартынбай аткаруу, публиканы өзүнө тарта билүү сыяктуу иш-аракеттердин негизинде – ар бир студенттин чыгармачылык менен иштөөсү арбын болгондуктан, студенттер кандай гана тема болбосун өз алдынча даярдана турганын көрдүк.

Илимий-педагогикалык эксперименттин жыйынтыгын чыгарууда окуучулардын оозеки жооптору, жазуу иштерине берген жооптору, тема боюнча жалпы түшүнүктөрү, эстетикалык ой-жүгүртүүлөрү, сабакка болгон жигердүүлүгү, окутуучулар жана студенттер тарабынан кошумча маалымат булактарынан (интернет сайттарынан, илимий жана көркөм адабияттарды, журналдарды, көркөм жана даректүү тасмаларды көрүү) пайдалануусу, окурмандык маданияты жана аларды өз турмушунда колдоно алуусу менен ишке ашырылды десек болот. Мындан улам, төмөндөгүдөй жыйынтык чыгарууга болот:

“Манас таануу” курсун окутуунун натыйжалуулугу – эң ириде окутуучунун мыкты чеберчилигинен көз каранды. Мыкты мугалим же окутуучу өмүр бою сабакка даярданат деп айткандай, окутуу иши окутуучудан тынымсыз ишмердүүлүктү талап

кылат. Андыктан, “Манас таануу” предметин окуткан мугалим “Манас” эпосун ийне-жибине чейин мыкты өздөштүрүүсү керек.

Экинчиден, “Манас таануу” курсун окутуунун натыйжалуулугу – студенттердин жигердүү (активдүү) иш-аракетинен, өз алдынча иштөөсүнөн көз каранды. Бул учурда окутуучу жөн гана “фасилитатор” – багыт берүүчү катары көзөмөл кылып, студенттердин тапшырма аткаруусуна эркиндик берүүлөрү керек. Студент эркин ой жүгүртүп, тапшырманы чектөөнүн негизинде эмес, ээн-эркин аткарышы шарт.

Үчүнчүдөн, “Манас таануу” курсун окутууда – окутуунун түрдүү каражаттардын (технологиялык каражаттар: интерактивдүү доска, мультимедиялык техникалар, проекторлер, документалдуу жана илимий даректүү фильмдердин дисктери, микрофон, үн-аудио тасмалар, көрсөтмө куралдар, иллюстрациялуу сүрөттөр, интернет сайттар, таркатылып берүүчү материалдар ж.б.) болушунан көз каранды.

Эксперименттин жалпы жыйынтыгы биз тарабынан коюлган интерактивдүү окутуунун теориялык негиздерин практикада текшерүүгө мүмкүнчүлүк ачып берүү менен илимий ишибиздин максаты жана милдеттери натыйжалуу ишке ашкандыгын, илимий божомолубуздун туура чыккандыгын көрсөттү.

Төртүнчү бап боюнча кыскача корутунду

1. Изилдөөбүздүн жыйынтыктоочу, төртүнчү бап, ““Манас таануу” курсун окутуу боюнча уюштурулган эксперименттик иштер” деп аталып, “Жогорку окуу жайларда “Манас таануу” курсун окутууда иштелип чыккан ыкмаларды тажрыйбада сыноо” жана “Педагогикалык экспериментти уюштуруунун жүрүшү жана алардын жыйынтыктары” деген эки параграфты камтып, “Манас таануу” курсун республиканын жогорку окуу жайларында окутуу маселелерине токтолуп, окутуунун методдорун, ыкмаларын жана шарттарын иштеп чыгууга аракеттендик. Аларды иштеп чыгууда элдик оозеки чыгармачылыктын, адабият таануунун, педагогиканын, психология илимдериндеги соңку жаңылыктарына таянуу менен алардагы жоболордун алгылыктууларын жетекчиликке алдык. Кыргыз Республикасындагы беш жогорку окуу жайдын (Ош технологиялык университети, Ош мамлекеттик университети, Кыргыз - Өзбек университети, Ош гуманитардык-педагогикалык институту, Жалал-Абад мамлекеттик университети)

алдыңкы окутуучуларынын тажрыйбалары менен таанышып, алар менен бирге иш алып барууда “Манас таануу” курсун окутуу маселесинин көп көйгөйлөрү, учурда чечилүүгө тийиш болгон маселелери менен таанышып чыгып, алардын негиздүү деп табылган ыкмаларын өркүндөтүүгө аракет кылдык.

Окутуунун салттуу ыкмаларынын айрымдарын өзгөртүп, кошумчалап, толуктоого мажбур болдук, себеби иштелип чыгып, практикага киргизилген ыкмалар окутуунун сапатын жогорулатпастан, тескерисинче, окутуучунун да, студенттердин да иш-аракетине кедергисин тийгизип жатканын түшүндүк.

2.Изилдөө кезинде “Манас таануу” курсун окутууда классикалык дидактикалык принциптерден тышкары төмөндөгүдөй методикалык принципке таянуу керектиги белгиленди:

- Илимий билимдерди (табигый жана гуманитардык) интеграциялоо принциби;
- Кыргыз адабиятынын, кыргыз тилинин, тарыхтын материалдарын салыштыруу принциби;
- Тилдик-коммуникативдик принцип, б.а., “Манас таануу” курсун окутуу менен студенттердин жазуу жана оозеки кеп маданиятын өнүктүрүү;
- Окуу материалдарын этномаданий багытта үйрөнүү жана окутуу принциби;
- Окуу материалдарын өлкө таануу негизинде тандоо жана окутуу принциби;
- Билим берүүдө студенттин болочок адистигин (келечектеги кесибине ылайык материалдарды уюштуруу) эске алуу принциби ж.б.

“Манас таануу” курсун окутуучу адистерге мындай талаптарды коюлат:

- Адабий чыгарманы, анын ичинде фольклордук эпикалык дастанды талдай алуу көндүмүнө ээ болуу;
- Чыгармаларды тексттер (эпика, лирика, драма), түрлөр (проза, поэзия, драма) боюнча анализдей жана ошолорго ылайык окутуу технологияларын колдоно алуу компетенттүүлүктөрүнө жетишүү;
- Эпосту үйрөтүү үчүн жалпы дүйнөлүк эпикалык фольклордун негизги чыгармалары менен тааныш болуу;

➤ Кыргыз элинин улуттук маданиятын, кыргыз тилин жакшы билүү жана эпоско тарыхый-культурологиялык, адабий жана лингвистикалык талдоонун ыкмаларын жана жолдорун практикалык ишинде пайдалана алуу мүмкүнчүлүгүнө жетишүү;

➤ Манасчылардын чыгармачылыгын жакшы билүү же эпостон үзүндүнү кырааты менен көркөм окуй алуу;

➤ Көркөм тексттеги эски (архаикалык), тарыхый, диалекттик лексиканы ажырата алуу;

➤ Текстти түшүндүрүүнүн бардык түрлөрүн колдоно алуу;

➤ Студенттердин оозеки жана жазуу кебин түшүнүү жана оңдоо;

➤ “Манас таануу” илиминин тарыхы жана соңку жетишкендиктери менен тааныш болуу;

➤ Заманбап техникалык каражаттарды, компьютерди, интернетти колдоно билүүсү ж.б.

3. Экспериментти уюштуруу алдында биз эң негиздүү деген темалардын үстүндө иштедик.

Ишибиздин негизги багыты төмөндөгү темаларды камтыды:

1) “Манас” эпосунун негизги идеясы;

2) “Манас” эпосу жөнүндөгү алгачкы маалыматтар;

3) “Манас” эпосун эл арасынан жыйноо, кагазга түшүрүү;

4) Эпосту изилдеген окумуштуулар;

5) Манасты баяндап айтуучулар, манасчылар;

6) «Манас» эпосунун варианттары;

7) «Манас» эпосунун окуяларынын негизинде жазылган пьесалар, драмалар, опералар, даректүү фильмдер;

8) Эпостогу оң жана терс каармандардын образдарын ачып берүү;

9) Изилдөөлөрдү салыштыруу, жалпылоо;

10) “Манас” эпосун башка предметтер менен айкалыштырып окутуу.

“Манас таануу” предметин башка предметтер менен айкалыштырып окутуу маселелерине токтолдук, андан сырткары курсту окутууда мыкты натыйжа берет экендигине ынанган көркөм окуу, монолог айтуу, образдар

системасын өздөштүрүү боюнча текшерүүчү жана эксперименталдык группалар аркылуу эксперименттик иштерди уюштурдук. Алардын жыйынтыктарын пайыздык көрсөткүчтөр аркылуу таблица жана диаграмма түрүндө бердик. Эксперименттин жыйынтыктары төмөндөгүдөй болду:

Ош технологиялык университетинде 2 тайпа, эксперименттик группаларда – 85,3%ды (пайыз), текшерүүчү группаларда – 64,5 %ды (пайыз) көрсөттү; Ош мамлекеттик университетинде 2 тайпа, эксперименттик группаларда – 88,2 %ды (пайыз) , текшерүүчү группаларда – 67 %ды (пайыз) көрсөттү; Кыргыз-Өзбек университетинде 2 тайпа, эксперименталдык группаларда – 84, 5 %ды (пайыз) , текшерүүчү группаларда – 63,1 %ды (пайыз) көрсөттү; Ош гуманитардык-педагогикалык институтунда 2 тайпа, эксперименталдык группаларда – 86, 2 %ды (пайыз) , текшерүүчү группаларда – 65,8 %ды (пайыз) көрсөттү; Жалал-Абад Мамлекеттик университетинде 2 тайпа, эксперименталдык группаларда – 86, 1 %ды (пайыз), текшерүүчү группаларда – 63 %ды (пайыз) көрсөттү. Натыйжада, эксперименттин толук жыйынтыгын системалаштырып келгенде студенттердин алган билимдери салттуу окутуу формаларына салыштырмалуу бир кыйла натыйжалуу экендигин көрдүк.

Окутуу ыкмаларында, анын ичинде көркөм окуу, үзүндүлөрдү жаттоо, монолог айтуу, өз алдынча иштөө, эл алдына чыгып сүйлөө, ролдорду тартынбай аткаруу, публиканы өзүнө тарта билүү сыяктуу иш аракеттердин негизинде – ар бир студенттин чыгармачылык менен иштөөсү арбын болгондуктан, студенттер кандай гана тема болбосун өз алдынча даярдана турганын көрдүк. Жогорудагыдай иш-чаралар аркылуу эксперименттик ишти жыйынтыктадык.

ЖАЛПЫ КОРУТУНДУ ЖАНА ПРАКТИКАЛЫК СУНУШТАР

1. Изилдөө ишин жүргүзүп баштоонун алдында адеп аныкталган милдеттердин биринчисине ылайык учурдагы окутуу процессинин шарттарына жараша республиканын жогорку окуу жайларында “Манас таануу” курсун окутуунун методологиялык негизин аныктоо иштери жүргүзүлдү.

2. Республиканын жогорку окуу жайларында “Манас таануу” курсун окутуунун педагогикалык, методикалык принциптери учур талаптарына ылайык иштелип чыкты;

3. Республиканын жогорку окуу жайларында “Манас таануу” курсун окуп-үйрөнүүнүн абалына анализ жүргүзүлдү, анын ЖОЖдордун мамлекеттик стандарттарында, окуу программаларында, окуу-усулдук адабияттардагы абалына анализ жүргүзүлдү;

4. Жогорку окуу жайларда “Манас таануу” курсун өзүнчө окуу дисциплинасы катары негиздөө, анын максатын, милдеттерин, формалары менен каражаттарын, мазмундук түзүлүшүн аныктоо иштери жүргүзүлдү;

5. “Манас таануу” курсун окуп-үйрөнүүнүн заманбап технологиясы иштелип чыкты, анын компоненттери аныкталып, окутуу принциптери менен методдору аныкталды;

6. Аталган курстун иштелип чыккан технологиясынын практикалык-методикалык иштеринин системасы түзүлүп, “Манас таануу” дисциплинасын окуп-үйрөнүүнүн мындан ары өркүндөтүүнүн келечектүү концепциясы иштелип чыкты;

7. Иштелип чыккан технологияны практикага киргизип, аларды келечектүү өркүндөтүүнүн концепциясынын тууралыгы эксперименттик сыноодон өткөрүлдү, жыйынтыктары практикага сунуш кылынды.

Булар адеп изилдөөнү баштаарда аныкталган милдеттердин канчалык аткарылгандыгы болду, ал эми жалпы изилдөөдөн төмөнкүдөй **корутундуларды** чыгарууга болот:

1. Көлөмү жагынан да, идеялык-көркөмдүк өзгөчөлүктөрү жагынан да, эл турмушун, тарыхый баатырдык окуяларды жеткиликтүү көркөм чагылдыруу

жагынан да, жүздөгөн каармандардын образдарын көркөм, элестүү сүрөттөп берүү жагынан да дүйнөдө эч бир эпос теңтайлаша албаган жападан жалгыз руханий кенч – ушул “Манас” эпосу. Мына ушундай руханий дөөлөттүн автору кыргыз эли, эл ичинен чыккан чыгармачыл инсандар. Кыргыздын ар бир айылында “Манас” айтпаган, же андан чакан үзүндү айтпаган адамды табуу кыйын. Эпос элдин руханий, маданий гана кенчи болбостон, ал элдин тарыхы, санжырасы, улуттук идеологиясы болуп калды. Ал эл турмушунун энциклопедиясы.

2. Республиканын жогорку окуу жайларында “Манас таануу” курсу өзүнчө илимий дисциплина катары окутулуп жатканына мына он жылдан ашуун убакыт болгонуна карабай, бул ишмердүүлүктүн методологиялык негиздери атайын изилденбей, методикасы аныкталбай келди. Кандай гана ишмердүүлүк болбосун, анын жалпы мүнөзүн, багыттарын, жүрүшүн жана келечегин терең билүү, аныктап алуу зарыл.

3. “Манас таануу” курсунун мазмуну, маани-маңызы абдан кеңири маселелердин айкалышын камтыйт. Алсак, эпосту окуп-түшүнүү үчүн анын келип чыгышы, пайда болуш себептерин, эпосту эл арасынан жыйноо, жазып алуу иштерин, эпосту айтып бүгүнкү күнгө жеткирген манасчылардын айтуучулук өнөрү, алардын жашап өткөн мезгилдери, алардын айткан варианттары, “Манас” эпосунун толук мазмуну, эпостун идеясы, андагы адам жана жаратылыш концепциялары, эпостун изилдениш деңгээли, эпосту изилдеп, жайылтуудагы иш-чаралар, эпосту окутуп-үйрөтүү иштери сыяктуу абдан орчундуу маселелер жатат. Мындан тышкары “Манас таануу” – тил, адабият, тарых, искусство, педагогика, психология, музыка, театр, укук, идеология, сүрөт, кино, скульптура, география, экология, философия, саясат, этика, медицина, дин, коом ж.б. тармактарды камтып, аларды азыркы мезгилдин орчундуу маселелери менен тикелей байланышта иликтенип, илимдин бир тармагына айланып отурат.

4. Республиканын жогорку окуу жайларында “Манас таануу” курсун окутуу боюнча төмөндөгүдөй милдеттердин коюлушу талапка ылайык:

- уникалдуу “Манас” эпос-үчилтигинин кыргыз маданиятындагы жана дүйнөлүк маданияттагы алган ордун белгилөө;
- эпос жөнүндөгү алгачкы маалыматтар менен (окурманды, угарманды, окуучуну, студенти ж.б.) толук кандуу кабардар кылуу;
- эпостун негизги темасы менен, идеясы менен тааныштыруу;
- байыркы менен бүгүнкүгө көпүрө болгон, Манас баатырдын баянын биздин күндөргө жеткирген, баатыр өзү тандап, даарыган залкар манасчылардын жеке чыгармачылыгын, алардагы айтуучулук өзгөчөлүктөрдү даңазалоо;
- “Манасты” изилдеген окумуштуулар жана алардын эмгектери менен тереңден маалымат берүү;
- үчилтикти жазып алууда, кагазга түшүрүүдө, кара сөзгө келтирүүдө, басып чыгарууда жана которууда жүргүзүлгөн иш-аракеттер жөнүндө маалыматтарды берүү;
- эпостун сюжетин, кыскача мазмунун, өзөктүү окуяларын окутуу, алардагы турмуштук-философиялык ойлордун, тажрыйбалардын маани-маңызды турмушунда колдонууга көнүктүрүү;
- үчилтиктеги каармандар системасын талдоо жана өздөштүрүү;
- эпостун өзөгүндөгү каада-салт, ырым-жырым, үрп-адаттарды жана улуттук дөөлөттөрдү окурмандардын (а.и., студенттердин) аң-сезимине, жандүйнөсүнө жеткирүү;
- эпостун окуяларын жана элементтерин кагазга түшүргөн сүрөткерлердин эмгектерин даңазалоо;
- муундан-муунга оозеки айтылып келген таберигибиз менен сыймыктануу сезимин калыптандыруу;
- табиятынан айтуу шыгы болбосо да ар бир окурманды “Манастын” саптарынан айта билүүгө, көркөм окууга жана кептик чеберчиликке машыктыруу;
- эпостун негизинде жазылган пьесалар, драмалар, опералар, музыкалар, кинолор, даректүү фильмдер жөнүндө кабардар кылуу;

➤ кыргыз баласы кылымдар бою “Манастан” кубат алып, “Манас” менен сыймыктанып да, сыйынып да келгендиктен, анын уникалдуулугун даңазалап улуттук жүзүн сактай алууга көмөк көрсөтүү;

➤ кыргыз улутунун идеологиясынын пайдубалы болгон эпосту сактап, өнүктүрүү, жайылтуу менен урпактарды Ата-Журт үчүн күйүп жанган мекенчил болууга, эл камын ойлоого тарбиялоо.

5. Бүгүнкү күндө “Манас” эпосу боюнча чет өлкөлүк жана кыргыздын окумуштуулары тарабынан жүргүзүлгөн изилдөөлөр абдан эле көп. Оозеки айтылып келген “Манас” кагазга түшүрүлө баштагандан тартып, анын сюжетине, жаралышына, аны айткан айтуучуларга, тактап айтканда, “манасчыларга” кызыккан дүйнөлүк деңгээлдеги изилдөөлөр – адабият таануучулар, тарыхчылар, этнографтар, философтор, композиторлор, кол өнөрчүлөр, сүрөтчүлөр ж.б. тарабынан жүргүзүлүп келип, азыркы күндө да андай ар тараптуу изилдөөлөр улантылууда.

6. “Манас таануу” илиминин калыптанышына жана өнүгүшүнө орус жана казак окумуштууларынын, айрыкча, кыргыз фольклористтеринин кошкон салымы атайы баса көрсөтүүгө татыктуу. Теориялык планда алганда, алардын эң башкы салымы – учурдагы “Манас таануу” илиминин илимий методологиясын түзүшкөндүгүндө болду.

7. Республиканын жогорку окуу жайларында он жылдан ашык убакыттан бери аталган курс милдеттүү окутулуп келе жатканына карабай, аны окутуунун бирдиктүү бир системасы али иштелип чыга элек болчу. Колуңуздагы изилдөө жүргүзүлгөндөн кийин, ойлойбуз, аталган курсту окутуунун педагогикалык жана методикалык негиздери толугу менен иштелип чыкты деп айтууга болот.

8. Республиканын жогорку окуу жайларында “Манас таануу” курсун окутууга негизги методикалык өбөлгө боло турган маселе – бул эпикалык мурастарды окутуунун иштелип чыккан бирдиктүү системасы, ошондуктан, биз диссертациялык изилдөөбүзгө эпостук чыгармаларды окуп-үйрөнүүнүн методикасын иштеп чыккан өзүнчө параграфты кошуп олтурабыз.

9. “Манас таануу” курсун окутуудагы педагогикалык методдор, формалар жана каражаттарды караган өзүнчө параграфта алар толугу менен

системалаштырылды, “Манас таануу” курсун окутуп жаткан окутуучунун жана студенттердин компетенциялары такталды жана аталган маселе боюнча жүргүзүлүп жаткан тажрыйбалык-эксперименттик иштердин мазмунун ушул маселе түздү.

10. Республиканын жогорку окуу жайларында “Манас таануу” курсун окутуунун заманбап технологиялар менен өркүндөтүүнүн методикалык жолдору иштелип чыкты.

11. Аталган курсту окутуунун негизги компоненттери, педагогикалык заманбап технологиясы түзүлүп, аны окутуудагы принциптери иштелип чыкты. Аталган курстун структурасындагы, мазмунундагы гуманисттик идеялар, студенттерди адептүүлүккө, мекенчилдикке тарбиялоодогу ролу аныкталды.

ПРАКТИКАЛЫК СУНУШТАР

1. “Манас таануу” курсу республиканын адистик багытына карабай бардык жогорку окуу жайларында окутулат. Техникалык, медициналык, чарбалык, экономикалык адистиктердеги ЖОЖдордо аталган курс философия жана коомдук илимдери кафедраларынын окуу жүктөмүндө каралган, демек аны филологдор эмес, ар кайсы адистиктеги окутуучулар жүргүзүшөт, мунун өзү туура эмес. Ошол окуу жайларында тилдер кафедрасы бар, “Манас таануу” курсун ошол кафедранын жүктөмүнө берүү зарыл, ошондо гана аталган курсту филолог-окутуучу жүргүзө алат.

2. “Манас таануу” тармагы филологиялык илимде жана фольклористикада өзүнчө багыт катары кабыл алынган тарыхый чындык, ал эми педагогика менен окутуу методикасында болсо, бул тармак өзүнчө дисциплина катары мектептен тартып жогорку окуу жайларына чейин окутулат. Демек, аны окутуу илим тармагында да буга өзүнчө илимий дисциплина катары мамиле жасоо зарыл.

3. “Манас таануу” курсун окутуу ишинде адабияттын теориялык маселелери менен гана куралдануу аздык кылат, окутуучу студентине улуттун тарыхы, санжырасы, адат-салттары, ойлоо психологиясы, географиясы менен

медицинасы тууралуу кенен маалыматтарды бере алгыдай энциклопедиялык билимдерди өзүнө жыйнашы керек, эпостун өзү энциклопедиялык чыгарма экендигин эске алганы туура.

4. “Манас” үчилтигинин темасы менен идеясын, проблематикасын менен композициясын, образдар системасы менен чыгарманын коомдук маанисин чечмелөө, түшүндүрүү ишинде окутуучу филологиялык адистикке ээ болгон адис болушу зарыл.

5. Философиялык, социологиялык жана руханий жактан алып караганда адам жашоосунун максаты, маани-маңызы, наркы эмнеде деген суроонун алкагында лекциялар менен практикалык сабактар өтүлүшү керек. Себеби, Адам жамаатынын (үй-бүлө, уруу, эл) максат-үмүтүн актоо, мүдөөсүн аткаруу үчүн жашап, ошолор үчүн күрөшө билиши керек деген түбөлүктүү идеяны дал ушул “Манас” эпосу даңазалайт.

БИБЛИОГРАФИЯ

1. Абакиров К. Манас таануу илиминин калыптанышы жана өнүгүшү. [Текст] Монография. К.Абакиров. // – Үрүмчү: Шинжаң «Манас» изилдөө борбору, 2016. – 377 б.
2. Абакиров К. Манас таануу илиминин калыптанышы жана өнүгүшү. Фил. илим. док. диссерт. 10.01.09 – фольклористика. [Текст] //К.Абакиров. – Бишкек, 2017. 278 б.
3. Абдыгулова А. Сахна сабактары. [Текст]: Мектептин мугалимдери үчүн методикалык колдонмо. /А.Абдыгулова. – Б.: Турар, 2012. – 72 б.
4. Абдылдаев Э. «Манас» эпосунун эпикалык формулалары. [Текст]– Бишкек: «Шам» басмасы, 1997.
5. Абдылдаев Э. «Манас» эпосунун историзми. [Текст]// Э.Абдылдаев.– Фрунзе: Илим, 1987. – 157 б.
6. Абдылдаев Э. «Манас» эпосунун тарыхый өнүгүшүнүн негизги этаптары. [Текст]// Э.Абдылдаев.– Фрунзе: Илим, 1981. – 265 б.
7. Абдымомунова Г.А. «Манас» эпосунун негизинде жаштарды атуулдукка тарбиялоо. Пед.илим.канд.окумуш.даражаны изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын авторефераты. 13.00.01. [Текст] // Г.А.Абдымомунова. – Бишкек, 2009. – 19 б.
8. Абдыракунов Т. Бабалардан калган сөз: Кыргыз фольклору жөнүндө макалалар. [Текст] // Т.Абдыракунов. – Фрунзе: Адабият, 1990. – 170 б.
9. Абрамзон С.М. Черты военной организации и техники у киргизов (по историко-этнографическим данным и материалам эпоса «Манас») // Труды Ин-та языка, литературы и истории Кирг.филиала АН СССР. Вып.І. [Текст] // С.Абрамзон. – Фрунзе, 1944.
10. Абрамзон С.Н. Кыргыздар жана алардын этногенетикалык жана тарыхый-маданий байланыштары. [Текст] /С.Абрамзон. – Бишкек: Кыргызстан-Сорос фонду, 1999. -896 б.
11. Абрамзон С.М. Кыргыз жана Кыргызстан тарыхы боюнча тандалма эмгектер [Текст] /С.Абрамзон. – Бишкек: «Кыргызстан-Сорос» фонду, 1999. – 895 б.

12. Адабият терминдеринин түшүндүрмө сөздүгү. Түзгөндөр: Ж.Шериев, А.Муратов. [Текст] – Фрунзе: Мектеп, 1987. -135 б.
13. Адабият энциклопедиясы. Түз. А.Джапанов. –Бишкек, 2018. 1-8 томдор[Текст].//Джапанов А.
14. Адахам А. «Манасты» сүйүп которгом: «Манас» эпосун тажик тилине которгон А.Адахамдын аңгемеси // Аңгемелешкен М.Каримов. Кыргызстан маданияты. – 1987. 9-июль. №28. – 7-б.
15. Ажиматов Г.А. Манас таануу: «Манас таануу» боюнча кыскача маалыматтар жана тесттик тапшырмалар (Мугалимдер жана окуучулар үчүн). [Текст]// Г.А.Ажиматов.– Бишкек, 2016. 80 б.
16. Айдаркулов К. Сагымбай улуу инсан жана чоң Семетейчи. // Манасчылар – кыргыз элинин руханий инсандары. [Текст]– Бишкек, 1993. – 114-118бб.
17. Айдарова Д. Отражение мировосприятия кыргызов в эпосе “Манас”. [Текст] //Д.Айдарова. – Бишкек, 2008. – 68 с.
18. Айдарова Д. Эпическое время и пространство в эпосе “Манас”. [Текст] //Д.Айдарова. – Бишкек, 1997.
19. Айтматов Ч. Байыркы кыргыз рухунун туу чокусу –Манас /С.Орозбаковдун варианты боюнча. 1-китеп. [Текст] – Фрунзе, 1978.
20. Айтматов Ч. Он знал миллион строк океаноподобного “Манаса” // Статьи, выступления, диалоги, интервью. [Текст] // Ч.Т.Айтматов. – Москва: АПН, 1988.
21. Айтматов Ч.Т. Кайрылып куштар келгенче: /Манасчылык өнөрдүн муундан муунга өтүшү жана ой, сөз, тил – үчөөнүн керемет касиети // Басууга даярдаган П.Казыбаев. Сүрөтчүсү Т.Курманов. [Текст] // Ч.Т.Айтматов. – Бишкек: Шам, 1995. – 24 б.
22. Айтымбетов О. Саякбайдын үнү. // Ала-Тоо. [Текст] – Фрунзе, 1973. – 131-135-бб.
23. Акматов Б. Болон процесси жана жогорку окуу жайларында кыргыз адабиятын компетенттүүлүккө негиздеп окутуунун теориясы жана практикасы: окуу куралы [Текст] // Б.Акматов. – Бишкек: «Фаст принт», 2016. – 584 б.

24. Акматов Б. Кыргыз адабиятын жогорку окуу жайларында компетенттүүлүккө негиздеп окутуунун технологиясы. [Текст] // Б.Акматов. – Бишкек: «Фаст принт», 2016. – 456 б.
25. Акмолдоева Ш.Б. Духовный мир древних кыргызов (по материалам эпоса «Манас»). [Текст] // Ш.Б.Акмолдоева. – Фрунзе, 1988. – 268 с.
26. Активные формы и методы обучения. /Составитель: профессор Э.Мамбетакунов. [Текст] // Э.Мамбетакунов. – Бишкек, 2007. – 45 б.
27. Алимбеков А. Кыргыз этнопедагогикасы. [Текст] /А.Алимбеков. – Бишкек, 1999. – 83 б.
28. Алимбеков А. Кыргыз элинин билим берүү салттары. [Текст] /А.Алимбеков. – Бишкек, 2000. – 42 б.
29. Алп манасчынын албан элеси: Залкар манасчы С.Каралаевдин туулган күнүнүн 100 жылдыгына карата эскерүүлөр. / Түз. О.Исмаилов, А.Акматалиев. – Бишкек: Кыргызстан, 1994. – 160 б.
30. Алымов Б. Кыргыз совет адабиятын окутуунун методикасы. Биринчи китеп. [Текст] // Б.Алымов. – Фрунзе: Мектеп, 1981. -198 б.
31. Алымов Б. Кыргыз совет адабиятын окутуунун методикасы. Экинчи китеп. [Текст] // Б.Алымов. – Фрунзе: Мектеп, 1984. -240 б.
32. Аникин В.П. Русский богатырский эпос. [Текст] // В.П.Аникин. – Москва: Просвещение, 1964.
33. Артыкбаев К. XX кылымдагы кыргыз адабиятынын тарыхы. [Текст] // К.Артыкбаев. –Бишкек: ТАС, 2004. -656 б.
34. Асаналиев К. Адабият таануу терминдеринин кыргызча кыскача сөздүгү. [Текст] // К.Асаналиев, Р.Кыдырбаева. – Фрунзе: Кыргыз ССР ИА басмасы, 1961.; долбоор, 1963.
35. Асанканов А., Бекмухамедова Н. Акындар жана манасчылар – кыргыз элинин руханий маданиятын түзүүчүлөр жана сактоочулар. [Текст] // А.Асанканов, Н.Бекмухамедова. – Бишкек, 1999.
36. Асанов А. «Манас» эпосундагы философиялык ойлорду окутуу маселелерине карата // Сан-Таш. 140. [Текст] //А.Асанов. – Бишкек, 1996. – 152-154-бб.

37. Аттокуров С. Кыргыз этнографиясы: Окуу куралы. [Текст] // С.Аттокуров. – Бишкек, 1995. – 240 б.
38. Ауэзов М.О. Сказители эпоса // Мысли разных лет. [Текст] // М.О.Ауэзов. – Алма-Ата, 1959.
39. Ауэзов М.О. Киргизская народная героическая поэма «Манас» // Киргизский героический эпос «Манас». [Текст] // М.О.Ауэзов. – Москва: АН СССР, 1961.
40. Ауэзов М.О. «Манас» – киргизская героическая поэма» [Текст] // М.О.Ауэзов. – Алматы: Издательский дом «Жибек Жолу», 2011.
41. Бабанский Ю.К. Оптимизация процесса обучения: общедидактический аспект. [Текст] // Ю.Бабанский. – Москва, 1977.
42. Байгазиев С. Гумандуу педагогика жөнүндө сөз: Мектеп мугалимдери, билим берүү кызматкерлери үчүн / Эл агартуу журналынын 70 жылдыгына карата. [Текст] // С.Байгазиев. – Бишкек, 1998. – 100 б.
43. Байгазиев С. Гумандуу педагогика жөнүндө ой. [Текст] // С.Байгазиев. – Бишкек, 1998.
44. Байгазиев С. Окутуунун интерактивдик методу. [Текст] /С.Байгазиев. – Бишкек, 2004.
45. Байгазиев С. Кыргыз Республикасынын жарандарын, жаш муундарын рухий-адептик, патриоттук жактан тарбиялоо концепциясы. [Текст] /С.Байгазиев, Б.Жээнбеков. // Кутбилим, 2010. 20-август.
46. Байгазиев С. Манасты мектептерде жана жогорку окуу жайларында окутуунун концепциясы. /Кыргыз туусу/ [Текст] – Бишкек, 2012. 6 б.
47. Байгазиев С. “Манас” эпосунун руханий, адептик-философиялык, патриоттук улуу дөөлөттөрү жана педагогикалык асыл нарктары. – Бишкек: ОсОО “Алтын Тамга”, 2014. – 600 б.
48. Байгазиев С. Манас таануу: «Манас» эпосунун руханий, адептик-философиялык, патриоттук улуу дөөлөттөрү жана педагогикалык асыл нарктары. [Текст] // С.Байгазиев. – Бишкек: “Полиграфбумресурс, 2017. – 720 б.
49. Байгазиев С. Улуу «Манас» – улутубуздун дил жана тил башаты. [Текст] // С.Байгазиев. – Бишкек, 1995.

50. Байгазиев С. Манас таануу. [Текст] // С.Байгазиев.– Бишкек, 2000.
51. Байгазиев С. Окутуунун жана тарбиялоонун философиясы. [Текст] // С.Байгазиев.– Бишкек, 2012. – 476 б.
52. Байтур Анвар. Кыргыз тарыхынын лекциялары. 1-2-китеп. [Текст] // А.Байтур. – Бишкек: Учкун, 1992. -128 б.
53. Бакчиев Т. Манас таануу: Окуу куралы. [Текст] // Т.Бакчиев. – Бишкек, 2012.
54. Балашов Д.М. Эпос и история: К проблеме взаимосвязей эпоса с исторической действительностью. [Текст] // Д.М.Балашов. – Русская литература, 1983. №4.
55. Бартольд В.В. Кыргыздар. Китепте: Кыргыздар II том. [Текст] // В.В.Бартольд. – Бишкек, 1991, 123-183-беттер.
56. Батаканова С., Ишекеев Н. Манас мүрөктүн суусун ичкенби? // Публицистикалык ой-толгоо // Ленинчил жаш. – 1981. 5-февраль.
57. Батаканова С.Т. Мектепте көркөм чыгармаларды талдоонун илимий-педагогикалык негиздери. [Текст]//С.Батаканова.-Бишкек, 2010. 288 б.
58. Батманов И.А. “Манас” эпосу жөнүндө // Кызыл Кыргызстан. – Фрунзе, 1952. 21-май.
59. Бегалиев С. “Манас” эпосунун көркөм каражаттары: Окуу куралы. [Текст]// С.Бегалиев. – Фрунзе, 1988. – 78 б.
60. Безрукова В.С. Все о современном уроке в школе: проблемы и решения. Библиотека журнала “Директор школы” [Текст] // В.С.Безрукова. – Москва, 2004.
61. Бекбаев Т. Табыпчылык башаты – «Манаста»: (Кыргыз элинин табыпчылык тарыхы «Манастан» башталат) // Кыргыз туусу. [Текст] // Т.Бекбаев. – 1995. 22-август.
62. Бекбоев И.Б. Инсанга багыттап окутуу технологиясынын теориялык жана практикалык маселелери. [Текст] // И.Бекбоев. – Бишкек: Педагогика, 2003. – 230 б.
63. Бекмухамедова Н.Х. Эволюция женских образов эпоса «Манас». [Текст] // Н.Х.Бекмухамедова. – Бишкек: Эркин-Тоо, 1997.

64. Бектенов З., Байжиев М. Кыргыз адабияты. Орто мектептин сегизинчи класстары үчүн хрестоматия. [Текст] // З.Бектенов, М.Байжиев. – Фрунзе, 1949. -288 б.
65. Берков П.Н. Идея родины в «Манасе» // «Манас – героический эпос кыргызского народа». [Текст] // П.Н.Берков. – Фрунзе, 1968. – 195 с.
66. Бернштам А.Н. Эпоха возникновения эпоса «Манас» // Киргизский героический эпос «Манас». [Текст] //А.Бернштам. – Москва: АН СССР, 1961.
67. Беспалько В.П. Педагогика и прогрессивные технологии обучения. [Текст] // В.П.Беспалько. – Москва, 1995. – 336 б.
68. Биялиев А. Улуу манасчы, феномен Сагымбай Орозбаков: / «Манас» эпосунун С.Орозбаков айткан вариантынын көркөмдүк баалуулугу, тилдик багытын изилдөө/. [Текст] // А.Биялиев. – Бишкек, 1996. – 180б.
69. Бобулов К. Фольклор жана адабият. [Текст] /К.Бобулов. – Фрунзе: Кыргызстан, 1980.
70. Богданова М. От фольклора к письменной литературе. Вопросы литературы. [Текст] // М.Богданова. 1957. № 1. -31-49-беттер.
71. Болжурова И., Шерстюк И. Краткая история манасоведения. [Текст] // И.Болжурова, И.Шерстюк. – Бишкек: АО «Учкун», 1998.
72. Борбугулов К. Адабият теориясы. [Текст] // К.Борбугулов. – Бишкек: Шам, 1996.
73. Боронов А. Чоролор кимдер? // Кыргызстан маданияты. [Текст] //А.Боронов. – Бишкек, 1991. №47. 21-ноябрь. -10-11-бб.
74. Ботояров К. Английское издание эпоса «Манас» (текстологические аспекты) // Фольклор. Поэтика и традиция. [Текст] // К.Ботояров. – Москва: Наука, 1982.
75. Брудный Л.А. Понимание и его функции в образовательном процессе в книге «Критическое мышление в Кыргызстане: от знание к оценке» [Текст] //Л.А.Брудный. – Бишкек: Фонд «Сорос-Кыргызстан, 2000. С. -7-14.
76. Вайнштейн С.И. Мир кочевников Центра Азии. [Текст] // С.И.Вайнштейн. – Москва, 1991.

77. Валиханов Ч.Ч. Избранные произведения.[Текст] // Ч.Ч.Валиханов. – Алма-Ата, 1958.
78. Валиханов Ч.Ч. Смерть Кукотай хана и его поминки (Отрывок из героической саги дикокаменных киргизов «Манас») // Соч. Ч.Ч.Валиханова; под.ред.Н.И.Веселовского, [Текст] СПб., 1904.
79. Веселовский А.Н. Из лекций по истории эпоса (Публикация В.М.Гацака) // Типология народного эпоса; отв. ред. В.М.Гацак. [Текст] // А.Н.Веселовский. – Москва: Наука, 1975.
80. Виноградов В.С. Эпос «Манс», его стиль и напев // Музыка народов Азии и Африки. [Текст] // В.С.Виноградов. – Москва, 1980.
81. Волков Г.Н. Этнопедагогика /Учебник для студентов средних и высших педагогических учебных заведений. [Текст] – Москва: АСАДЕМА, 2000. – 176 с.
82. Выготский Л.С. Педагогическая психология. [Текст] // Л.С.Выготский. – Москва, 1991. – 480 с.
83. Геливанов Р.С. Научно-методические основы преподавания курса «Введение в литературоведение» в национальных группах педвузов. Дисс.канд.пед.наук. 13.00.02. [Текст] – Москва, 1979. – 187 с.
84. Голубков В.В. Методика преподавания литературы. [Текст] // В.В.Голубков. – Москва, 1962. – 267 с.
85. Гузеев В.В. Образовательная технология: от притема до философии. [Текст] //В.В.Гузеев. – Москва, 1998.
86. Гуляев Н.А. Теория литературы. [Текст] // Н.А.Гуляев. – Москва: Высшая школа, 1977. – 311 с.
87. Гумилёв Л.Н. Байыркы түрктөр. [Текст] // Л.Гумилёв. –Бишкек, 1999. –524 б.
88. Гусев В.Е. Эстетика фольклора. Академия наук СССР, Институт русской литературы (Пушкинский дом). [Текст] // В.Е.Гусев. – Ленинград: Наука, 1967. – 317 с.

89. Дор Реми. Манастын памирдеги үзүндүсү /француз тилинен которгон Л.Строилов. Даярдаган К.Ботояров. // Кыргыздар. [Текст] – Бишкек, 1991. 465-491-бб.

90. Дүйшеев Ж. Кырк чоро /”Манас” эпосундагы Манастын жоокерлери тууралуу/ Заман Кыргызстан. [Текст] // Ж.Дүйшеев. – 1995. 31-март. №13. -6-б.; 7-апрель - №14. -7-б.

91. Дүйшеев Ж. Мектепте көркөм окуунун методикасы. Мугалимдер үчүн методикалык колдонмо. [Текст] // Ж.Дүйшеев. – Бишкек, 2002. – 223 б.

92. Дүйшөмбиев С. “Манас” эпосундагы көз карандысыздык идеясы. [Текст] // С.Дүйшөмбиев. – Бишкек, 2008. – 144 б.

93. Дыйканов К. «Манас» эпосунун алфавиттүү жиги сөздүгү. I бөлүк. /редактор Үмөталиева Б. Кыргыз мамлекеттик университети. [Текст] // К.Дыйканов. – Фрунзе, 1988. – 142 б.

94. Дыйканов К. «Манас» эпосунун алфавиттүү жиги сөздүгү. II бөлүк. /редактору Үмөталиева Б. Кыргыз мамлекеттик университети. [Текст] // К.Дыйканов. – Фрунзе, 1988. – 132 б.

95. Жайнакова А. «Сейтек» - «Манас» трилогиясынын корутунду бөлүгү. С.Каралаевдин варианты боюнча. Редактору Р.З.Кыдырбаева. [Текст] // А.Жайнакова. – Фрунзе: Илим, 1984. – 119 б.

96. Жамгырчиева Г. Кыргыз эпосторундагы архаикалык мотивдер (“Манас”, “Эртөштүк”, “Кожожаш”). Фил. ил. докт. дисс. [Текст] // Г.Жамгырчиева. – Бишкек, 2017. 292 б.

97. Жакыпбек Ашым. Тенири Манас. [Текст] // А.Жакыпбек. – Бишкек: «Кыргызстан», 1995. – 560 б.

98. Жирмунский В.М. Введение в изучение эпоса «Манас» // Киргизский героический эпос «Манас». [Текст] // В.М.Жирмунский. – Москва: АН СССР, 1961.

99. Жирмунский В.М. Теория литературы. Поэтика. Стилистика. [Текст] // В.М.Жирмунский. – Ленинград: Наука, 1997. – 407 с.

100. Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос. [Текст] // В.М.Жирмунский. – Ленинград: Наука, 1974.
101. Жолдошев Р. Сагымбай Орозбак уулу – тарыхчы-санжырачы // Манасчылар – кыргыз элинин руханий инсандары. [Текст] // Р.Жолдошев. – Бишкек, 1993. – 69-70-бб.
102. Жумагулов А. Манас ысымынын тек жайы: Манастын атын алып жүргөн жер-суулар, эпос, дастандар, уламыштар. / Кыргызстан маданияты. // А.Жумагулов. – 1995. 1-июль. №11-12. – 9 б.
103. Жумагулов М., Кудабаетова Г. «Манастагы» каармандардын касиеттери. [Текст] // М.Жумагулов, Г.Кудабаетова. – Бишкек, 2008. – 88 б.
104. Жумалай Жусуп. «Манас» эпосундагы согуш жана согуш эрежелери жөнүндө баян // «Манас» эпосу жөнүндө: Илимий иликтөөлөр жана макалалар / Түз.К.Кырбашев. – Бишкек, 1994. – 110-117-бб.
105. Жумалиев К. Баатырдык гана эмес, «Манас» эпосу гумандуу идеяларга бай. // Советтик Кыргызстан. – 1987. 3-декабрь.
106. Жумалиев С. “Манас” эпосунун лексикасынын хронотопологиялык страфикациясы. Фил.ил.док.дисс... [Текст]//С.Жумалиев.-Бишкек, 2015.
107. Жусупакматов Л. «Манас» эпосу жөнүндө азын оолак... // Студенттин адабий баамдоосу // Ленинчил жаш. [Текст] – Фрунзе, 1970. 11-июль.
108. Жусупов К. Байыркынын издери. [Текст] // К.Жусупов. – Бишкек, 2001. – 325 б.
109. Жүндүбаева Н. Зайыптардын «Манас» эпосундагы. // Кыргыз туусу. –Бишкек, 1995. 20-июнь
110. Жүсүп Мамай: «Манас», 1-китеп, [Текст]//Ж.Мамай.–Үрүмчү: Шинжаң эл басмасы, 1994.
111. Емельянов Л.И. Методологические вопросы фольклористики. [Текст] // Л.И.Емельянов.– Ленинград, 1978. – 206 с.
112. Ибраева А. Кыргыз элинин нускаларынын Бакайдын образында топтолушу. / Билим берүүдөгү инновациялык процесстер: проблемалар, тажрыйбалар, өнүгүү келечеги. [Текст] // А.Ибраева. – Бишкек, 1995. – 8-9-б.

113. Ибраимов О. История кыргызской литературы XX века (в 2-х тт) [Текст]//О.Ибраимов. – Бишкек, 2013. – 1050 с.
114. Измайлов А.Э. Народная педагогика: Педагогические воззрения народов Средней Азии и Казакстана. [Текст] //А.Э.Измайлов.– Москва, 1991.
115. Иманалиев К. Кыргыз адабиятын окутуунун методикасы. [Текст] // К.Иманалиев. – Фрунзе: Мектеп, 1976. -210 б.
116. Иманалиев К. Орто мектептерде кыргыз адабиятын окутуунун методикасынын негизги маселелери. [Текст] // К.Иманалиев. – Ф.: «Мектеп», 1973. – 208 б.
117. Иманалиев К. Кыргыз адабиятын окутуу методикасынын орчундуу маселелери. [Текст] // К.Иманалиев. – Фрунзе: Мектеп, 1984. – 176 б.
118. Иманалиев К. Орто мектептерде кыргыз адабияты боюнча проблемалык окууну уюштуруу иши. [Текст] // К.Иманалиев.– Фрунзе, Мектеп, 1981, 62-бет.
119. Инновациялык терминдер жана түшүнүктөр сөздүгү. Колдонмо/Түз. С.Иптаров., Ж.Алимбеков., Ы.Кадыров., М.Мурзаев., Д.Шаматов. [Текст] // С.Иптаров ж.б. – Бишкек, 2012, - 58 б.
120. Исаков Б. Манас сабагы. [Текст] // Б.Исаков. – Бишкек, 1994. – 650 б.
121. Исаков Б. Манастын жети осуяты. [Текст] /Б.Исаков. – Бишкек, 1997.
122. Исаков Б., Исакова Ч. Кыргыз адабияты. Орто мектептердин 8-классы үчүн окуу китеби. [Текст] // Б.Исаков. – Бишкек: Педагогика, 2002. –290 б.
123. Исаков Б., Өмүрбеков Т. Манас наама. [Текст] // Б.Исаков, Т.Өмүрбеков. – Бишкек: ОсОО «СпектрПолиграф», 2005.
124. Исамидинов И. Кыргыз орто мектептеринде адабият теориясын окутуу.: Пед.илим.докт.автореф.:13.00.01. – 13.00.02. [Текст] // И.Исамидинов. – Бишкек, 2005. – 28 б.
125. Исмаил Камит. «Манас» жалпыбыздын адабий мурасыбыз. // Эл агартуу. [Текст] // К.Исмаил. – 1995. №2. – 1-4-бб.

126. Исмаилов О. «Манас» эпосу жана түркизм: /Эпос жалпы түрк элдеринин данакери / Заман Кыргызстан. [Текст] // О.Исмаилов. – 1995. 31-март. №13. – 7-б.
127. Исмаилов О., Акматалиев А. Алп манасчынын албан элеси. [Текст] // О.Исмаилов, А.Акматалиев. – Бишкек: Кыргызстан, 1994.
128. Ишекеев Н.И. Кыргыз адабиятын мектептерде окутуунун тарыхынан. [Текст] // Н.Ишекеев. – Бишкек: Эркин Тоо, 1994. -342 б.
129. Ишекеев Н. Мектептерде прозалык чыгармаларды окутуу. [Текст] // Н.Ишекеев. – Бишкек, Кыргызстан, 1997.
130. Ишекеев Н. Кыргыз адабиятынын окуу программаларынын мазмуну жана проблемалары. [Текст] // Н.Ишекеев. – Бишкек, 2010.
131. Ишекеев Н. Кыргыз адабиятынын окуу китептери: өткөнү, бүгүнкүсү жана келечеги. [Текст] // Н.Ишекеев. – Бишкек, 2011. – 216 б.
132. Ишекеев Н., Батаканова С. Көркөм чыгармаларды окутуунун методикасы. [Текст] // Н.Ишекеев., С.Батаканова. – Бишкек: Кут-Бер, 2014. - 416 б.
133. Калдыбаева А.Т. Воспитательные возможности эпоса «Манас» /Сборник научных трудов ППС КГПУ им. И.Арабаева. [Текст] – Бишкек, 1995. – с.14-18.
134. Калчекеев К. “Манас” эпопеясындагы сюжеттин көрөнгөлүү салты жана анын ийкемдүү уланып өнүгүүсү. Фил. ил. докт. дисс... [Текст]//К,Калчекеев. –Бишкек, 2017. 290 б.
135. Кан-Калик В.А., Никандров Н.Д. Педагогическое творчество. [Текст] // В.А.Кан-Калик, Н.Д.Никандров. – Москва, 1990.
136. Каныкейдин жомогу: (Семетейден үзүндү) / С.Каралаевдин айтуусу боюнча. Басмага даярдаган Ы.Абдрахманов. [Текст] – Фрунзе: Кыргызмамбас, 1940 – 108 б. (Тексти латын тамгасында).
137. КаралаевС. I китеп. [Текст] // С.Каралаев. – Фрунзе, 1984.
138. Кармыштегин Макелек Өмүрбай: “Манастын” акылы (түзөтүлгөн нускасы. [Текст]– Шинжаң эл басмасы, 2015.

139. Караева З. Перевод и семиотика: Многоязычное бытие эпоса “Манас” и теоретико-методологические проблемы переводоведения. [Текст] // З.Караева. – Бишкек, 2006. – 332 с.

140. Каралаев С. Баатырлар. Айымдар. / “Манас” эпосунун негизги каармандарына мүнөздөмө/ Сүрөтчү Б.Жумабаев. [Текст] – Фрунзе: Мектеп, 1967. – 106 б.

141. Каралаев С. Сулуулар: Каныкей, Кыз Сайкал, Айчүрөк, Кенжеке, Арууке, Бурулча, Бирмыскал, Көрпаян, Бурулкан, Акбала, Акжунуш. // Ала-Тоо/ [Текст] – Фрунзе, 1966. 118-121-бб.

142. Каралаев С. Манас I. [Текст] // С.Каралаев. – Фрунзе, Кыргызстан, 1984. – 247 б.

143. Каранова Т.Н. ЖОЖдордун педагогикалык факультеттеринде балдар фольклору аркылуу студенттерге атуулдук тарбия берүүгө үйрөтүүнүн жолдору: пед.илим.канд.деген окумуш.дараж.изд.алуу үчүн жаз. автореф. 13.00.02. [Текст]// Т.Н.Каранова. – Бишкек, 2012. – 20 б.

144. Карасаев К. Камус наама: Манас сөздүгү. [Текст] // К.Карасаев – Фрунзе: Кыргызстан, 1990. – 20 б.

145. Кененсариев Т. «Манас» эпосундагы этнонимдер. «Манас» эпосу жана дүйнө элдеринин эпикалык мурасы. [Текст] // Т.Кененсариев. – Бишкек, 1995. – 60 б.

146. Кенчиев Ж. Көбү жалган, көбү чын же улуу эпос санжыра тууралуу учкай кеп: «Манас» эпосу/ Эркин-Тоо (Свободные горы). [Текст] // Ж.Кенчиев. – 1995. №27. – 12-б.

147. Керималы уулу К. Хан Кошой жана Манас Хан жөнүндө жаңы баян. // Заман Кыргызстан. [Текст]– Бишкек, 1995. 4-август. – 7-б.

148. Керимжанова Б.А. Адабият таануу жана көркөм чеберчилик. [Текст] //Б.А.Керимжанова. – Фрунзе: Кыргызстан, 1980.

149. Кларин М.В. Педагогическая технология в учебном процессе. Анализ зарубежного опыта. [Текст] // М.В.Кларин. – М.: Знание, 1989. – 80с.

150. Клустер Д. Что такое критическое мышление. [Текст] // Д.Клустер. – Нью-Йорк, журнал «Перемена», 2001. №4.

151. Коменский Я.А. Избранные педагогические сочинения. Том 2. [Текст] // Я.А.Коменский. – Москва: Педагогика, 1982. – 576 с.
152. Коржуев А.В., Попков В.А., Рязанова Е.Л. Рефлексия и критическое мышление в контексте задач высшего образования. [Текст] // А.В.Коржуев и др. – Москва: журнал “Педагогика”, 2002. №1. С.18.
153. Кочкунов А.С. Этнические традиции кыргызского народа (социокультурные аспекты и некоторые вопросы генезиса). Монография. [Текст] // А.С.Кочкунов. – Бишкек, 2013.
154. Кудряшев Н.И. Методы обучения литературы. В кн.: Методика преподавания литературы. [Текст] // Н.И.Кудряшев. – Москва: Просвещение, 1977. – 135 с.
155. Кудряшев Н.И. Теоретические основы методики литературы (Методика как наука. Курс литературы. Методы обучения.): Автореферат диссертации доктора педагогических наук. [Текст] // Н.И.Кудряшев. – Москва, 1970. – 57 с.
156. Кудряшев Н.И. Взаимосвязь методов обучения на уроках литературы. [Текст] // Н.И.Кудряшев. – Москва: Просвещение, 1981.
157. Култаева Ү. Кыргыз адабияты сабагында жогорку класстардын окуучуларынын билимин тереңдетүү максатында предмет аралык байланышты колдонуунун методикасы. – Пед. илим. канд. окумуш. даражаны изденип алуу үчүн жазылган дисс. Автореф. [Текст] – Ташкет, 1989. – 24 б.
158. Кусейин Карасай уулу. Камус наамадан жороп / «Манаста» жолуккан айрым сөздөргө түшүндүрмө. [Текст] //К.Карасай уулу. –Б., 1922.– 77б.
159. Кыдыралиев К. Этнопедагогика – улуттук нуктагы таанып-билүүнүн жана тарбиялоонун булагы. [Текст] // К.Кыдыралиев. – Б., 2010. – 488б.
160. Кыдырбаева Р.З. Генезис эпоса «Манас» [Текст] // Р.З.Кыдырбаева. – Фрунзе: Илим, 1980.
161. Кыдырбаева Р.З. Сказительское мастерство манасчи. [Текст] // Р.З.Кыдырбаева. – Фрунзе, 1984.

162. Кыдырбаева Р.З. Сагымбай Орозбаков «Манастын» салттарын сактап өнүктүрүүчүсү // Манасчылар кыргыз элинин руханий инсандары. [Текст] // Р.З.Кыдырбаева. – Бишкек, 1993. -11-18-бб.

163. Кыдырбаева Р.З., Асаналиев К. Кыргыз адабий терминдер сөздүгү. [Текст] //Р.Кыдырбаева, К.Асаналиев. – Б.: ОсОО «БИЛД», 2004. -572б.

164. Кыдырбаева Р.З Мезгилдер, муундар жана манасчы. – Китепте: Кыргыз адабиятынын тарыхы: «Манас» жана манасчылар. II том. А.Акматалиевдин жалпы ред.астында. Пбас. [Текст] – Бишкек, 2004.

165. Кырбашев К. «Манас» эпосунун стили: С.Орозбаков, С.Каралаевдин варианттары боюнча. [Текст] // К.Кырбашев. – Фрунзе: Илим, 1983. – 173 б.

166. Кырбашев К. Кызыл-Суулук кыргыздардын «Манасы» // Кыргыздар: Санжыра. Тарых. Мурас. Салт. 1-том. / Түз.К.Жусупов. [Текст] – Бишкек, 1993. – 464 б.

167. Кырбашев К. «Манас» илим дүйнөсүндө. [Текст] // К.Кырбашев. – Бишкек, 2001.

168. Кыргыз адабияты. Энциклопедиялык окуу куралы. [Текст] –Бишкек: МТЖЭБ, 2004. – 298 б.

169. Кыргыз адабиятынын тарыхы. Жети томдук жыйнак. [Текст]. – Бишкек: Шам, 2002.

170. Кыргыз адабияты. Терминдердин түшүндүрмө сөздүгү. Түзгөндөр: Ж.Шериев менен А.Муратов. [Текст] // Ж.Шериев, А.Муратов. –Бишкек: КЭБР, 2004. – 195 б.

171. Кыргыз адабияты: энциклопедия. Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору, Манас таануу жана көркөм маданияттын улуттук борбору. Башкы редактор: Ү.Асанов, жооптуу редактор: А.Акматалиев. [Текст] – Бишкек, 2004. – 408 б.

172. Кыргыз адабиятынын антологиясы. Чыгармалардын 10 томдук жыйнагы. 4-том. Түз.: С.Рысбаев, Б.Абдухамидова, А.Батыркулова. [Текст] – Бишкек, 2012. – 464 б.

173. Кыргыз педагогикасы: Энциклопедиялык окуу куралы. Башкы редактор: Ү.Асанов, жооптуу редактор: И.Бекбоев. [Текст] // – Бишкек: Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору, 2004. – 340 б.

174. Кыргыз Республикасынын жарандарын, жаш муундарын рухий-адептик, патриоттук жактан тарбиялоо концепциясы. Түзгөн С.Байгазиев. [Текст] // Кутбилим, 2010. 20-август.

175. Кыргыз Республикасынын Билим берүү жөнүндөгү Мыйзамы. [Текст] // Программа. – Бишкек, 2003. - 134 б.

176. Кыргыз адабиятынын программасы. Жалпы билим берүүчү кыргыз орто мектептеринин 5-8-класстары үчүн. –Бишкек, 2017. -56 б.

177. Кыргыздар: Он томук жыйнак /Түзгөндөр: Жусупов К., Иианалиев К. [Текст] – Бишкек: Учкун, 2004.

178. Кыргыз элинин оозеки чыгармачылык тарыхынын очерки. [Текст] – Фрунзе: Илим, 1973. – 706 б.

179. Кыргыз адабиятынын тарыхы: 7 томдук /А.Акматалиевдин жалпы редакциялоосунда. [Текст] – Бишкек: Шам, 2004.

180. Кыргызча-орусча сөздүк. /Түз. К.К.Юдахин. (Киргизско-русский словарь. Около 40 000 слов. Составил проф. К.К.Юдахин. – Москва, Издательство “Советская энциклопедия”, 1965.) [Текст]– Бишкек: “Кут Бер”, 2012. – 976 б.

181. Леонтьев А.Н. Избранные психологические сочинения в 2-х т., Том 2. [Текст]// А.Н.Леонтьев. – Москва: Педагогика, 1983.

182. Лернер И.Я. Дидактическая система методов обучения. [Текст]// И.Я.Лернер. – Москва: Знание, серия «Педагогика и психология», 1976. №3.

183. Лернер И.Я. Дидактическая основы методов обучения. [Текст]// И.Я.Лернер. – Москва: Педагогика, 1981.

184. Липец Р.С. Образы батыра и его коня в тюрко-монгольском эпосе. [Текст]// Р.С.Липец. – Москва: Наука, 1984.

185. Лихачев Б.Т. Педагогика: курс лекций. [Текст]// Б.Т.Лихачев. – Москва: ЮРАЙТ, 1999. – 240 С.

186. Лосев А.Ф. Философия. Мифология. Культура. [Текст]// А.Ф.Лосев. – Москва: Политиздат, 1991.
187. Лотман Ю.М. Пути анализа литературного произведения. [Текст]// Ю.М.Лотман. – Москва: Просвещение, 1981.
188. Мадумарова М. ЖОЖдордо Манас таануу предметин интеграциялап окутуу. [Текст]// М.Мадумарова. – Бишкек, 2016. – 112 б.
189. Мадумарова М.К. “Манас таануу” сабагын тарых менен интеграциялап окутуунун атайын курсунун программасы. [Текст]// М.К.Мадумарова. – Бишкек, 2013.
190. Максүтов Б. Айкөл Манас баяны: (Кара сөз менен) 1-китеп. [Текст] // Б.Максүтов. – Бишкек, 1995. – 208 б.
191. Маликов К. «Манас» казак тилинде. // Кызыл Кыргызстан. [Текст]// К.Маликов. – 1942. 20-декабрь
192. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. [Текст]// С.Е.Малов. – Москва; – Ленинград: АН СССР, 1951.
193. Мальдова Л.Л. Методические проблемы взаимосвязи русской и родной литературы в системе подготовки студента-словесника: автореферат диссертации канд.пед.наук. 13.00.02. [Текст]// Л.Л.Мальдова. – Москва, 1982. – 19 с.
194. Мамай Жусуп. Мен «Манасты» кандай айтып калдым? // «Манас» эпосу жөнүндө: Илимий иликтөөлөр жана макалалар. / Түз.К.Кырбашев. [Текст] – Бишкек, 1994.
195. Мамбетакунов Э. Педагогикалык изилдөөлөрдүн методологиясы. /Макала [Текст]// Э.Мамбетакунов. – Бишкек, 2012. – 7 б.
196. Мамбетакунов Э. Методология и качество педагогических исследований. [Текст] // Э.Мамбетакунов. – Бишкек: КНУ им. Ж.Баласагына, 2006. – 108 б.
197. Мамбетакунов М. «Манас» эпосунун варианттары жана манасчылык. [Текст] // М.Мамбетакунов. – Бишкек, 2014. – 319 б.
198. Мамбеттурган К. Манасын каруу жарактары// Тил жана котормо журналы. [Текст]– 2015.- 3-сан, 1-16-б.

199. Мамыров М. Орус окумуштуулары «Манас» эпосу жөнүндө. [Текст] // М.Мамыров. – Фрунзе: Кыргызстан, 1964. – 42 б.
200. Мамыров М. Кыргыз элинин чолпон жылдызы. /С.Каралаевдин туулган күнүнө 80 жыл/ Мугалимдер газетасы. [Текст] // М.Ч.Мамыров.– Фрунзе, 1974. 18-декабрь.
201. Мамыров М. Улуу манасчы. // Ала-Тоо. [Текст] // М.Ч.Мамыров.– Фрунзе, 1975. №1. – 126-138-бб.
202. Мамыров М.Ч. «Манас» эпосунун калыптаныш тарыхы. [Текст]// М.Ч.Мамыров. – Бишкек, 2009. – 272 б.
203. Мамытбеков З., Абдылдаев Э. «Манас» эпосун изилдөөнүн кээ бир маселелери. [Текст] // З.Ч.Мамытбеков. – Фрунзе: Кыргыз ССР ИА тил жана адабият институту, 1966. – 245 б.
204. Мамытбеков З.Ч. Отражение жизни и борьбы киргизов в эпосе «Манас». [Текст] // З.Ч.Мамытбеков. – Бишкек, 1993.
205. Мамытов М. «Манас» эпосу өзбек тилинде // Советтик Кыргызстан. [Текст] – 1964. 10-июнь.
206. Манас таануу. Кыргыз Республикасынын жогорку окуу жайлары үчүн окуу программасы. [Текст] Түз.:А.Абдыразаков, К.Жумалиев. –Б.,2003. – 20 б.
207. Манас таануу. Кыргыз Рупубликасынын жогорку окуу жайлары үчүн бирдиктүү окуу программа. [Текст] – Бишкек: Манас таануу институту, 2012.
208. Манастын балалык чагы: (үзүндү) / С.Орозбаковдун айтуусу боюнча. Басмага даярдаган Ы.Абдрахманов. [Текст] – Фрунзе: Кыргызмамбас, 1940. – 127 б. (Тексти латын тамгасында).
209. Манас. Киргизский эпос. Великий поход. [Текст] – Москва: Художественная литература, 1946.
210. Манас IV Көкөтөйдүн ашы. [Текст] – Фрунзе, 1958.
211. Манас: Эпос. /Сагымбай Орозбак уулунун варианты боюнча /Түз. С.Мусаев; Сүрөтчүсү Т.Герцен; Кириш сөзүн жазган Ч.Айтматов. [Текст]– Фрунзе: Кыргызстан, 1978. 1-китеп. – 296 б.

212. Манас: Эпос. /Сагымбай Орозбак уулунун варианты боюнча / Түз.Кырбашев К., Мусаев Ж., Сарыпбаев Р., Сооронов О.; Ред. Ч.Айтматов; Сүрөтчөсү Т.Герцен. [Текст] – Фрунзе: Кыргызстан, 1979; 1980. 2-китеп. – 452 б.

213. Манас: Эпос. /Сагымбай Орозбак уулунун варианты боюнча / Түз. С.Мусаев; Сүрөтчүсү Т.Герцен. [Текст] – Фрунзе: Кыргызстан, 1981. 3-китеп. – 348 б.

214. Манас: Сагымбай Орозбак уулунун варианты боюнча / Ред. Ч.Айтматов; Сүрөтчүсү Т.Герцен; Басмага даярдап, сөздүгүн жана тиркемелерди түзгөн Э.Абдылдаев. [Текст] – Фрунзе: Кыргызстан, 1982. 4-китеп. – 368 б.

215. Манас: Кыргыз элинин баатырдык эпосу. 1-китеп. /С.Орозбаковдун варианты боюнча академиялык басылышы. [Текст]– Бишкек: Кыргызстан, 1995. – 568 б.

216. Манас. Эпизоды из киргизского народного эпоса. «Манас» по варианту Саякбая Каралаева. (Перевод С.Липкина и Л.Пеньковского). [Текст]– М.: Художественная литература, 1960.

217. Манас, Семетей, Сейтек: Эпостор. /Кара сөз түрүндөгү үлгү. Түз.: З.Бектенов, К.Нанаев. [Текст] – Бишкек: «Шам», 1999. – 368 б.

218. Манас – дүйнөлүк маданияттын улуу мурасы: Библиографиялык справочник. /Манас – жемчужина мировой культуры: Библ.справочн./ Түзгөндөр: Ж.Айсаракунова, О.С.Суххомлинова. [Текст] – Бишкек: «Шам», 2003. – 468 б.

219. Манас: Кыргыздардын баатырдык эпосу: Үчилтиктин биринчи бөлүгү. Түз. Б.Жакиев. [Текст] – Бишкек: «Бийиктик», 2007. – 236 б.

220. Манас: Эпос. Кыскартылып бириктирилген вариант. Кириш сөзүн жазган жана редакциялаган Б.М.Юнусалиев. [Текст]– Фрунзе, Кырмамбас, 1958. 1-бөлүк. 1-китеп. – 303 б.

221. Манас: Эпос. Кыскартылып бириктирилген вариант. Редакциялаган Б.М.Юнусалиев. [Текст]– Фрунзе, Кырмамбас, 1958. 1-бөлүк. 2-китеп. – 317 б.

222. «Манас» аалымы. [Текст]– Бишкек, 2003.

223. Манас / Кара сөз менен жазган К.Жусупов; Сүрөтчүсү Ж.Кадыралиев. - 2-бас. [Текст]– Бишкек: «Кыргыз энциклопедиясы», 2015. – 176 б.
224. Манас, Семетей, Сейтек дастаны. Түзгөн Мар Байжиев. [Текст]– Бишкек, 2017. – 444 б.
225. «Манас» - океан-эпос. /Түзгөн жана баш сөзүн жазган А.Акматалиев. [Текст]– Бишкек: «Илим», 1994. – 92 б.
226. «Манас» эпосу боюнча илимий макалалар жыйнагы. [Текст]– Үрүмчү: Шинжаң эл басмасы,1991
227. Манас – историческая личность. Газета «Общественный рейтинг» от [Текст] – 2013 г. 16-май.
228. «Манас» жана кыргыз салты илимий жыйынынын баяндамалар. [Текст] – Үрүмчү: Шинжаң “Манас” изилдөө борбору, 2015.
229. «Манас энциклопедиясы», 1-2-китеп.[Текст] – Бишкек: Кыргыз энциклопедиясынын башкы редакциясы, 1995.
230. Манас таануу. Студенттер үчүн колдонмо. Коомдук Манас академиясы басмага сунуш кылган. Түз.Э.Сабитова. [Текст]– Бишкек: “Гүлчынар”, 2012. 45 бет.
231. “Манас” эпосунун сөздүгү / Түз. Э.Абдылдаев, Р.Сарыпбеков, А.Акматалиев, Б.Садыков. Редактору С.Мусаев. /Кыргыз Республикасынын Улуттук Илимдер Академиясы, Адабият жана искусство институту. [Текст]– Бишкек, 1995. – 172 б.
232. Манасоведение: учебное пособие /К.К.Иманалиев, Р.З.Кыдырбаева, А.А.Бакиров и др. [Текст]– Бишкек: Изд-во КРСУ, 2011. – 184 с.
233. Маранцман В.Г., Чирковская Т.В. Проблемное изучение литературного произведения в школе. [Текст] // В.Маранцман, Т.В.Чирковская. – Москва, 1977.– 206 б.
234. Маранцман В.Г. Содержание и этапы литературного образования. / Методика преподавания литературы. Под редакции О.Ю.Богдановой и В.Г.Маранцмана. – Ч. 1. [Текст] // В.Маранцман. – Москва: Просвещение, 1995.

235. Маргулан А.Х. Шокан жанэ «Манас» (Чокан и «Манас») [Текст] // А.Х.Маргулан. – Алма-Ата, 1972.
236. Матенова Ж. Кыргыздардын турак жайынын «Манас» эпосундагы чагылышы. // Ала-Тоо. [Текст] – 1988. - №9. 145-152-бб.
237. Матикеев К. Борбордук Азия Манас доорунда. [Текст] // К.Матикеев. – Ош, 1995. – 170 б.
238. Махмутов М.И. Современный урок. Вопросы теории. [Текст] // М.И.Махмутов. – Москва: Педагогика, 1981. – 191 с.
239. Медетбеков А. Асылдык проблемасы / «Манас» эпосундагы асыл көрүнүштөргө арналган макалалар. [Текст] // А.Медетбеков. – Фунзе: Кыргызстан, 1978. – 104 б.
240. Мелетинский Е.М. Происхождение героического эпоса. Ранние формы и археологические памятники. [Текст] // Е.М.Мелетинский. –Москва: Издательство «Восточной литературы», 1963. – 462 с.
241. Меньшиков М. Рассказы о Киргизии. [Текст] // М.Меньшиков. – Москва, 1968.
242. Методика преподавания литературы. Под редакции З.Я.Рез. [Текст] //З.Рез. – Москва: Просвещение, 1985.
243. Мирбадалаева А.С. О художественной структуре двух классических вариантов киргизского эпоса «Манас», записанных от манасчи С.Орозбакова и С.Каралаева // Советская тюркология. [Текст] // А.С.Мирбадалаева– Фрунзе, 1987. №3.
244. Молдобаев И.Б. Отражение этнических связей киргизов в эпосе «Манас». [Текст] // И.Б.Молдобаев. – Фрунзе, 1985.
245. Молдобаев И.Б. «Манас» – как источник изучения духовной культуры кыргызского народа. [Текст] // И.Б.Молдобаев. – Фрунзе: Илим, 1989. – 25 с.
246. Молдобаев И.Б. «Манас» эпосундагы элдик медицина. // Манасчылар кыргыз элинин руханий инсандары. [Текст] // И.Б.Молдобаев. – Бишкек, 1993. – 203-214 бб.

247. Молдобаев И.Б. «Манас» – историко-культурный памятник кыргызов. [Текст] // И.Б.Молдобаев – Бишкек: Кыргызстан, 1995.

248. Молдожунусов К. Тарых жана «Манас» (XVI-XV к.). [Текст] // К.Молдожунусов. – Бишкек, 2015. – 100 б.

249. Молдокулова Д.Т. Кыргыздардын үй-бүлөлүк мамилелеринде жана турмуш-тиричилигинде колдонулган салтык жүрүм-турум маданияты (XIX кылымдын аягыXX кылымдын башы). Тарых илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражаны изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын авторефераты. 07.00.07. [Текст] // Д.Т.Молдокулова. – Бишкек, 2014. – 24 б.

250. Момуналиев С. Кыргыз орто мектептеринде лирикалык чыгармаларды окутуунун педагогикалык-методикалык негиздери. Педагогика илимдеринин доктору окумуштуулук даражаны изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын авторефераты. 13.00.01; 13.00.02. [Текст] // С.Момуналиев. – Бишкек, 2011. – 34 б.

251. Момуналиев С. Орто мектептердеги лирика. [Текст] // С.Момуналиев. (1-китеп) – Бишкек, 2008. – 155 б.; (2-китеп) – Бишкек, 2014. – 592 б.

252. Мукамбаев Ж. Бүлүнгөндүн сүйүнмөгү... Өчпөс издер: / «Манас» эпосун орус тилине которгон атактуу окумуштуу Е.Д.Поливановдун өмүр жолу жана чыгармачыл эмгеги жөнүндө эскерүү // Кыргызстан маданияты. [Текст] – 1989. №5. 3-февраль. -3-13-бб.

253. Мукамбаева Г.А. Эпос и право. [Текст] // Г.А.Мукамбаева. – Бишкек, 2003. – 336 с.

254. Муратов А.Ж., Байсабаев Б. Адабиятты жаңыча окутуу: методдор, каражаттар жана иштелмелер. [Текст] // А.Муратов, Б.Байсабаев. – Бишкек, 2010. – 72 б.

255. Муратов А.Ж. «Кыргыз адабияты» предметинин куррикулуму. [Текст] // А.Муратов. // Кут билим, 2009, 7- май.

256. Муратов А.Ж. Кыргыз адабияты сабагында көркөм тексттин маңызын ачуу. [Текст] // А.Муратов. – Бишкек, 2009. – 116 б.

257. Муратов А.Ж. Адабият – ыйман сабагы. [Текст] // А.Муратов. – Бишкек: Кыргызстан, 1993. -185.
258. Муратов А. Атыңдан айланайын сабак. // Кут билим, [Текст] // А.Муратов. – 2004, 15-октябрь.
259. Муратов А.Ж. Кыргыз адабиятын окутуу: теориясы жана практикасы. [Текст] // А.Муратов. – Бишкек: Турар, 2013. – 550 б.
260. Муратов А.Ж. Кыргыз эл педагогикасы: элдик ишенимдер, тыйымдар. 2-китеп. [Текст] // А.Муратов. – Бишкек: «Айат», 2016. – 240 б.
261. Муратов А.Ж., Тажикова Б., Акматов К. Кыргыз этнопедагогикасы. Педагогикалык адистик берүүчү жогорку окуу жайларынын студенттери, магистрлери үчүн окуу китеби. 1-китеп. [Текст] // А.Муратов, Б.Тажикова, К.Акматов. – Ош, 2015. – 264 б.
262. Мусаев С. Манасчылдын дарканы. // Кыргызстан маданияты. [Текст] – Фрунзе, 1974. №51. 19-декабрь.
263. Мусаев С. Чоң манасчы Саякбай жана ал айткан вариант. [Текст] // С.Мусаев. – Фрунзе, 1984. – 7-25-бб.
264. Мусаев С., Турдугулов А. Көркөм сөз өнөрү. Орто мектептердин 8-классы үчүн окуу китеби. [Текст] /С.Мусаев, А.Турдугулов. – Бишкек: Технология, 1998. – 368 б.
265. Мусаев С., Турдугулов А. Көркөм сөз өнөрү. Кыргыз адабияты. Жалпы билим берүүчү кыргыз орто мектептеринин VIII класстары үчүн окуу китеби. [Текст] //С.Мусаев, А.Турдугулов. – Бишкек: Технология, 1999., 2000., 2002. – 368 б.
266. Мусаев М. Манасчылар. – Китепте: Кыргыз адабиятынын тарыхы: «Манас» жана «Манасчылар» II том. А.Акматалиевдин жалпы ред.астында. Пбас. [Текст] // М.Мусаев. – Бишкек, 2004.
267. Мусамбетов Т. Көркөм чыгармаларды проблемалык окутуу. [Текст] // Т.Мусамбетов. – Фрунзе: Мектеп, 1990. – 129 б.
268. Мусинов А. Мухтар Ауэзов и киргизская литература. Филологический сборник. Выпуск VI-VII(Статьи аспирантов и соискателей). [Текст] // А.Мусинов. – Алма-Ата, 1967. с.100-104

269. Мухаметханов Н. «Феникс» - «Манас» жана Мухтар Ауэзов. [Текст] // – Ала-Тоо, №8, 1988.
270. Мухина С.А., Соловьева А.А. Нетрадиционные педагогические технологии в обучении. [Текст] // С.Мухина. – Ростов на Дону: Феникс, 2004. - 241 стр.
271. Найзабеков Ж. Теңири Манас өтөгөн кылымдар. [Текст] // Ж.Найзабеков. – Бишкек, 2013. – 60 б.
272. Насыров Г. «Манас» жандырмагы! – Тесты по эпосу «Манас» / «Манас» 1000 мамлекеттик дирекциясы. «Мурас» ишкер долбоору. (Тексти кыргыз, орус тилдеринде) [Текст] // Г.Насыров. – Бишкек, 1995. – 71 б.
273. Низовская И.А. Словарь критического мышления. [Текст] // И.А.Низовская. – Бишкек, 2003.
274. Норуз Үсөналы. «Манас» эпосунун жаралган доору жөнүндөгү божомолдорум. // «Манас» эпосу жөнүндө: Илимий иликтөөлөр жана макалалар/ Түз. К.Кырбашев. [Текст] – Бишкек, 1994. – 61-72-бб.
275. Өмүралиева А. Түрк-Ата, Кыргыз каганаты. Манас тарыхы. [Текст] – Бишкек: «Изат», 1994. – 56 б.
276. Жаркын Турсун. Манастын курал-жарактары менен байыркы кыргыздардын метал эритүү, бышыктап иштетүү техникалары ортосундагы байланыш // “Манас” жана кыргыз салты илимий жыйынынын баяндамалар. [Текст]– Үрүмчү: Шинжаң “Манас” изилдөө борбору, 2015. - 50-59-б.
277. Озмитель Е.К. Наследие классики и киргизская литературы. [Текст] // Е.Озмитель. – Фрунзе: Кыргызстан, 1980. – 231 б.
278. Озмитель Е.К. Теория литературы. [Текст] // Е.Озмитель.– Фрунзе: Мектеп, 1986.
279. Ормонов Т.О. Идеи военно-патриотического воспитания в эпосе «Манас» [Текст] // Т.О.Ормонов. – Фрунзе, 1971.
280. Ормонов Т.О. Педагогические воззрение древних киргизов в эпосе «Манас» Автореферат диссертации канд.пед.наук: 13.00.01 [Текст] // Т.О.Ормонов.– Казань, 1972. – 21 с.

281. Орозобекова Ж. Айтуучулук өнөрдүн тарыхий өсүп өнүгүү жолу. [Текст] // Ж.Орозобекова.– Бишкек, 2003.
282. Осмонбетов К. Сай бузулуп тоо болду: Жер бетинин өзгөрүшү, жер кыртышындагы табигый кыймылдардын «Манас» эпосунда чагылдырылышы. Мурас. [Текст] // К.Осмонбетов.– Б., 1991. 32-39-бб.
283. Осмонбетов К. «Манас» эпосу – кен байлыктар жөнүндө. // Кыргызстан маданияты. [Текст] – Бишкек, 1980. 18-сентябрь. 6-7-бб.
284. Основы педагогического мастерства. [Текст] – Москва, 1989.
285. Оторбаев Т. Манас ата тарыхы: изилдөө. [Текст]// Т.Оторбаев.– Талас дубандык басмаканасы, 1992. – 41 б.
286. Оторбаев Б.К. «Семетей» жана «Сейтек» эпосторун окутуунун мазмуну жана методу: Педагогика илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражаны изденип алуу үчүн жазылган диссертация, 13.00.02. [Текст] // Б.Оторбаев. – Бишкек, 2004. – 20 б.
287. Оторбаев Б.К. «Сейтек» эпосун VIII класста окутуу. [Текст] // Б.Оторбаев. – Бишкек, 2004. – 96 б.
288. Оторбаев Б.К. «Манас» эпосун 8-класста окутуу. [Текст] // Б.Оторбаев.– Бишкек, 2007.
289. Оторбаев Б.К. Адабиятты окутуунун интерактивдүү жана салттуу метод-ыкмалары, кызматташуу педагогикасы. [Текст] // Б.Оторбаев. – Бишкек, 2008, 75-бет.
290. Оторбаев Б.К. Адабиятты окутуунун жаңы технологиялары. [Текст] // Б.Оторбаев. – Бишкек: Айат, 2010. -124 б.
291. Оторбаев Б.К. Мектепте адабиятты интерактивдүү окутуу. [Текст] // Б.Оторбаев. – Бишкек: Турар, 2011. – 96 б.
292. Оторбаев Б.К. Адабиятты мектепте интерактивдүү окутуу. [Текст] // Б.Оторбаев. – Бишкек, «Айат», 2012.
293. Оторбаев Б.К. Манас таануу: окуу китеби. I, II китептер. [Текст] // Б.Оторбаев. – Бишкек, 2012.

294. Панкова Т.В. Научно-педагогические основы сравнительной этнопедагогике: Автореферат диссертации доктора педагогических наук. 13.00.01. [Текст] // Т.В.Панкова. – Бишкек, 2005. – 40 с.
295. Подласый И.П. Педагогика. Учебник для вузов. [Текст] // И.Подласый. – Москва: Высшее образование, 2006. -340 с.
296. Поливанов Е.Д. Киргизский героический эпос «Манас» (Публикация М.А.Рудова) // Киргизский героический эпос «Манас». Исследования и переводы. [Текст] // Е.Д.Поливанов – Бишкек: Фонд Сорос-Кыргызстан, 1999.
297. Потебня А.А. Слово и миф. [Текст] // А.А.Потебня. – Москва: Правда, 1989.
298. Пропп В.Я. Русский героический эпос. 2-изд., исправ. [Текст] // В.Я.Пропп. – Москва: Наука, 1958.
299. Пропп В.Я. Морфология сказки. Изд. 2-ое. [Текст] // В.Я.Пропп. – Москва, 1969.
300. Пропп В.Я. Фольклор и действительность. [Текст] // В.Я.Пропп. – Москва: Наука, 1976.
301. Пропп В.Я. Поэтика фольклора. [Текст] // В.Я.Пропп. – Москва: Лабиринт, 1998. – 351 с.
302. Поспелов Г.Н. Проблемы исторического развития литературы. [Текст] // Г.Поспелов. – Москва: Просвещение, 1972. – 271 стр.
303. Путилов Б.Н. Методология сравнительно-исторического изучения фольклора / АН СССР, Институт этнография им.Н.Н.Миклухо-Маклая. [Текст] // Б.Н.Путилов. – Ленинград: Наука, Ленингр.отд. – 244 с.
304. Путилов Б.Н. Эпическое сказительство: типология и специфика. [Текст] // Б.Н.Путилов. – Москва: Издательство «Восточной литературы», 1997. – 295 с.
305. Радлов В.В. Образцы народной литературы северных тюркских племен: в 10 т. Том 5. [Текст] // В.В.Радлов. СПб., 1885.
306. Радлов В.В. Предисловие // Энциклопедический феномен эпоса «Манас» [Текст] // В.В.Радлов. – Бишкек: Мурас, 1995.

307. Райхл К. Тюркский эпос: традиции, формы, поэтическая структура. [Текст] // К.Райхл. – Москва, 2008.
308. Рахимова М.Р., Панкова Т.В. Кыргыз элдик педагогикасы (усулдук колдонмо). [Текст] // М.Р.Рахимова. – Бишкек, 1994.
309. Рахимова М.Р., Панкова Т.В., Калдыбаева А.Т. Педагогикалык ойлордун жана билим берүүнүн тарыхы. [Текст] // М.Р.Рахимова и др. – Бишкек, 2002. – 367 б.
310. Рахматуллин К. Манасчылар: Библиографиялык материалдар. [Текст] // К.Рахматуллин. – Фрунзе: Кыргызмамбас, 1942. – 123 б.
311. Ромодин В.А. Маджму ат-таварих (перевод извлечений): Материал по истории киргизов и Киргизии. – Москва: Наука, 1973.
312. Рыбникова. М.А. Очерки по методике литературного чтения. [Текст] // М.Рыбникова. [Текст] – М.: Учпедгиз, 1963.
313. Рысбаев С.К. Баланы көркөм сөз менен тарбиялоо. [Текст] // С.К.Рысбаев. – Кант, 1998. – 85 б.
314. Рысбаев С.К. Кыргыз башталгыч мектептеринде адабиятты окутууну этнопедагогикалык негизде өркүндөтүү (улуттук балдар фольклорунун материалдарына таянуу менен): Педагогика илимдеринин доктору окумуштуулук даражаны изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын авторефераты. 13.00.01; 13.00.02. [Текст] // С.К.Рысбаев. – Бишкек, 2006. – 49 б.
315. Рысбаев С.К. Кыргыз балдар фольклорунун педагогикасы: «Педагогикалык технологиялар» сериясы. 1-китеп. [Текст] // С.К.Рысбаев. – Бишкек, 2014. – 312 б.
316. Рысбаев С.К., Мадумарова М.К. Манас таануу боюнча тесттик тапшырмалардын топтомдору. Жогорку жана орто окуу жайларынын студенттери, кыргыз тили жана адабияты мугалимдери үчүн окуу-усулдук колдонмо. [Текст] // С.К.Рысбаев, М.К.Мадумарова. – Бишкек, 2016. – 48 б.
317. Рысбаев С. Кыргыз элдик макал-лакаптарындагы урпакты адеп-ахлакка, элдик этикага калыптандыруу идеялары. // Социальные и гуманитарные науки, № 1-2, 2001, 54-58-беттер. [Текст] // С.Рысбаев.

318. Саалаев Ө. Окутуунун интерактивдүү усулдары. Мугалимдер үчүн методикалык колдонмо. [Текст] // Ө.Саалаев. – Б., 2007. – 95 б.
319. Сабак – түгөнбөгөн түйшүк. 1-чыгарылышы //жооптуу редактор-түзүүчү Б.Кыдырбаева. [Текст] – Бишкек, 2007.
320. Сабаев К. «Манас» эпосун окутуунун ыкмалары. // Кыргызстан маданияты. – 1978. 1-январь №1. -14-б.
321. Сабыр уулу Буудайбек. Эл шайырлары. Адабий маек. [Текст] //Б.Сабыр уулу – Бишкек: Турар, 2008. – 508 б.
322. Садыков А. Адабият теориясынын проблемалары. [Текст] //А.Садыков. – Фрунзе: Илим, 1965.
323. Садыков А. Башаттар жана жаңычылдык. [Текст]// А.Садыков. – Бишкек, 1993. – 107 б.
324. Садыков Ж. Драмалар. I том. [Текст]// Ж.Садыков. – Бишкек, 2008. – 473 б.
325. Сайф ад-дин ибн дамулло Шах Аббас Аксикенти жана анын уулу Нурмухаммед. Тарыхтардын жыйнагы (Мажму атут-таворих) // Которгондор: Молдо Мамасабыр Досболов, Омор Сооронов. [Текст] - Бишкек: «Акыл», 1996.
326. Сакиева Н. Манас илими. I. [Текст] // Н.Сакиева. – Бишкек, 2003.
327. Сакиева Н. Манас илими. II. [Текст] // Н.Сакиева. – Бишкек, 2015.
328. Салиев А. «Манас жана Саякбай» // Ала-Тоо. №8. – 1988. [Текст] – 3-20-бб.
329. Саралаев М., Букуев М., Мамбеткалиев С. «Манастан» калган оюндар. [Текст] // М.Саралаев ж.б. – Бишкек, 1995. – 130 б.
330. Сарыпбеков Р. «Манас» эпосундагы баатырдык мотивдердин эволюциясы. [Текст] // Р.Сарыпбеков. – Фрунзе: Илим, 1987. – 151 б.
331. Сарыпбеков Р. Дидактикалык чыгармалар. / Кыргыз адабиятынын тарыхы, 1-том. [Текст] // Р.Сарыпбеков. – Бишкек, 2002. -211-234-бб.
332. Сатиш кызы О. «Манас» санжырасы жана Жусуп Мамай: (Эпос жана кытайлык манасчы) // Заман Кыргызстан. – 1998. 17-январь. №2. -10-б.
333. Саттарова А.Т. Кыргыз балдар фольклору: жанрдык түзүлүшү жана көркөм өзгөчөлүктөрү. Филология илимд. кандидаты окумуштуулук даражаны

изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын авторефераты. 10.01.01. [Текст]
// А.Т.Саттарова. – Бишкек, 2001. – 20 б.

334. Саалиева Д. Т. Мектепте “Манас” эпосун үйрөнүүнүн методикасы. Пед. илим. док. диссертация. –Бишкек, 1995. -177 б.

335. Сейтек: Эпос (Ыбырай Абдрахмановдун варианты боюнча) /Түз. Р.Сарыпбеков, М.Мукасов. Ред. А.Акматалиев. Кыргыз Республикасынын Улуттук Илимдер Академиясы Адабият жана искусство институту «Мурас» ишкер долбоору. [Текст] – Бишкек, 1994. – 232 б.

336. Селевко Г.К. Современные образовательные технологии: Учебное пособие. [Текст] // Г.К.Селевко. – Москва: Народное образование, 1998. – 256 с.

337. Семетей: Эпос. (Уркаш Мамбеталиевдин варианты) /Түз. Б.Садыков. Ред. А.Акматалиев. [Текст] – Бишкек, 1994. – 164 б.

338. Синел Варьян. Манас Гиннес. «Рамчарит Манас»: / «Манас» эпосун хинди тилине которгон профессор менен маек /Маектешкен К.Мамбеталиев. / Кыргыз руху. [Текст] – 1997. 28-август. №33. – 6 б.

339. Скаткин М.Н. Совершенства процесса обучения. [Текст] // М.Н.Скаткин. – Москва, 1971. – 175 с.

340. Сластенин В.А., ИсаевИ.Ф., Мищенко А.И., Шиянов Е.Н. Педагогика. [Текст] // В.А.Сластенин и др. – Москва, 1997. – 512 с.

341. Словарь по этике. [Текст] // Под ред. О.П.Доброницкого, И.С.Кона. – Москва, 1970. – 446 с.

342. Сманбаев А. Предмет ортосундагы байланыш [Текст] // Мугалимдер газетасы. – 1968. – 27-апрель.

343. Сооронов О. «Манас» трилогиясындагы эпикалык окуялардын сүрөттөлүш өзгөчөлүктөрү (Тоголок Молдонун варианты) [Текст] // О.Сооронов. – Фрунзе: «Илим», 1981. – 120 б.

344. Соосар Н., Замковая Н. Интерактивные методы преподавания. Часть 1. [Текст] // Н.Соосар, Н.Замковая. – Санкт-Петербург: Златоуст, 2004.

345. Солтобаева К.Б. Көркөм окууга үйрөнүү. [Текст] // К.Б.Солтобаева – Бишкек: “Газета КГ», 2014. – 248б.

346. Солтобаева К.Б. Байыркы түрк жазма эстеликтерин интеграциялап окутуу. [Текст] // К.Б.Солтобаева – Бишкек: “Газета КГ», 2014. – 128 б.
347. Солтоноев Б. Из древней истории кыргызов // Тюркский мир. [Текст] // Б.Солтоноев. – Бишкек, 1991. №1.
348. Солтоноев Б. Кызыл кыргыз тарыхы. 1-2-китеп. [Текст] // Б.Солтоноев. – Бишкек, 1993. -208, 224 б.
349. Стамов А. Манас, Манас болгону... же бул аттын тек-жайы кайдан? // [Текст] // Кыргыз Туусу. 1993. 17-декабрь
350. Стамов А. Манас деген аттын тек жайы: изилдөө // Кыргызстан маданияты. [Текст] // – 1993. 22-декабрь – 46-47-бб.
351. Стамов А. Манас дүбүртү. [Текст] // – 1994. №8. – 1-2-бб.
352. Стил Д., Мередит К., Темпл Ч. Основы развития критического мышления. [Текст] // Д.Стил, и др. – Москва, 1999.
353. Суванбеков Ж. Кыргыз элинин баатырдык эпостору. [Текст] // Ж.Суванбеков. – Фрунзе, 1970.
354. Судьба эпоса «Манас» после Октября: Сб.документов. Сост. Т.Абдыкаров, С.Джумалиев.[Текст] // – Бишкек, 1995.
355. Сухаревская Е.Ю. Технология интегрированного урока. [Текст] // Е.Ю.Сухаревская – Москва: Учитель, 2003.
356. Сухомлинский В.А. Мугалимге жүз насаат. [Текст] // В.А.Сухомлинский. – Ф.: Мектеп, 1983, 151-б.
357. Сухомлинский В.А. О воспитании. [Текст]// В.А.Сухомлинский. – Москва: Политиздат, 1975. – 228 с.
358. Сыдыкбеков Т. «Манас» эпосунун элдиги жөнүндө; «Манас» эпосунун генезиси жөнүндө; Тарых жана «Манас», «Улуу сөз жөнүндө ой» // Т.Сыдыкбеков. Мезгил сабактары. Публицистикалык жана адабий чыгармалар. – Фрунзе, 1982. 3-63-бб.
359. Сыдыков А. Героические мотивы в эпосе «Манас» [Текст] // А.Сыдыков. – Бишкек, 1997.

360. Сыдыков Ш., Сыдыкова Г. «Манас» эпосундагы баатырлардын колдоочу-пирлери жөнүндө. – Кыргыз тили жана адабияты: илимий-практикалык басылма. – Каракол, 2000. №1. – 154-159-бб.

361. «Сынчыл ойломду өстүрө турган окуу жана жазуу» программасынын хрестоматиясы. [Текст] // Түзгөндөр: М.Эсенгулова, Ж.Асекова. Которгон: А.Джумабаев. – Бишкек: «Басманы өнүктүрүү борбору» коомдук фонду, 2004. – 190 б.

362. Табалдиева А. Гомер жана Гомерлер: «Манас» - эпостун океаны, // А.Табалдиева. Октябрга эстелик: Тандалмалуу публицистикалар, очерктер, адабий-сын макалалар/. Түз. жана баш сөзүн жазган К.Артыкбаев. [Текст] – Фрунзе, 1985. – 63-76-бб.

363. Талип И. Тамыры бир тарых: (Кыргыз жана Алтай элдик эпосторундагы окшоштуктар, аларды изилдөө тууралуу) // Эркин-Тоо. – 1998. 15-июль. №91-92. – 6-б.

364. Танаев Т. Кыргыз эл оозеки чыгармачылыгынын жанрдык бөлүнүшү. [Текст] // Т.Танаев. – Ош, 1991. – 55 б.

365. Танаев Т. Кыргыз фольклорундагы лирикалык жанрлар. 1-китеп. [Текст] // Т.Танаев. – Ош, 1998. – 162 б.

366. Танаев Т. Эпикалык жанрлар. 2-китеп. [Текст] // Т.Танаев. – Ош, 1999. – 179 б.

367. Тенишев Э. «Манас» эпосунун жаралыш хронологиясы: Манасты комплекстүү изилдөө боюнча өтүп жаткан Бүткүл союздук симпозиумдун материалдарынан. // Фрунзе шамы. [Текст] – 1990. 14-сентябрь.

368. Тентимишев М. (сотавитель) Сказители эпоса // Мухтар Ауэзов жана Кыргызстан. [Текст] // М.Тентимишев. – Бишкек, 2010.

369. Тешебаев М. Кыргыз адабиятын интеграциялап окутуунун илимий-методикалык негиздери (5-7-класстар) Педагогика илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражаны изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын авторефераты. 13.00.02. [Текст] // М.Тешебаев. – Бишкек, 2010. – 19 б. // Диссертациянын өзү. – 159 б.//

370. Тимофеев М.И. Основы теории литературы. [Текст] // М.И.Тимофеев. – Москва: Просвещение, 1976.

371. Ткачева М.С. Педагогическая психология: Конспекты лекции. [Текст] // М.Ткачева. –Москва: Высшее образование, 2006. -192 с.

372. Токтогазиев Т. «Айкол Манас – тарыхый инсан: Алтайдагы, Ала-Тоодогу, Бээжиндеги издер». (Манас Великодушный – историческая личность: следы на Алтае, Ала-Тоо и в Бейжине). [Текст] /Т.Токтогазиев.– Бишкек, 2013.

373. Токомбаева А. Каюм Мифтаков: Илимий популярдык очерк. [Текст] – Фрунзе: Илим, 1991. – 115 б.

374. Турдубүбү Абдылда. “Манас” эпосундагы түркүн каражаттар ичиндеги жоокердик курал-жарактар жөнүндө (Жүсүп Мамай варианты) // “Манас” эпосу боюнча илимий макалалар жыйнагы. [Текст]– Үрүмчү: Шинжаң эл басмасы,1991

375. Турдугулов А. Кыргыз классикасы: Адабий мурас руханий дөөлөт башатында. Монография. [Текст] // А.Турдугулов. – Бишкек: Шам, 2005. – 368 б.

376. Турдугулов А. Кыргыз адабияты боюнча билим берүүнүн мамлекеттик стандарты. [Текст] /А.Турдугулов. // Эл агартуу. 1995. № 1, 14-24-беттер.

377. Турдугулов А., Оторбаев Б. Кыргыз адабияты. Орто мектептин VIII класстары үчүн окуу китеби. [Текст] // А.Турдугулов. – Бишкек: Билим-компьютер, 2013. – 287 б.

378. Турусбекова А. Сынчыл ойлом башатында өтүлгөн сабакта окутуу жана тарбиялоо иштери. [Текст] /А.Турусбеков. // Эл агартуу, 2005. № 5-6. 40-43-беттер.; Сынчыл ойлом аркылуу окучунун чыгармачылык жөндөмүн өнүктүрүү. -44-47-б.

379. Тыныстанов К. Чети оюлбаган океан. / «Манас» эпосу жөнүндө. // Эркин-Тоо. – Бишкек, 1994. 29-июнь.

380. Тыныстанов К. 1935-жылы «Манас» эпосу боюнча өткөрүлгөн конференцияда жасалган доклад // Кыргызстан маданияты. – Бишкек, 1992. 16-январь. №3. – 10-11-бб.

381. Тюнников Ю.С. Методы выявления и описания интегрированных процессов в учебно-воспитательной работе [Текст] // Ю.С.Тюнников.-Санкт-Петербург. 1987.

382. Убукеев М. “Манас”: эпическая культура кыргызов. [Текст] // М.Убукеев. – Бишкек, 1998.

383. Убукеев М. “Манас” – эпическая культура кыргызов. – Китепте: Кыргыз. 14-томник. XI том. Источники, история, этнография, культура, фольклор. Сост. К.Жусупов, К.Иманалиев. [Текст] // М.Убукеев.– Бишкек, 2011.

384. Удалов Н. Саякбай. Алп манасчынын албан элеси. [Текст] // Н.Удалов. – Бишкек, 1994.

385. Уйлубаева А. Улуу Манастын генинен тараган элбиз. / Маектешкен Н.Арстанбеков. // Кыргыз туусу. [Текст] – 1995. 9-сентябрь.

386. Улуу “Манас” жана анын фальсификатору (илимий-публицистикалык макалалар). Түзгөндөр: С.Алахан, К.Абакиров. [Текст] – Бишкек, 2013. – 424 б.

387. Усубалиев Т.У. Эпос – “Манас” – великий национальный вклад в духовную культуру человечества. [Текст] //Т.У.Усубалиев. – Бишкек: Учкун, 1995.

388. Усупбаев Э. Ч.Валиханов жаздырып алган “Көкөтөйдүн ашынын” изилдениши. // Заман Кыргызстан. – 1998. №2. 17-январь. – 8-б.

389. Ушинский К.Д. Избранные педагогические сочинения. [Текст] // К.Д.Ушинский. – Москва: Педагогика, 1988. – 414 с.

390. Ушинский К.Д. Проблемы педагогики. [Текст] // К.Д.Ушинский. – Москва, Издательство УРАО, 2002. – 529 с.

391. Фалев П. Как строится кара-киргизская былина // “Манас” – героический эпос киргизского народа. [Текст] // П.Фалев. – Фрунзе: Илим, 1968.

392. Формативдик баалоо жана инсанга багытталган окутуунун, таанып билүүнүн усулдары: мугалимдер үчүн усулдук колдонмо [Текст] // К.Эсеналиева... автордук тобу. – Бишкек, 2007. – 166 б.

393. Халперн Д. Психология критического мышления. [Текст] // Д.Халперн. – Санкт-Петербург, 2000. – 219 с.
394. Харламов И.Ф. Педагогика. [Текст] // И.Ф.Харламов. – Москва, 1990. – 244 б.
395. Худяков Ю.С. Кыргызы на просторах Азии. [Текст] // Ю.С.Худяков–Бишкек, 1995.
396. Шериев Ж. Байыркы жана орто кылымдар түрк адабияты: Окуу куралы. [Текст] // Ж.Шериев. – Бишкек: Шам, 1996. -199 б.
397. Шериев Ж., Муратов А. Адабият теориясы. [Текст] // Ж.Шериев, А.Муратов. – Бишкек, 2004. -154 б.
398. Шериев А. «Манас» эпосу жана титулдар: Антропонимдерде сакталып калган титулдарга ой жүгүртүү. // Мугалимдер газетасы. [Текст] – Бишкек, 1991. 18-январь.
399. Шерстюк И. «Манас» эпосунун элдиги жөнүндө // Кызыл Кыргызстан. – Фрунзе, 1952. 19-март.
400. Щербина В.Р. Проблемы литературного образования. [Текст] // В.Р.Щербина. – Москва: Просвещение, 1978.
401. Чыманов Ж.А. Орто мектепте кыргыз тилин окутуунун лингводидактикалык негиздери. Пед.илим.доктору.дисс.. –Бишкек, 2010.[Текст]//Ж.Чыманов.
402. Эркебаев А. Элдик эпостон адабий эпоско. [Текст] // А.Эркебаев. – Фрунзе: Адабият, 1990.
403. Эркебаев А. Малоизученные страницы истории киргизской литературы. [Текст] // А.Эркебаев. – Бишкек, 1999.
404. Юнусалиев Б.М. Киргизский героический эпос «Манас» // Энциклопедический феномен эпоса «Манас» [Текст] //Б.Юнусалиев. – Бишкек: Мураc, 1995.